

IV A 209

NO LENDING

B. I. A. 177

NO LONGER

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1198.

HĀRALATĀ

BY

ANIRUDDHA BHATTA

EDITED BY

PANDIT KAMALAKRISNA SMRITITIRTHA

CALCUTTA :

PRINTED BY UPENDRA NATH CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1909.

हारलता

महामहोपाध्याय

श्रीमदनिरुद्धभट्टविरचिता

एचिवाटीकसोलाइटीनामिकायाः सभावा-

चतुस्रत्वाः

भट्टपल्लीनिवासिनां

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता

एचिवाटीकसोलाइटीनामिकायाः सभावा प्रकाशिता च ।

१९०८ श्रीराम् ।

PREFACE.

The 'Hārālata' by Aniruddha Bhatta is a short treatise on Smṛiti (ordinances) and treats mainly of **अथौचस्यवस्था**.

Though a small one, this treatise has the rare merit of being at once to the point in a pithy and concise way peculiar to its own. The manner in which different opinions have been collaborated and the very sound reasonings brought to bear upon the statements betray a colossal learning and keen insight of the author. Though no other book by this author has yet come to light, compilation of the 'Hārālata' alone has assigned to him a very lofty place among the first rate compilers of this class.

The following 'Sloka' occurs at the end of the book :-

सुरापगातीरविहारपटके निवासिना भट्टनयार्थवेदिना ।

कृतानिरुद्धेन सतासुरःखले विराजतां हारलतियमर्पिता ॥

इति चाम्पाहट्टीय महोपाध्याय धर्मोद्भव श्रीमदनिरुद्धविरचिता

हारलता समाप्ता ।

From this it appears that Aniruddha Bhatta was a settler of Shastric disputes, an authority on the sacred lore, a Barendra Brahmana of the Champahatti *Gain (order) and lived at Beharpattaka on the Ganges.

To determine the age of his existence we find his name mentioned in the book *Dagdasagara* by Ballal Sen as the latter's spiritual guide. •

This Gain is still extant among the Barendra Brahmanas.

	घः	घ०
श्रीकापनोदनम् ...	२५२	१
सद्यःश्रीचादि ...	१०२	१२
सपिण्डादिलक्षणम् ...	८६	१
सपिण्डाद्यश्रीचम् ...	७४	१
सपिण्डोदकादिदानम् ...	१६१	१६
स्नानश्रीचम् ...	१४८	१

श्रुतिनामानि—

अङ्गिराः ६, १।१२, ५, १८।१६, ८।१८, ३।४५, ६।४७, २।६३, ८।८२, ७।
८४, १२, २०।११३, १४।१५८, १४।१६३, ८ ।

श्रीपुस्तकः ५८, ६ ।

आश्वलायनः ७४, ८।१५६, १०।१८३, २० ।

ऋष्यशृङ्गः २७, १२।४७, १८।१७०, ८।१७३, ८ ।

काल्हायनः ४, ८।६, १५। २२, ८। १४७, १। १३२, २। १३८, १८।
१४०, २।१४५, १०।१८१, ११।१८३, ३ ।

काम्यपः २७, १७।११५, १४ ।

गार्ग्यः २१०, १७ ।

गीतमः ७, १२। ८, ३।१०, ४।३४, १८।३५, ५।४०, १०।४४, १६।७५,
६, १३।८८, ८।८७, ६।१०६, ११। ११६, १२। १३६, १८।
१५७, २०।२१३, १८ ।

ह्यणलेयः २०७, १३ ।

- जावालः ६, ११२२, २२४, १०२५, ४३७, १५५८, १४६८, १४१
८१, १४११६, १५११६, ३ ।
- दणः ५, ३१८, १२११, ६१५४, २ ।
- देवलः २, ८१७, १८१८, १३१११, १२११४, १, १६१३३, १५१३६, ४१
६०, १८१६१, १८१६४, १७१६७, ११११२४, ८११८५, ३ ।
- नारदः ३, १३ ।
- पराशरः ५, ८१८, १८११०, १४११७, १०१८७, ८१८८, ११८४, ११०३,
२११११०, ३१११२, ३१११६, १०११२१, ७१२०३, ७ ।
- पारस्करः ६, १८१८, ११२३, १८१२४, १८१४०, १३११२४, १६११४८,
१३११५५, १५११६२, १५११७१, ८ ।
- पैठीनसिः ११, १७१२०, १७१४०, ४१८७, १२११४७, ३११८५, ८ ।
- प्रचेताः २०, १३१८१, ४११४५, १११४८, २१११६३, १४११७५, १ ।
- बृहस्पतिः ३, ८१५, १६११६, १६१३४, ५१५४, १३१६०, १२१०४, २१
८१, १७१८४, ११३०२, ११, १५११५८, ७२१३, ८ ।
- बृहप्रचेताः १६६, ७ ।
- बृहन्नार्यः ११६, १५ ।
- बृहन्नचेताः १७१, १५ ।
- बैजवापिः १५५, ५ ।
- बोधायनः ६२, १७१८०, १२११४८, ३११५६, २० ।
- भरद्वाजः १७४, १ ।
- मनुः १, ५१३, १५१४, १४१७, ४१८, १०११०, १८११५, १३१२५, १२१३२,
४१३३, १२१४८, २१५०, १११५२, १५१६१, २१६८, ८१५, १७१

- ७६, ७। ८२, १५। ८६, २। ११०, १८। १११, १४। ११८, ७।
 १२०, १। १२१, १८। १५७, १४। १८४, १४। २०१, ८। २०२, १०।
 मरीचिः ३०, १३। ७०, १, १८। १६०, ३। १६८, १।
 मार्कण्डेयः १८, १०। २८, १०।
 यमः ६, ११। २६, ६। ३८, ११। ६४, १। ६८, ३। १११, ५। ११२, २२। १२०,
 १८। १३१, १२। १३५, २०। १४७, १। २०३, १।
 याज्ञवल्क्यः ३७, २। ३८, १३। ४३, ७। ४८, १२। ५०, ११। ७१, १६। ८७,
 १। १०२, १३। १०६, ८। १२३, १५। १४२, ३। १५१, १। १५२, २।
 १५४, २। १६१, २। २००, १५।
 वसिष्ठः ४०, ८। ८६, १०। ८८, १। १३६, १०। १५७, ३। २०२, ३।
 विष्णुः ४, ७। ३४, ८। ५०, ३। ५५, ८। ५७, १२। ६०, ५। ६२, ६। ७७, ११।
 ८२, १२। ८३, १५। ८५, ८। १०५, १२। १२०, १३। १५३, १३।
 १६३, ५। १६८, १। १२०, ३, १। १२१, ११।
 व्यासः ८, ७। १२, १०। १८, ६। ४४, ६। ५३, ६। ११७, १८। २०८, ८।
 लघुह्यग्रीतः ४४, २। ६२, १। ६७, १३।
 शङ्खः २६, १६। ३५, १६। ४१, ८। ४८, १। ६५, ११। ७०, १५। ८८, १५।
 १३१, ६। १७५, १६।
 शङ्खधरः ११७. ११।
 शङ्खलिखितो ७, ८। १७, १०। २८, ५। ३८, ४। ४८, १६। ५७, २। १। ८१, ८।
 ८६, ११। ११०४, ११। ११३, ७। १४७, ६। १५०, १६। १५४, १४।
 शातातपः ११, १४। १७०, १६।
 शुनः पुच्छः १६८, ४।

सम्बन्धः १३, १४।१७, ६।३१, १८।१८६, ८।

सुमन्तुः १७, १५।६८, १६।८८, १८।११५, ७।

हारीतः २८, १५।४१, ५।४२, ३।६८, ७।७२, ३।११८, १५।१४८,
१०।१५५, १८।१५८, १८।१६८, १४।१८४, २।

संयहकारनामानि ।

असङ्गायः ८७, ८।

कामधेनुकारः ४१, २१।११७, १४।

गोविन्दराजः ११७।१४।१६६, ७।

भोजदेवः ११७, १४।

विश्वरूपः ११७, १४।१२३, ३।

पुराणनामानि ।

आदिपुराणम् १२, २।१५, ७।१८, ११।२८, ४।३१, ४।४२, १०।४५,
१७।५०, १२।५५, १५।६५, १८।६८, १३।७०, १०।७१, ४।७३,
१।७८, १५।८०, १।८०, ४।८८, ८।१००, ५।१०५, १८।११७,
१८।१२१, १२।१२५, १८।१३०, १६।१३७, ४।१४०, १।१४२, ८।
१४७, १६।१६०, १४।१६४, ३।१७६, ८।१८६, १३।१८७, ६।
२०३, १४।

कूर्मपुराणम् ८, ७।८, ५।१२, १०।१५, ४।१८, ६।३१, १२।३२, १४।
३८, १३।३८, १।४४, ६।५०, ८।५३, ६।५।५६, ८।५७, १५।६३,
१।६६, १८।७२, ४।७८, ५।८३, ६।८८, ७।१७।८६, १६।८७,
१७।८८, ११।८०, १।८३, ७।८८, १४।११४, १।१३१, १८।

पञ्चपुराणम् १८८, ३ ।

ब्रह्मपुराणम् १०७, ११।११०, ११ ।

महाभारतम् १५३, १०।१६०, १६ ।

मत्स्यपुराणम् ८८, ११।१६१, १८।१६८, २१।१८८, ८ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ३०, ३।१६०, १० ।

वराहपुराणम् १२८, १।१३१, १ ।

वाराहम् ८, १५ ।

विष्णुपुराणम् १५६, ३।१५८, ५ ।

रामायणम् ६४, १३।१५२, १५ ।

ग्रन्थान्यन्यनामानि ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् १४१, ८।१७२, १ ।

वात्स्यायनसूत्रम् १३१, ४ ।

छन्दोगपरिशिष्टम् ४, ६।६, १५।१८, १५।२२, ८।१०७, १।१३१, २।

१६२, २।१३७, १६।१४०, २।१४५, १०।१७५, १०।१७६, ३।

१८३, ३ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् १८, १०।२८, १० ।

यास्कः ८, १५ ।

अ

		पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अकृतं हावयेत् आर्त्तं	...	२२	१२
अकृतचूडा ये बालाः	...	१६८	१५
अक्षारलवणात्माः स्युः	...	१५७	१५
अगार्धं तोयराशिञ्च ...	...	११८	३
अग्नयो यत्र ह्यग्नौ	...	८	२०
अग्निमेव दहेन्नाय्यम्	...	४०	१५
अग्निमेव प्रपतने ...	...	१४	१०
अग्नीकरणहोमश्च ...	...	१८	१६
अग्न्यम्बुशून्ये च तथा	...	३०	४
अघट्टहावशौचन्तु ...	...	६४	२
अघट्टहिमदाग्रीचम्	...	६६	२०
अघानां योगपक्षे तु	...	६७	१२
अघाहःसु निवृत्तेषु	...	८५	४
अक्षिन्ननाथां कर्त्तव्यम्	...	१८	११
अत ऊर्ध्वं पतने	...	७२	७
अत ऊर्ध्वं द्वितीयास्तु	...	६६	१
अत ऊर्ध्वं खजात्युक्तम्.	...	७१	७
अतिक्रान्तिं दशाहे तु	...	३२	७
अतीप्ते सूतके प्रोक्तम्	...	३३	१
अतीप्ते सूतके स्वे स्वे	...	३५	१७

	पृ:	प०
अतःपर प्रवृत्तानाम्	५०	२०
अथ कश्चित्प्रमादेन	{ ११३	१७
	{ ११४	१८
अथ पर्णनरे दग्धे	१४३	६
अथ पुत्रादिरामृत्यु	१४२	१५
अथानवेक्षमेत्यापः	१४५	११
अथोर्ध्वं दन्तजननात्	४४	११
अदन्तजातमरणम्	४४	१३
अदन्तजातिमरणे	३८	२
अधःशय्यासना दीनाः	१५८	८
अध्यापयन् गुरुसुतः	७५	१६
अनतीतद्विवर्षस्तु	४५	१८
अनतीतद्विवर्षस्तु	४६	१
अनयैवावृता नारी	१४०	१३
अनस्थिसञ्चिते विम्रे	८३	१२
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे	८३	८
अनाथश्चैव निर्हृत्य	८७	१८
अनाथं ब्राह्मणं दग्धा	१२१	१३
अनाथं ब्राह्मणं प्रेतम्	८८	२
	१२१	८
अनिर्हृताहे जनने	६३	८

	पृ:	प०
अनुगम्येच्छया प्रेतम् ...	८६	४
अनुदकमधूपक्ष ...	१७२	६
अनुवनीतो विप्रसु ...	४६	१४
अनुप्रविश्य याजातम् ...	३०	६
अनुद्वानान्तु कन्यानाम् ...	४८	२
अनेन कर्मणा नेते ...	२१३	१०
अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् ...	६१	३
अन्यानामाश्रितानाञ्च ...	१८७	११
अन्नसत्प्रवृत्तानाम् ...	८५	१
अन्यजातिमृतं दग्धा ...	८०	१२
अन्यदेशमृतं ज्ञातिम् ...	३४	६
अन्यपूर्वा गृहे यस्य ...	१५	८
अन्यपूर्वासु भार्यासु ...	८१	१०
अन्याश्च मातरस्तद्वत् ...	१८	१४
अपरिहृनि संप्राप्ते ...	२०८	५
अपसव्यं क्वचित् कृत्वा ...	१४८	३
अपसव्येन कृत्वैतत् ...	१३३	३
अपसव्येन वा कार्यः ...	१८	१८
अपि दाढ्यहीनोऽपि ...	१०८	६
अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः ...	१७४	१०
अवरश्चेद्भिरवर्णम् ...	८०	२

	पृ:	प०
अत्रिभक्तधनास्वते ...	१०१	३.
अर्धमादहनं प्रातः ...	१३२	१३
अर्धमासोऽथ षड्रात्रम् ...	५८	१
अर्ध्याक् षण्मासतः स्त्रीणाम् ...	७२	५
अग्नीत्यर्दन्तु शिरसि ...	१४१	१२
अशुभघटहस्तान्तु ...	२०५	३
अग्नीचकालादिज्ञेयम् ...	१४	२
अग्नीचमध्ये यज्ञेन ...	१६०	१५
अग्नीचं ब्राह्मणान्तु ...	४६	३
अग्नीचाहः स्वतीतेषु ...	३६	५
असगोत्रेण सखदम् ...	८८	६
असपिण्डं द्विजं प्रेतम् ...	{ ८२ ८३	१६ ७
असी स्वर्गाय लोकाय ...	१४३	१
अस्त्रि ललाटजं गृह्य ...	१८८	११
अस्त्रात्वा चाप्यहुत्वा च ...	१४	७
अस्त्रास्त्रमभिजातोऽसि ...	१३३	५
अस्त्रिसञ्चयनादर्ध्याक् ...	{ ८३ ८४	१० २
अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वम् ...	८४	४०
अस्त्रामलामे पर्णानि ...	१४०	५

	पृ:	पं:
अहस्वदत्तकन्यासु	४८	१३
	५३	८
आ		
आक्रम्य सर्वं कालेन	१५३	१४
आचम्याथान्निमुदकम्	१५४	५
आचार्यं वाऽप्युपाध्यायम्	८०	१५
आचार्यं स्वमुपाध्यायम्	२०१	१२
आचार्यपत्न्यां पुत्रे च	७८	१४
आचार्ये तु खलु प्रेते	७६	१
आजन्मनसु चूडान्तम्	५०	१७
आतुरे ज्ञानसम्प्राप्ते	१४६	१८
आत्मानं धर्मस्तत्त्वञ्च	१४	१७
आत्मा पिता तत्पिता च	१००	१०
आदन्तजननात् सद्यः	३८	१४
आदन्तजन्मनः सद्यः	३७	३
आदन्ताब्जोदरे सद्यः	५३	०१६
आदावन्यस्य दत्तायाम्	८०	२
आदावारभ्य तु परः	८५	३
आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	२०१	०१०
आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य	१४७	१७
आद्यं भोगद्वयं यावत्	६५	१८

	पृ:	प०
आमपात्रेऽन्नमादाय ...	१३२	११
आवाहनादि यत्पूर्वम् ...	२०८	८
आशुचं दशरात्रन्तु ...	{ ८ ४६	१६ २२
आहिताग्निर्यथान्यायम् ...	१३१	१८
आहिताग्निसु यो विप्रः ...	१३१	१३
आहिताग्नौ विदेशस्थे ...	१३७	५
आहिताग्न्योश्च दम्पत्योः ...	१४२	१०
इ		
इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुः ...	१५४	३
इति मत्वा शनैः स्थाप्यः ...	१२६	१७
ई		
ईदृशं सूतकं येषाम् ...	११८	११
उ		
उत्तमन् प्राप्नुयात्तोकान् ...	११८	७
उदङ्मुखान् यथा ज्येष्ठम् ...	२०८	७
उनद्विवर्धं निखनेत् ...	१२३	१६
उनद्विवर्धिके बाले ...	३८	१२
उनद्विवर्धिकां प्रेतम् ...	१२१	१८
उपवेश्य च शय्यायाम् ...	१८८	८

	पृ:	पं०
उपसर्गमृते चैव ...	११६	११
उभयत्र दशाहानि ...	{ २५ २६	५ १
उरुभ्याश्च शतं दद्यात् ...	१४१	१६
ज		
जर्हं संवत्सरादाद्यात् ...	३६	७
जर्णान्तुमयैर्वासेः ...	१६४	१८
जर्णासूत्रेण संवेष्ट्य ...	१४१	१८
जर्णासूत्रेण वद्धा तु ...	१४२	१७
ऋ		
ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च ...	१०२	१४
ए		
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं ...	१६५	६
एका माता द्वयोर्यत्र ...	८०	४
एकाहमशुचिर्भूत्वा ...	८०	१८
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः ...	८६	१८
एतन्मातामहाचार्य- ...	१५१	४
एतानि पतितानान्तु- ...	२०४	१७
एतेषामधिकारस्तु ...	११८	८
एवं शुद्धपतिदग्धः ...	१३३	७

	पृ:	प०
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रम्	१३०	१०
एवं कृते भवेत्तृमिः	२०५	८
एवं विष्णुमते स्थित्वा	२१०	६
एवं कृते मृतभ्रातृणां	१४३	४
एवमेवोऽग्निमान् यज्ञ-	१३३	८
एष एव विधिर्दृष्टः	१८८	१३
श्री		
श्रीरसं वर्जयित्वा तु	७८	१६
श्रीवधं तैलमजिनम्	३१	७
क		
कण्ठस्थानगतो जीवः	१२८	२
कामादक्षतयोनिषेत्	५१	८
कारणावच्छति प्रैथम्	६०	१८
कारवः शिल्पिनो दासाः	११०	४
कारवः शिल्पिनो वैद्याः	११४	२
कीर्त्तयेः पातितीं संज्ञाम्	२०५	७
कुक्ष्येव च गङ्गाया	१२८	७
कुशास्तरश्मयायी च	१२८	४
कुशिल्यजीविनो ये वै	२५४	११
कृतभोदनशक्तादि	२२	१४

	पृ०	प०
कृतोदकान् समुत्तीर्णान् ...	१५२	३
कृत्वा तु दुष्करं कर्म ...	१२८	१५
कृत्वा ते निहतास्तांसु ...	२०४	७
केनापि वस्त्रखण्डेन ...	१४३	१२
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य ...	१५	५
क्रोधाप्यायं विषं वङ्गम् ...	२०४	८
क्षत्रविट् शुद्रजातीनां ...	५८	७
क्षत्रविट् शुद्रदायादाः ...	५६	८
क्षत्रियसु दशाहेन ...	१०	१५
क्षत्रियस्याथ वैश्यसु ...	५६	१
क्षत्रियस्यावशुभिः स्वात् ...	१३	१
ग		
गतैस्तु नवभिः प्राणैः ...	१२६	१३
गन्त्री वसुमती नाशम् ...	१५२	७
गवा धान्येन भूम्या च ...	२१०	१
गर्भश्रुतावहोरात्रम् ...	७२	८
गर्भमासा अहोरात्रम् ...	६८	४
गर्भसुत्यां यथामासम् ...	७०	२
गर्भाधानादिसंस्कारैः ...	६	२
गुरुः करोति शिष्याणाम् ...	१७६	१७
गृहीतमधुपर्कस्य ...	१०७	१२

	पृ:	प०
गृहीतायान्तुं शब्दायाम् ...	१८८	१५
गृहे सृतासु दत्तासु ...	५०	८
गोत्रनामानुवादादि ...	१४५	१३
गीब्राह्मणहतानाश्च ...	२१२	१२
गौरसर्षपकल्केन ...	१८७	१२
ग्रन्थार्थतो विजानाति ...	८	१३
घ		
घनद्वये सुगुप्ते तु ...	१२६	५
घृतेनाभ्यक्तमाप्राव्य ...	१३२	७
च		
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः ...	१२	६
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यम् ...	१३	१५
चतुर्थेऽहनि विप्रस्य ...	१३	१७
चतुर्थे पञ्चमे चैव ...	१७२	११
चतुर्थे पञ्चमे वाऽथ ...	१७२	१४
चतुर्विधेन वाद्येन ...	१२६	११
चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः ...	१२४	६
चाण्डालैरथवा चौरैः ...	२०३	१८
ज		
जनने मरणे नित्यम् ...	१	०.८
जन्महानी वितानस्य ...	२४	११

	पृ:	पं
जातमात्रस्य बालस्य	४४	७
जाते कुमारे तदहः	३१	१३
जाते पुत्रे पितुः स्नानम्	१७	७
जात्युक्ताशीचतुल्यांस्तु	१६५	१२
उ		
डिम्बाशनिहतानाञ्च	११३	१
डिम्बाहवहतानाञ्च	११४	८
डिम्बाहवे विद्युता च	११२	१२
डिम्बाहवे हतानाञ्च	१११	४५
त		
ततः कालवशाच्च	१००	८
ततश्चोत्तरपूर्वस्थां	१६४	८
ततः पाषाणपृष्ठे तु	१४७	१८
ततः सचेलस्नातस्तु	८१	१३
तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्भान्	१६४	१२
तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च	२८	७
तत्रोत्तानं निपात्यैनम्	१३२	१७
तथैव दीपदानेन	१२८	८
तदलाभात् पलांशोल्लैः	१४२	१४
तदर्द्धदग्धकाष्ठानि	१४३	८
तदा तदुत्थिखण्डं	१४३	१०

ग

	पृ:	प०
तदा ज्ञातः सचेलन्तु	८१	११
तद्वन्धुवर्गस्त्वैवेन	५०	१६
तद्वत्गृहीतदीक्षस्य	१०७	१४
तस्य त्रिरात्रमाशौचम्	११७	१
तस्य पिण्डान् दशैवैतान्	१७३	१२
तस्य ज्ञानाद्भवेच्छुद्धिः	८१	८
तस्मान्निधेयमाकाशे	१६२	५
तावच्च दक्षिणायैश्च	१३७	७
तिलमिस्रान् प्रदद्याच्चि	२०८	१७
तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः	१६४	१४
तिलान् ददत पानीयम्	१६०	१७
तीर्थस्यावाहनं कृत्वा	१२८	५
तेनाभ्यज्य गुरुन् ज्ञाप्य	१२८	३
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च	२०८	११
तैलाभ्यङ्गो बान्धवानाम्	१६०	११
तैलोत्थजिने चैव	३०	१६
तोयपूर्णं घटश्चेमम्	२०५	५
तोयार्थन्तु ततो गच्छेत्	१६६	५
त्रयाणामात्रमाणाश्च	१७६	१५
त्रिरात्रमसपिण्डेषु	०७८	१६
त्रिरात्रं प्राङ्मुराचाराः	७६	८

	पृ.	प०
त्रिरात्रं खञ्जमरणे	७८	१
त्रिरात्रेण विशुद्धेत्तु	५	१७
त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि	१७१	१
त्रेताधर्मोपरोधार्थम्	२६	८
त्रयहाशीचे प्रदातव्यः	१६५	४
द		
दक्षिणेन मृतं शुद्धम्	११८	८
दग्धा श्वन्ततस्त्वेवम्	१४५	४
दत्ता नारी पितुर्गोहे	५०	१४
दशमेऽहनि शुद्धस्य	१३	३
दशाहात्तु परं सम्यक्	३१	२१
दशाहेन द्विजः शुध्येत्	८८	१४
दशाहेन श्वस्पर्शे	८८	१२
दशाहेन सपिण्डीस्तु	७४	३
दशार्हं प्राङ्गुराग्रौचम्	८	८
दशार्हं श्रावमाशौचम्	३	१७
दातव्योऽशुदिनं पिण्डः	१५८	८
दानं प्रतिग्रहोऽहोमः	२६	१७
दाने विवाहे यज्ञे च	१०२	१६
दासजुतेवासिभृतकाः	३ ६०	१० १३

	पृ:	प०
दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्	११०	१६
दाहयित्वा तु मूषेन .	८०	१३
दिवसे दिवसे पिण्डः	१६५	२
दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु ...	१०४	३
दुर्बलं स्नापयित्वा तु ...	१३२	५
दुर्मित्रे राष्ट्रसम्पाते ...	११६	४
दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः ...	{ ११८ २१०	{ १ १८
दुहिता पुत्रवत्कुर्व्यात् ...	१७३	१८
दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येतम् ...	१२८	१०
देयसु दशमः पिण्डः ...	१६५	१४
देयाः प्रहाराः सप्तैव ...	१४३	१६
देये पितॄणां आद्ये तु ...	२७	१३
देवाश्च पितॄश्चैव ...	२८	५
देवाद्याग्निसुखाः सर्वे ...	१२८	१३
देशधर्मप्रमाणत्वात् ...	{ ५५ २०५	{ १८ ११
देशधर्मान् पुरस्कृत्य ...	१६५	१३
देशान्तरगतं श्रुत्वा ...	३२	१५
देहे पिण्डेषु तिष्ठसु ...	१०८	१
दैवे भये समुत्पन्ने ...	१११	६

	पृ:	प०
हारदेशे प्रदातव्यः ...	१६८	७
द्विजस्यनामयज्ञात्; ...	४६	१७
न		
न कदाचित् सगोत्राय ...	१७६	८
नम्रदेहं दहेन्नैव ...	१४५	२
न ग्रामाभिसुखं प्रेतम् ...	११८	१६
न जायायाः पतिर्दद्यात् ...	१७६	२
न त्यजेत्सूतके कर्षं ...	१०७	२
न पुत्रस्य पिता दद्यात् ...	१७५	८
न बर्हयेदघाहानि ...	{ ७ २५	{ ५ १३
नवमे दशमे मासि ...	७१	१४
नवम्याहं दद्याहानि ...	१७२	२
न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठन् ...	१२०	२
न सृशेयुरिमाम्मन्ये ...	१२	१३
न स्वघातं प्रयुञ्जीत ...	१७०	८
नागानां विप्रियं कुर्वन् ...	२०४	३
नातो विशिष्टं यस्यामि ...	६४	१४
नान्निवर्षस्य कर्त्तव्या ...	१२२	३
नानाजातिषु पारको ...	५८	१५
नामगौत्रघ्नस्तत्र ...	२०८	१

	पृ:	प०
नारायणबलिः कार्यः	२०७	१६
नारायणं समुद्दिश्य	२०८	१
नावेक्षितव्यः कथादः	१४३	१८
नाशौचं प्रसवस्यास्ति	३३	१६
नाशौचं सूतके पुंसः	१६	८
नास्यः कार्योऽग्निसंस्कारः	१२२	१
निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु	१३७	१४
नित्यानि चैव कर्माणि	८	१०
निमग्नयेद्बि विप्रान् वै	२०८	३
निमग्नितेषु विप्रेषु ...	१०७	१८
निवृत्तचूडके विप्रे ...	४७	५
निवृत्तचूडाकरणे ...	३८	१४
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ	१०७	१६
निरन्वये क्षपिण्डे तु	१७६	१३
निर्दृशं ज्ञातिमरणम्	३२	८
निःशेषस्तु न दग्धव्यः	१४३	१४
नैष्ठिकानां वनस्थानाम्	११४	१२
पक्षिणी योनिसम्बन्धे	७८	८
पञ्चधा सञ्भृतः कायः	१६२	८
पञ्चमेऽहनि विद्येयः	१२	१८

	पृ:	प०
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट्	१६५	८
पतितस्य तु कारुण्यात्	२०५	१
पतितानां न दाहः स्यात्	११४ २०४	१४ १५
परकीयेण वस्त्रेन ...	१३७	८
परतःपरतः शुद्धिः ...	६४	१८
परदारानुरक्ताश्च	२०४	५
परपूर्व्यासु भार्यासु ...	७८	१२
पश्चाच्च निनयेत्पिण्डम्	१७२	८
पश्चादग्निं समारोप्य	१३७	११
पश्चाच्छतस्य देहसु ...	१४३	१२
पाणिग्रहणिका मन्त्रा	५२	१६
पादयोरथवा प्राचीम्	१३२	१८
पाषण्डमाश्रिताः स्तेनाः	२०२	१३
पिण्डयज्ञावृता देयम्	१६१	३
पिण्डः शुद्धाय दातव्यः	१७१	१६
पितर्यपि मृते नैषाम्	१०७	४
पिता पितामहश्चैव	८८	१७
पितामहो द्वितीयसु	१००	१४
पितुर्वरस्य च ततः	५१	१
पितुः दत्ता तु याऽन्यस्मै	५१	३

	पृ:	प०
पुत्रेषु विद्यमानेषु ...	१७३	१०
पुत्रो भ्राता पिता वापि ...	१७५	२
पुनश्चेदुपलभ्येरन् ...	१४२	५
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च ...	२८	१८
पुरुषो मृत्युकाले तु ...	१२८	१८
पूरयित्वावटं पङ्कम् ...	१८३	१२
पृथिव्यां यानि तीर्थानि ...	२२८	१
पैटकात्स्वप्रसूतायाम् ...	५१	८
प्रक्षिप्य मृगये भाण्डे ...	१८८	१
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ...	२०८	१३
प्रथमे दिवसे देयाः ...	१७०	२०
प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा	{ १६० १८६	{ ४ ८
प्रथमेऽह्नि यो दद्यात्	{ १६५ १७२	{ ४ ११
प्रमादादपि निःशङ्कः	२०३	१६
प्रविष्टाश्च समङ्गोभिः	१५६	४
प्रयागवटग्रास्तायात्	११८	५
प्रपितामहसंज्ञस्य	१००	१२
प्रवेशनदादिकं कर्म	१५४	६
प्राक्संस्काराभिरातं स्यात् ...	३८	१७

	पृ:	प०
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः	१४०	८
प्रीत्यप्रीतिविभेदांश्च	१२६	१५
प्रेतपिण्डं बहिर्द्वात्	१६८	२
प्रेतस्पर्शनसंस्कारैः	१२१	१०
प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति	१८७	१७
प्रेतान्नमसपिण्डस्य	८४	१३
प्रेताय पिण्डदानन्तु	१६२	१
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रः	८६	१७
प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रम्	८७	८
प्रेतीभूतस्य सततम्	१६८	३८
प्रेते राजनि सज्योतिः	७६	१२
फ		
फलमूलगुडचौर-	१६४	१६
फलमूलैश्च पयसा	१६८	५
फलानि पुष्पं शाकञ्च	३१	१५
व		
बान्धवेषु च विप्रस्य	५५	१६
बालस्वन्तर्दंशहे तु	४१	८
बाले देशान्तरस्थे च	३३	१०
बाहुभ्याश्च शतं दद्यात्	१४१	१४

	पृ:	प०
हृदः शीघ्रमृतेर्लुप्तः	११६	१६
ब्रह्मचरविशाम् ...	८४	२१
ब्रह्मचर्यं क्षितौ वासः	१५८	१५
ब्रह्मचारिणि भूपे च	१०६	१६
ब्रह्मचारी गृहे यत्र	८	१
ब्रह्मदण्डहता ये च	२०४	१३
ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानाम्	१७७	१०
ब्राह्मणार्थे विपन्नानाम्	११२	४
ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्या	१८	१६
ब्राह्मणेनानुगन्तव्यः	८७	२
ब्राह्मणैरपि जातानाम्	१०१	७
ब्राह्मणे दशपिण्डाः स्युः	१७१	१०
ब्राह्मणो न दहेच्छूद्रम्	८१	२

भ

भद्रावकाशां गण्डक्याम्	१२८	८
भागिनियसुतानाञ्च	१७७	७
भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्	१७५	१७
भूमेराच्छादनार्थन्तु	१८८	८
भूमौ पिण्डप्रदानञ्च	१६३	१०
आतुर्भाता स्त्रियश्चक्रौ	१७६	१८

म०

	पृ०	प०
मगा भूसौ निखन्यन्ते	१२६	३
मज्जावनस्पतिं गत्वा	१२८	१
मङ्गलानेव दातव्यम्	१२८	१२
मरणादेव कर्त्तव्यम्	१३१	७
मरणोत्पत्तियोगे तु	६१ ६३	१७ २
महापातकसंयुक्तः	१४०	७
मातापित्रोरुपासीने	१०४	१४
मातामहानां दीर्घिचाः-	१७७	३
मातामहानां मरणे	७८	६
मातुःकुलं पितृकुलम्	१८०	१८
मातृष्वसृ-मातुलयोः	८१	५
मातुर्मातुःस्वसृःपुत्राः	८२	२
मातुष्ये कदलीस्तन्ने	१५२	४
मुषलेन सह न्युजम्	१३३	१
मृतकस्यान्तरे वाय	६६	३
मृतके मृतकश्चेत्स्यात्	६२	२
मृतस्य बान्धवैः सार्धम्	८४	८
मृतस्य अश्वदस्त्रीभि	८१	७
मृतायां वा प्रसूतायाम	५१	५

	पृ:	प०
मृतं द्विजं न शूद्रेण	१२०	१४
मृतं सङ्कीर्त्य मनसा	२०८	१५
मृत्पात्रपुटके कृत्वा	१८३	१०
मृत्युं समधिगच्छेत्तु	४८	४
मृन्मयं भाण्डमादाय	१६५	६
म्रियते यत्र तत्र स्यात्	४६	१६
म्रियमाणो बहिर्नेयः	१२६	१

य

यजमाने चितारुढे	१३५	२०
यज्ञे विवाहकाले च	११४	६
यत्र त्रिरात्रं विप्राणाम्	४७	१८
यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च	१५३	११
यथेदं श्रावमाशौचम्	१५	१४
यदा कश्चित्तदोच्छिष्टः	१०८	१०
यदि कर्त्ता न विद्येत	१८५	२०
यदि पत्न्यां प्रसूतायाम्	१७	११
यदि स्यात्सूतके स्मृतिः	६३	२
यद्यन्नमस्ति तेषाम्	} ८२	१८
यद्यप्युक्ततच्छूडोऽपि	४५	७

	पृ:	प०
यद्येकजाता बहवः ...	{ ८८ १८०	१६ १
यमस्कृतां तथा गायाम् ...	१२३	१८
यस्तेषामन्नमश्नाति ...	८३	२०
यस्मात्प्रेतपुरं प्रेतः ...	१६२	३
यस्मिन् देशे जलं नास्ति ...	१२६	१८
यस्मिन्नेव पुराणे वा ...	१७२	४
यस्तैः सहासनं कुर्यात् ...	८४	८
यस्तैः सहासपिण्डोऽपि ...	८४	२
यस्य यस्य तु वर्णस्य ...	१८७	७
यस्यानयति शूद्रोऽग्निम् ...	१२०	१८
यावत्तदन्नमश्नाति ...	८४	१८
यावदशौचं तावत् ...	१६३	६
यावदस्थि मनुष्यस्य ...	१८१	११
योऽसवर्णन्तु मूल्येन ...	८०	५
योनिश्चातिद्विजैष्विष्टम् ...	२	०११
र		
रजस्युपरते सार्धौ ...	६८	८
राजानं नष्टसर्वस्वम् ...	१२१	१५
राजन्यैर्वैश्यावप्येवंम् ...	५६	११

	पृ:	प०
राज्ञाञ्च स्रुतकं नास्ति ...	१०४	१
राज्ञां पुरोहितोऽमात्यः ...	१०४	१२
राज्ञे द्वादश देयास्तु ...	१४८	०१
राज्ञो माहात्मिके स्थाने ...	११०	१८
रात्रयो मासतुल्याः स्युः ...	६८	१५
राशिभिर्मासतुल्याभिः ...	६८	३

ल

लवणे मधुमांसे च ...	३०	१३
लवणं मधुमांसञ्च ...	३१	५
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः ...	८८	१२

व

वर्णानामागुपूर्वेषु ...	५४	३
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा ...	७३	४
वाक्प्रदाने कृते तत्र ...	५०	२१
वानप्रस्थस्य चान्यत्र ...	१०८	३
वामाङ्गुष्ठप्रवाहेन ...	१४८	५
वासोयुगं नवं शुक्लम् ...	१८७	१४
विगतस्तु विदेशस्यम् ...	१२	५
विघ्नान्ते भोक्तुरेव स्यात् ...	१०८	८

	पृ:	प०
विदेशमरणोत्थीनि ...	१४०	३
विप्रः शुध्यत्यपःसृष्ट्वा ...	१८४	१५
विप्रे न्यूनं त्रिभिर्वर्षैः ...	४७	३
विभक्तार्थाः प्रकुल्यास्तु ...	१०१	५
विवाहयज्ञयोर्मध्ये ...	१०६	१
विष्णुं समर्चयेद्देवम् ...	२०८	१५
विषोद्वन्धनशस्त्रेण ...	२०३	८
वृथासङ्गरजाताश्च ...	२०३	२
वेष्टितव्यस्तथा यत्रात् ...	१४२	१६
वेदार्थविदधीयानः ...	८	६०
व्यसनासक्तचित्तस्य ...	१४	११
व्याधितस्य कदर्थस्य ...	१४	८
व्यापादयेदथात्मानं ...	{ ११३ ११४	{ १५ १६
व्रतचूडद्विजानान्तु ...	३७	१६

• श

शमयेदुभयं वाऽङ्गिः	१४०	११
शमीपलाशशंखाभ्याम्	१८३	८
शय्यासनोपभोगश्च ...	१५८	६
शालिनां शक्तुभिर्वापि ...	१६८	८

	पृ:	प०
शाखाशीचन्तु सर्वेष्वम्	१६	१७
शिल्पिनश्चिकाराद्याः	११०	१४
शुचीनिधनांशान्यान्	१२	११
शुचीभूतेन दातव्यम्	२७	१५
शुष्येद्विप्रो दशाहेनं	४	१३
	८	११
	५४	१३
शुद्धा भर्तुष्वतुर्थेऽङ्गि	७०	१६
शुष्कं तं जाह्नवीतोये	१२६	७
शुद्धस्य त्रिंशता शुद्धिः	८	१४
शुद्धाणां मासिकं कार्यम्	१०	२०
शुद्धो विंशतिरात्रेण	११	१५
शुद्धे त्रिवर्षान्यूनं च	४७	७
शुद्ध-विट्-क्षत्रियाणान्तु	५८	५
शुद्धा वैश्यः क्षत्रियास्तु	५६	३
शुद्धिर्दंष्ट्रिनखिव्याल	२०४	१
शेषं लब्धार्द्धदग्धेन	१३६	१
शोचमानास्तु सस्नेहाः	१५२	१६
शोचीशोचं प्रकुर्वीरन्	१२	२
श्लशानभूमिं नेतव्यः	१२६	८
श्राद्धन्तु मातापितृभिः	१७६	११

	पृ:	प०
श्रीत्रिये तूपसम्पन्ने	७६	१०
श्रीशान्दुर्वाध्वैर्मुक्तम्	१५२	१३
ष		
षड्रात्रश्च त्रिरात्रं स्यात्	५७	१६
षड्रात्र-द्वादशाहश्च	५८	३
षड्वर्षान्तमतीतो यः	४७	८
षष्ठासाध्यन्तरं यावत्	७१	५
षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु	२८	१३
षष्ठः पौत्रः सप्तमस्तु	१०१	१
स		
सज्जत् प्रसिञ्चन्त्युदकम्	१५१	६
सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु	१३०	१७
सचेलक्षानमन्येषाम्	८१	१५
स्वजातिमसपिण्डश्च	८०	८
सत्रिणी व्रतिनस्तावत्	११४	४
सद्यःशौचं भवेत्तत्र	५०	१८
सद्यःशौचं सपिण्डानाम्	४४	८
सद्यःशौचेऽपि दातव्याः	१६५	३
सन्ध्यां पञ्चमहायुग्मान्	६-२२	७-३
सपवित्रैस्त्रिभिर्मिश्राम्	१६४	१०

	पृ:	प०
सपिण्डता तु कश्चिनाम्	८८	१०
सपिण्डता तु पुत्रेण	{ ८६ ८८	{ १-१३ १५
सपिण्डाद्य सजातीयाः	१८८	१
सप्तमादशमाहाऽधो	१५१	२
सत्राचारिण्येकाहम्	७६	१४
सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यम्	१८८	१२
समानं लघु चाशौचम्	६१	१३
समानाशौचं प्रथमे	६५	१२
सत्तानोदकानां त्राहः	८१	१५
समाप्य दशमं पिण्डम्	१८७	८
सर्पविग्रहतानाञ्च	२०७	१४
सर्वे गोचमसंस्पृश्यन्	४२	११
सर्वे ज्ञयान्ता निचयाः	१५२	११
सर्वे तूत्तमवर्णानाम्	५६	१३
सर्वेण गाङ्गेन जलेन	१८०	१३
सर्वे वर्णाः सजातीयम्	८०	७
सर्वेषां स्यादहोरात्रम्	८१	५
सर्वेषामिव वर्णानाम्	१००	६
सर्वेषां श्रावमाशौचम्	१५	१६
संयोगोऽभिमतो वेवान्	१५३	८

	पृ:	पं०
साक्षात्कारिणी नाम	१५	१३
सुषोभंशभोज्यैश्च	१८७	१०
सुवर्णं वा हिरण्यं वा	१२८	६
सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्गि	१८८	१०
सूतके कर्मणां त्यागः	{ ६ २२	१६ १०
सूतके च प्रवासे च	२२	१६
सूतके तु मुखं दृष्ट्वा	१८	१२
सूतके च कुलस्याज्ञम्	२६	७
सूतके तु सपिण्डानाम्	१८	७०
सूतके सूतिकावर्जम्	१८	४
सूतिकावासनिलयाः	२८	११
सूतिका सर्ववर्णानाम्	२०	१४
सूपकारेण यत्कर्म	११०	१२
स्त्रीणामसंस्कृतान्तु	{ ४८ ५३	३ ७
स्त्रीणान्तु मृतितो गर्भः	७३	२
ज्ञात्वा त्रिरात्रं कुर्वन्ति	१८६	१४
ज्ञानान्तं पूर्ववत् ज्ञत्वा	१८३	६
स्वजातिविहितैर्द्रव्यैः	१८६	१८
स्वजातेर्दिवसेनैव	८४	६

		पृः	प०
सशिष्यमिच्छन्नाहर्तुम्	...	३	१४
सामिगोत्रं परित्यज्य	...	५१	७
हविष्यव्यञ्जनेनैव	..	२०८	११
हिरण्यशकलान्यस्य	..	१३३	८
हुतायां सायमाहुत्याम्	..	१३२	३
होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः	..	३१	१८

शुद्धिपत्रम् ।

घृ:	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६	१७	द्विजन्मनाम्	द्विजन्मनाम्
५२	४	गृह्णामि	गृह्णामि
६१	५	जन्म	जन्म
७३	५	खणित्वा	खणित्वा
७५	१८	शुश्रूषकत्वात्	शुश्रूषकत्वात्
८१	५	मातृस्वसृ-श्वश्रु	मातृस्वसृ-श्वश्रु
८८	२	वैश्यस्य	वैश्यस्य
८९	५	शवासु	शवासु
८९	१६	-जन्मनाम्	-जन्मनाम्
८४	५	क्षालणेन	क्षालनेन
८८	८	एवं	एवं
१०६	१०	ग्रहीतुः	ग्रहीतुः
१०८	६	-ग्रहीतोः	-ग्रहीतोः
१२३	१३	जनेति	जनेति
{ १२४	{ १८	तृष्णीं	तृष्णीं
{ १२५	{ ८		
{ १२६	{ २	मृत्तयानि	मृत्तयानि
{ १२७	{ ५		

[२]

पृ:	पं	अथर्वम्	अथर्वम्
{ १३८	{ ११	सुहृयात्	सुहृयात्
{ १३८	{ १२	सुहृयात्	सुहृयात्
१४०	२१	तृष्णीं गन्ध्यादि	तृष्णीं गन्ध्यादि
१४०	५	पार्श्वानि	पार्श्वानि

ॐ गणेशाय नमः ।

हारलता ।

ॐ नमो विष्णवे ।

प्रणम्य पुण्डरीकाक्षं पूर्वाचार्यप्रवर्तिता^१ ।

व्याख्या मन्वादिशास्त्राणां समालोच्य विविच्यते ॥

विशुद्धिरनिरुद्धेन स्वबोधविभवावधि ।

बोधार्थमल्पबुद्धीनां^२ प्रबुद्धीनाञ्च तुष्टये ॥

मनुः—

‘दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूड़े च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे स्तुतके च तथोच्यते ॥

जातदन्तादनु पञ्चाज्जातोऽनुजातोऽजातदन्त इत्यर्थः । कृत-
चूड़े चेति चकारात् कृतोपनयने^३ च, संस्थिते स्तुते । अत्र^४ मरणा-
शीचस्व पृथग्रहणात् स्तुतके चेति जननाशीचपरम्^५ ।

यच्च तु मरणाशीचग्रहणं पृथक् नास्ति यथा—‘स्तुतके
कर्माणां त्यागः’ स्तुतके च प्रवासे चेति—तन्नीभयाशीचग्रहणम् ।

(१) च प्रकीर्तिता ।

(२) बौधायना प्रबुद्धीनाञ्च ।

(३) क इमे जाते । न जातदन्ते ।

(४) च अकृतोपनयने च ।

(५) क तल ।

(६) न जननाशीचार्थः ।

**यतो विदेशसूतस्य सन्निरेखामलाभः पलाशपत्रकृतपुष्प-
दाहानन्तरं "ततः प्रकृति सूतकम्" इति छन्दोगपरिशिष्टकृता
केवलमरणाशौचे सूतकपदं प्रयुक्तम् ।**

बान्धवाः सर्वे इति सर्व्वग्रहणात्^१ न केवलं सपिण्डानामिवा-
शौचं^२ किन्तु समानोदक-सगोत्र-मातृवन्धु-पितृवन्धुप्रभृतीनामपि ।

एवञ्च सति यथाकथञ्चिद्व्यवस्थेनाप्यशौचविधानात् अध्या-
पनाध्ययनसहवासान्निभिरप्यशौचं सूचितम् ।

अतएवाह देवकः—

जनने मरणे निजमायुश्चमनुवावति ।

^३सपिण्डान् मातृवन्धूञ्च यत्र कचन गच्छतः ॥

योनि-जाति-द्विजेष्विष्टमायुश्च सहवासिषु ।

भर्तृगुर्वीरशौचं स्यात् सत्युप्रसवकारणम् ॥

कारणान्नच्छति प्रैथं तदाशुचं न तान् व्रजेत् ॥

अत्र मातृवन्धु-योनिद्विज-सहवासि-गुरुषु मरणाशौचमनु-
सम्बन्धीयं^४ योग्यत्वात् सत्युप्रसवकारणमशौचं प्रैथं गच्छतीति
सम्बन्धः ।

यत्र कचनेति देशान्तरगतानामप्यशौचं दर्शयति,^५ योनि-

(१) न सर्व्वग्रहार्थात् ।

(२) न न सपिण्डानामशौचं ।

(३) न अपि तान् मातृवन्धूञ्च । न -कृतवन्धूञ्च ।

(४) न न -सम्बन्धीयं ।

(५) न न -प्रजाति ।

आविर्भूतमित्यत्र द्विवचनः प्रत्येकमभिसम्बन्धितं यौनिहिजा
कीनिसम्बन्धितः^१ पिष्टस्त्रयेय-माहस्त्रयेय-भागिनेयादयः । ज्ञाति-
हिजाः समानोदकाः सगोत्राश्च । भर्तृगुर्वोरिति भर्तृसम्बन्धग्रौचं
प्रेक्षाणां गुरुसम्बन्धग्रौचं शिष्याणाम् ।

प्रेक्षाणां भर्तृसम्बन्धग्रौचे विशेषमाह—कारणात् गच्छति
प्रेक्षमिति कारणादेकत्र वासात्, तदाशुच्यमिति प्रैक्षसम्बन्धग्रौचं
भर्तृगामि न भवतीति ।

^२[प्रेक्षाणां] सहवासादग्रौचं भवतीति स्पष्टमाह—

वृहस्पतिः—

दासान्तेवासि^३कृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः ।

स्नामितुष्येन ग्रीचेन शुध्यन्ति मृतसूतके ॥

अन्तेवासी च नारदेन व्याख्यातः—

तथाच नारदः—

सशिष्यमिच्छन्नाहं^४तुं बान्धवानामनुन्नया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥ इत्यादि ।

भनुः—

दशार्हं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

^५भा. वा सञ्चयनादस्यां ग्राहमेकाहमेव वा ॥

(१) क यौनिसम्बन्धाः ।

(२) ग इत्यत्रे [ ] चिह्नितपदं नास्ति ।

(३) ग इत्यत्रे -मृतकाः ।

(४) अत्रपुस्तके—आचार्यम् ।

अथौचमिति अथुचिग्रन्थत् भावप्रत्यये वैकल्पिकीभवेदेक
हृद्या आशीचम् 'मध्यपदहृद्या अशीचम्, आदिपदभाषहृद्या
आशुचम्] । अस्त्रिसञ्चयनादेति चतुरहोपलक्षणम् ।

यद्यपि—

अपरेषुसुतीये वा अस्यां सञ्चयनं भवेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टकृतीकृतम् । तथाप्यत्र “चतुर्थे दिवसे अस्त्रि-
सञ्चयनं कुर्यात् इति विष्णूक्तं ग्राह्यम् ।

सञ्चयनं चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इत्यादि कात्यायनोक्तचतुरहोपलक्षणम् ।

अरहमेकाहमेव वा इत्यत्र मनुवचने उत्तरोत्तरलघुकालो-
पदेशात् आ वा सञ्चयनादिति त्र्यह्यधिककालप्रतीतेर्ब्राह्मण-
विषयश्चेदम् ।

शुद्धेहिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

इत्यादिमनुवचनेनैव ब्राह्मणविषयत्वोपसंहारात् । तेनात्र क्षत्रिया-
व्यस्त्रिसञ्चयनकालो न गृह्यते ।

अत्र 'अथैतस्मार्त्ताग्निमतोऽहरहःप्रवृत्तमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदा-
ध्यापकस्यैकाहमशीचं । केवलश्रौताग्निमतः केवलमन्त्रब्राह्मणात्मक-
वेदाध्यापकस्यैव त्र्यहः । स्मार्त्ताग्निमतोऽहरहर्मन्त्रमात्रपाठ-

(१) अ इत्यत्र [३] चिह्नितार्थाः पठितः ।

(२) अ न चतुरहो बोद्धव्यः ।

(३) अ श्रौताग्निमतः ।

वेदाध्यापनयुक्तस्यापि अत्र एव । केवलस्मार्त्ताग्निमततत्तुरहः ।

श्रीतास्मार्त्ताग्निवेदाध्यापनरहितस्य दशाहः ।

यदाह दशः—

एकाहान्नाह्नयः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः ।

हीने हीनतरे चैव त्रयस्तुरहस्तथा ॥

श्रीताग्निवेदाध्यापनयोरेकगुणरहितो हीनः, गुणद्वयरहितो हीनतरः ।

यच्च पराशरवचनं—

एकाहान्नाह्नयः शुध्येत् योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।

त्रयाहत् केवलवेदसु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

इत्यत्र केवलवेदग्रहणं केवलश्रीताग्निमपि गृह्णाति तुल्य-
न्यायात् । निर्गुणो दशभिर्दिनैरित्यत्र स्मार्त्ताग्न्यहरहःप्रवृत्त-
मन्ममात्रवेदाध्यापनगुणयोगाभावेऽपि बोद्धव्यः । श्रीताग्नि-
वेदाध्यापनगुणमात्राभावपरत्वे मनु-दक्षोक्तचतुरहर्बृहस्पत्युक्त-
पञ्चाहपञ्चयोर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

तथाच बृहस्पतिः—

त्रिरात्रेण विशुध्येत्तु विप्रो वेदाग्निसंयुतः ।

पञ्चाहेनाग्निहीनसु दशाहो ब्राह्मणब्रुवः ॥

अहरहर्मन्ममात्रवेदाध्यापनयुक्तस्य स्मार्त्ताग्निनाऽपि रहितस्य
पञ्चाहः । ब्राह्मणब्रुवश्चाङ्गिरसोक्तः ।

•(१) क शुध्येदग्निवेद- ।

(२) ख न बृहस्पतिवे—आवत्वात् ।

यथाहिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तं नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥

नियमव्रतैरिति ब्राह्मणिकानामसंन्येकादशुपवास्यादिभिः ।

अथवाग्रीचसहोचो होमाध्यापनार्थं एव ।

न तु

संन्यां पञ्चमहायज्ञं नैत्थिकं कृतिकर्म च ।

तस्याप्येवापयेत्तेषां दद्याद्दानं पुनःक्रिया ॥

उभयत्र दद्याद्दानं कुरुस्वार्थं न शुभ्रवैः ।

दानं प्रतिपद्यो होमः साध्याय च निवर्त्तते ॥

इति आवाह—उभयत्रनाध्यां प्रतिनिधानां संन्या-पञ्च-
महायज्ञ-कृतिकर्मण्यस्य सार्ज्यं-असमाध्यायस्य-तर्पणायुपेतप्रक्षाल-
नक्रियाव्यख्यानानामनैत्थिककृतिकर्म-कुलाग्रभोजन-दान-प्रतिपद्य-
काम्यहोम-साध्यायानामङ्गनुष्ठानार्थम् । अनेकवचनविरोधात् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

सूतके कर्मणां त्यागः संन्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौतस्तु कर्त्तव्यः शुष्कान्तेनापि वा फलैः ॥

अत्र हि होमोग्रीचसहोचो न तु संन्यादावित्युक्तम् ।

तथाच पारस्करः—

न साध्यायम् अधीयीरन् विष्णुं निवर्त्तेरन् वैतागवर्जम् ।

नित्यानि सम्भवादीनि वेतान् शीतो होमः । क्लृप्तं
पाचनीयकुक्कुटदुग्धं संकृतं ज्ञानान्तरे अग्निमासेन क्रिय-
माचक्ष्वात् ।

तथाच मयुरपि—

न वक्ष्येदवाहानि प्रत्यूहं अग्निषु क्रियाः ।

न च तत् कार्यं कुर्वीषः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इत्यत्र तत्त्वार्थेति तच्छब्देनाग्न्याधानक्रियादि-दान-होम-
क्रियायामेव सपिण्डानामशौचं दर्शयति ।

तथाच शङ्खलिखितौ—

अग्निहोत्रार्थं ज्ञानोपसर्गनादेव पिता शुचिः ।

अग्निहोत्रार्थमिति वदन्तौ क्रियान्तरेऽशौचं दर्शयतः ।

तथाच गोतमः—

सद्यःशौचं राज्ञाञ्च कार्यविरोधात् ब्राह्मणस्य स्वाध्याया-
निवृत्त्यर्थम् ।

कार्यविरोधादिति व्यवहारदर्शनविरोधः तत्परिहारार्थ-
मित्यर्थः । तदेवमादिवहुतरवचनबलादध्यापनहोमयोरेवाशौचा-
भावात्तत् सद्यःशौचप्रकरणे वक्ष्यामः ।

दानं प्रतिपद्यो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तितः ।

इति देवसवचने होमः काम्यो होमः, नित्यहोमश्च
एकाहादुत्तरकालकर्त्तव्यश्चेत्तत्त्वं । स्वाध्यायसाध्ययनम् ।

(1) च उक्तं अथिक्का शङ्खः - अहोचः क्रियान्तरेणैव यज्ञाशौचाभावः ।

तथाच पारवतः—

न स्वाध्यायमधीयीत् नित्यानि निवर्त्तेरन् वेदानवर्जम् ।

तथाच गौतमः—

मानसमप्यशुचिः ।

अस्यार्थः—अशुचिः—सूतकसूतकाशीचवान् प्रकारान्तरे-
ष्वप्यशुचिर्मानसमप्यध्ययनं न कुर्यात् किमुत वाचनिकमिति ।

तथाच कूर्मपुराणे व्यासः—

दशाहं प्राङ्गुराशीचं सपिण्डेषु विपश्चितः ।

सूतेषु चाय जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥

नित्यानि चैव कर्माणि काम्यानि च विशेषतः ।

न कुर्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसाऽपि च ॥

दचः—

अन्वार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।

सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावाञ्छेयं सूतकम् ॥

कल्प इति ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानपद्धतिर्यास्त वाराह-बौधा-
यनीयाद्याः । अङ्गेरित्यनेन सिद्धेः पृथक्कल्पग्रहणं कल्पस्य सम्यक्-
ज्ञानार्थं, रहस्यमुपनिषत् क्रियावामिति अग्निहोत्रादिक्रियावान्
न सूतकमिति एकाहमप्यशीचं नास्तीत्यर्थः ।

पराशरः—

अग्नयो यज्ञ-अयस्ते वेदो वा यज्ञ पठ्यते ।

सततं वैश्वदेवञ्च नाशीचं सूतसूतके ॥

ब्रह्मचारी गृहे यत्र ज्यते च हुताशनः ।

सम्पन्नविनिवृत्ताणां नाशौचं सततसूतके ॥

वेदो वेति वाग्वन्दः समुच्चयार्थः । सततमिति प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । सम्पन्नः सूतिकास्थार्थः ।

तथा कूर्वापुराणे—

वेदार्थविदधीयानो योऽग्निमान् वृत्तिकर्षितः ।

सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्व्यावस्थासु सर्व्वदा ॥

अधीयानो वेदाध्ययनं कूर्वाणः । वृत्तिकर्षितः उच्छ-
श्रित्वादिलघुवृत्तिस्यः ।

मनुः—

शुद्धेहिमो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

देवसः—

शूद्रस्य त्रिंशता शुद्धिर्विंशत्या दिवसेर्विंशः ।

रात्रः पञ्चदशाहेन दशभिर्माघ्राणस्य तु ॥

आशुष्यं दशरात्रन्तु सर्व्वत्राप्यपरे विदुः ।

निधनेऽप्रसवे चैवं पश्यन्तः कर्त्तव्यं ज्ञयम् ॥

नित्य-नैमित्तिकस्नानकर्त्तव्यगुणानां वेदान्निसंयोगरहितयो-
र्यथेष्टाचरणशीलयोरत्यन्तनिर्गुणयोः क्षत्रियवैश्ययोः पञ्चदशाह-
विंशत्यहौ । अत्यन्तोत्कृष्टगुणान्तरुः स्नानकर्त्तव्यगुणान्तरुः मनः-
पीडामनुभवतां क्षत्रिय-विद्-शूद्राणां दशरात्रसंशौचम् ।

अथमप्यश्वीचसहोषः स्वकर्मास्तुष्टामार्गं यत्, नमूतकासा-
वधिनेव तु सर्वाश्वीचमिहृतिः । तवाचायमेव हेतुमाह पञ्चमः-
कर्ण्यः अयमिति ।

गौतमः—

शावाश्वीचन्तु दशरात्रमष्टलिक्दीक्षित ब्रह्मचारिणाम् सपि-
ण्डानामेकादशरात्रं क्षत्रियस्य द्वादशरात्रं वैश्यस्य षड्मासं
एकमासं वा शुद्धस्य ।

अस्यार्थः—

अष्टलिक्दीक्षितब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां ब्राह्मणानां सपि-
ण्डानां दशरात्रमश्वीचम् । अष्टलिक् यज्ञमध्यस्थो याजनं कुर्वाणो-
दीक्षितः सोमयागेन यजमानो दीक्षनीययागात् परमायज्ञ-
समाप्तेः । सम्यग्धीतवेदस्याग्निहोत्रिणः क्षत्रियस्येकादशाहं वैश्य-
स्याप्येवंविधगुणविशिष्टस्य द्वादशाहम् ।

पराशरः—

क्षत्रियस्तु दशाहेन श्रकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

क्षत्रियवैश्यादुक्तगुणावेव । किन्तु क्षत्रियस्य वेदाहंज्ञानमधिकं
ब्रह्म तदेवम् ।

मनुः—

शुद्धाणां मसिर्वा काव्यं वधनं न्यायवर्तिनान् ।

वैश्यवज्जीवकस्य च द्विकोष्ठिद्वयं भोजनम् ॥

न्यायवृत्तिः स्वीयमहाभ्युदयवृत्ति-दृढतरस्वधर्मवृत्त्या तत्परिण
मनसाऽव्याजेन ब्राह्मणशूद्रयो-नमस्कारमन्त्रक-पञ्चमहायज्ञानु-
ष्ठानं अभ्यस्तमन्त्रनिवृत्तिर्निषिद्धानां चरणेषु एवम्विधस्य शूद्रस्य
मनूक्तौ नैव 'वैश्वसन्ध्यापञ्चदशाहेन श्रुतिः ।

एवम्विधस्यैव शूद्रस्य प्रतिमासं वपनं क्षीरम् अथवा वपनं
पिण्डनिर्व्वापः-अभावस्याश्राद्धमिति यावत् । द्विजीविष्टभोजन-
मध्येव विधस्यैव शूद्रस्य ।

न शूद्राद्योच्छिष्टं दद्यादिति तु मनुवचनेवम्विधशूद्रव्यति-
रिक्तशूद्रविषयम् ।

अयमपि चाग्र्योचसङ्कोचो ब्राह्मणशूद्रयोर्य एव न तु 'पञ्च-
महायज्ञानुष्ठानार्थोऽपि पूर्वोक्तन्यायतुल्यत्वात्' ।

यत्तु देवलवचनेन दशरात्रं शूद्रस्योक्तं तद्ब्राह्मणस्य परि-
चारकान्तराभावे ।

शतातपः—

शूद्रो विंशतिरात्रेण श्रुत्येव नृतस्तवी ।

इदन्तु पूर्वोक्तशुणानामसम्पूर्णत्वे बोधव्यम् ।

पैठीनसिः—

घोडंशाहं क्षत्रियस्य ।

इदञ्चाव्यस्तनिर्गुणस्य परमिद्धादिकारित्वे ।

(१) क वैश्वस्य ।

(२) क -नार्वचपि पूर्वोक्तेन दृश्यम्भावात् ।

आदिपुराण—

श्रीचाशीचं प्रकुर्वीरन् गृह्यवर्षसङ्ग्रहाः ।

गृह्यवदिति मासाशीचवर्षचम् । वर्षसङ्गरा इति अपल्लव-
वेनोक्तवर्षस्रोतु जाताः ।

अङ्गिराः—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ।

एकादशे त्वनशुद्धिर्दानमध्ययनक्रिया' ॥

अत्र ब्राह्मणस्येति, अविशेषोपादानात् ब्रह्मेकाहाद्य-
शीचिनामपि चतुर्थाह एवाङ्गसर्गोऽवगम्यते ।

तत्र कूर्मपुराणे व्यासः,—

शुचीननिधनांसवन्धान् शालाग्नौ हावयेद्विजान् ।

शुष्कान्नेन फलेर्वापि वेतानं शुद्धयान्तथा ॥

न स्पृशेद्युरिमान्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।

चतुर्थे पञ्चमे वाङ्गि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥

अत्रेमानिति प्रकृतान् वेतानहोमकर्त्तृन् परावृणति ।
अनिधनानिति होमार्थं प्रवर्त्तयितुमनिर्दिष्टमनुकल्पितं धनं येषां
तान्, 'पञ्चमेऽङ्गीति अत्रियाभिप्रायेण ।

पुनरङ्गिराः,—

पञ्चमेऽहनि विज्ञेयः संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु ।

सप्तमेऽहनि वैश्यस्य ज्ञेयं संस्पर्शनं' बुधैः ॥

(१) क क्रियाः ।

(२) क विज्ञेयं स्पर्शनं ।

अत्रियस्यावृद्धिः स्यात् द्वादशाहेन नित्यम् ।

अर्धमासेन वैश्वस्य द्वादशाहेन वा पुनः ॥

दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्मरणं युधेः ।

मासेनैव तु यद्धिः स्यात् सृतके सृतके तथा ॥

द्वादशाहेनेति अतिक्रान्तेन द्वादशाहेन त्रयोदशेऽङ्गीत्यर्थः ।

एवमर्धमासेनेत्यत्रापि षोडशेऽङ्गीति बोद्धव्यम् । वैश्वस्य द्वादशाहेन वेति भोक्तुरन्तान्तराभावे उक्तगुणविशिष्टस्य वैश्वस्य । नित्यम् इति दशाहेकादशाहश्रीचिनोरपि अत्रिययोः सर्वाश्रीचक्रासाभावप्रापनार्थम् ।

मासेनैव तु शूद्रस्य इत्यत्रापि एवकारकरणं न्यायवर्त्तिनोऽपि शूद्रस्य सर्वाश्रीचक्रासो नास्तीति दर्शयति । पञ्चमेऽहनि अत्रियस्येति द्वादशाहेकादशाहश्रीचिनां अत्रियाणां, सप्तमेऽहनीति पञ्चदशाह-द्वादशाह दशाहश्रीचिनां वैश्वानाम् ।

सम्बन्धः,—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गसर्गो विधीयते ॥

चतुर्थेऽहनि विग्रस्य षष्ठे वै' अत्रियस्य च ।

अष्टमे दशमे चैव स्मर्यः स्याद्वैश्यशूद्रयोः ॥

षष्ठेऽहनीति पञ्चदशाह षोडशाहश्रीचिनोः अत्रिययोः । षष्ठमेऽहनीति विंशत्यहश्रीचिनो वैश्वस्य । अनुपनीत-समानो-दकाचार्योऽनदिवार्षिकादिमरणे त्वश्रीचकासभिभागेण स्पष्टत्वम् ।

अथ विद्यायाः विविधविधौ यथाभावेन विचारः ।

शुद्ध-विद्यया विद्यायाः यथाभावेन विचारः ।

एतच्च सर्वत्र प्राप्तिमयी चेत्तु तर्हि नान्यथा विचारः ।
अविशिष्टो न भवति । तत्र सर्वत्र बोधव्यम् ।

इति,—

अज्ञात्वा चाप्यहुत्वा च मुङ्क्तेऽदत्त्वा च यत्सु वै ।

एवंविधस्य विप्रस्य सूतकं समुदाहृतम् ॥

व्याधितस्य कदर्यस्य ऋषयस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

अज्ञात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

न सूतकं कदाचित् स्यात् यावज्जीवन्तु सूतकम् ।

सूतकं समुदाहृतमिति यावज्जीवमिति शेषः । व्याधितस्य
नित्यव्याधिगृहीतस्य ।

कदर्यस्य ऋषयमाह देवसः—

आत्मानं धर्मज्ञात्यश्च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।

लोभाद्यः प्रचिनोत्थर्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

ऋषयस्तस्यापरिशोधितदैवर्षिपितृण्यस्य । क्रियाहीन
नित्यनैमित्तिककर्मागुष्ठानरहितस्य, व्यसनासक्तचित्तस्य यत्

न सूतकं । श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 यावज्जीवं सूतकमिति प्रत्युदाहरणतया पुनरवगम्यताम् ।
 तथा च कूर्मपुराणे—

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथेष्टाचरणस्याहुर्यावज्जीवं मशीचकम् ॥

आदिपुराणे—

अन्यपूर्णा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।
 अशीचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा ।
 दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य भवेद्दृष्टा ।
 गेह इत्युपादानात् समस्तदृष्टकार्यकारिणौ भार्यैर्नित्यः ।

अथ अननाशौचम् ।

मनुः—

यद्येदं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 जननेऽप्येवमेव स्याद्विप्राणां शुद्धिमिच्छताम् ॥
 सर्वेषां श्रावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
 सूतकं मातुरेव स्यादुपसृज्य पिता शुचिः ॥

(१) च नरचान्तमशौचम् ।

(२) च निपुणः ।

(३) च यथोक्तम् ।

(४) च न पुनरावृत्तेः यथेष्टमित्यादिचरणद्वयं प्रतिवक्ष्ये ।

यमनिमिषः । यममादिनामादिभिः । सपिण्डानामस्य
निमिषस्य । निमिषमात्रं यममादिनामादिभिः ।

अथार्थः—

मरणनिमित्तमस्यत्वं सर्वेषां सपिण्डानामपि जनन-
निमित्तमस्यत्वं पुनर्मातापित्रोरेव तत्रापि विशेषमाह—सूतकं
मातुरेव स्नादिति । जनननिमित्तमस्यत्वं दयरात्रं मातुरेव
पिता तु ज्ञातः स्पर्शो भवति ।

अत्रापि विशेषमाहाङ्गिराः—

नाशौचं सूतके पुंसः सपिण्डानां कथञ्चन ।

मातापित्रोरशौचं स्नात् सूतकं मातुरेव वा ॥

अथार्थः—

पुंसः सूतके पुंजातीयापत्योत्पत्तौ मातापित्रोरशौच-
मस्यत्वं लक्षणं सपिण्डानाम् नास्यत्वरूपम् । सूतकं मातुरेव
वेति वाकारो व्यवस्थितविकल्पः स्त्रीजस्य विषयः । एतदुक्तं भवति
कन्योत्पत्तौ पितुरस्यत्वं नास्तीति ।

उच्यते—

यावाशौचन्तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।

ज्ञानं पिता प्रकुर्वीत भूतयो न सचेक्षिनः ॥

सूतकं मातुरेव चेति पुंसः प्रसने स्त्रीप्रसवे च व्यवस्थितमिव
दशाहं मातुरस्यत्वं ।

पितुः पुनर्यावत् पुत्रः भवेत्तु ज्ञानं च करोति निवृत्त्यर्थः ।
 ज्ञानं तु तत्त्वज्ञानं तु सचेतनं च ज्ञानक्रियायाः प्रवर्तमानं विज्ञ-
 पितुः सचेतः ज्ञायादित्यर्थः । एतच्च सम्बन्धवचने स्फुटं भविष्यति ।
 पितुः ज्ञानं यत् सचेतं विहितं ज्ञातयस्तच्च कुर्यादित्यर्थः । एतेन
 मन्त्राद्यपकार्यार्थं यत् ज्ञानं तच्च निषिद्धम् ।

पितुः ज्ञानविशेषमाह सम्बन्धः—

जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेतन्तु विधीयते ।

माता मध्येष्ट्याह्नेन ज्ञानात्तु स्रष्टुं पितुः ॥

पुत्र इत्युपादानात् स्त्रीजन्मनिमित्तं ज्ञानं नास्तीति दर्शयति ।

पराशरः—

यदि पद्भ्यां प्रसूतायां द्विजः 'सम्पर्कमिच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गविद् ॥

यदि षडङ्गविदपि विप्रः तथापि प्रसूतायाः पद्भ्याः सम्पर्कं
 दशाहमेवास्पृश्यो भवति । इति ।

सुमन्तुः—

मातुरेव नूतनं तां स्पृशतः पितुश्च नेतरेषाम् ॥

शङ्खलिखितौ—

जननेऽप्येवं तेषां तत्र मातापितरावस्तुची मातेत्येके ।

तेषां सपिच्छानां दशरात्रादिकर्मानेर्हत्वं जननेऽपि तत्र जनने

(१) न पुत्रके सम्पर्कं कुर्यात् द्विजः । न पुत्रके स्रष्टुं कम् ।

मातापितरावस्यश्री मातेत्येक इत्यनेन पूर्वोक्तं दशरात्रमस्यस्यत्वं
मातुरित्युक्तम् । एकेष्वक्षणे पूजार्थं न तु विकल्पार्थम् ।

अक्षिराः—

सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न प्रदुष्यति ।

संस्पर्शे सूतिकायाश्च स्नानमेव विधीयते ॥

बृहस्पतिपुराणे व्यासः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ।

सूतकं सूतिकाश्चैव वर्ज्ययित्वा नृणां पुनः ॥

नृणां सम्पर्ककर्तृणांमित्यर्थः । सूतकं पितरमित्यर्थः । एतच्च
ज्ञानात् पूर्वमित्यर्थः ।

आदिपुराणे—

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

अन्याश्च मातरस्तद्वत् तद्देहं न व्रजन्ति चेत् ।

सपिण्डाश्चैव संस्पृश्याः सन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ।

गतेः शूद्रा तु संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ॥

जातस्य पुत्रस्य मुखदर्शनानन्तरं स्नानं कृत्वा तत्क्षणात् शुद्धो
भवतीत्यभिधानात् पुत्रे जाते यत् पितुः सचेलं स्नानं विहितं
तत् पुत्रमुखदर्शनानन्तरमिति दर्शयति ।

(१) क नैव दुष्यति ।

(२) क -मात्रं ।

(३) गं निश्चयः ।

एवञ्च पुत्रजन्मज्ञानवत् पुत्रमुखदर्शनोत्तरकालमेव दृष्टिश्चाद्यन्तु-
पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं न कर्त्तव्यं किञ्चिदशौचापगमे कर्त्तव्यम् ।

तथाहि किं जातकार्त्तनिमित्तं तत् आहं पुत्रजन्मनिमित्तं
वा, नाद्यः—न शोचन्ती—जातकार्त्त-प्रोपिता-गतकार्त्तसु, इत्यनेन
छन्दोगपरिशिष्टकृता निषिद्धत्वात् ।

पुत्रजन्मनिमित्तमिति चेत् तर्हि वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुत्रे जाते इति जातेष्टिवदशौचापगम एव कर्त्तव्यं
शौचस्वाधिकारिविशेषणत्वात् । अशौचापगमे जातेष्टिः क्रियते
इत्युचितमिति चेत् तर्हि समानं दृष्टिश्चाद्येऽपि ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः—

अच्छिन्ननाथां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यंमथवापि नराधिप ॥

अत्र पूर्वोद्धेन पूर्वपक्षमाशङ्क्य उत्तरार्द्धेन सिद्धान्तितम्
शौचस्वाधिकारिविशेषणत्वात् ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्,—

अग्नौकरणहोमञ्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राप्तुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥

इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तितम्—

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिसुखेन च ।

निरूप्य हविरन्यस्मां अन्यस्मै नहि ह्यते ॥

(१) न तेन पुत्रजन्मनिमित्तज्ञानवत् पुत्रमुखदर्शननिमित्तमपि ज्ञानं ।

(२) क आशङ्कितम् ।

(३) क पुस्तके प्रतिपादयेत् ।

प्रच्छिन्नभाषां सङ्गृह्यन्वाहन् कर्त्तुमपि न शक्यते तावत्-
कारं स्थाप्यादाने पुनराग्रप्रसङ्गात् । अतएव पुनराग्रनिमित्तं
'आहमग्रीवापगम एव कर्त्तव्यमिति निर्दिष्टम् ।

तेन पुनराग्रवत् पुनस्तुल्यदर्शनस्यापि वृत्तस्यैव आह-
निमित्तता । अग्राच्च मातरस्तद्वदिति तत्क्षणादेव शुद्धा
इत्यतिदिश्यते न तु खानमप्यतिदिश्यते ।

तत्रेहं न ब्रजन्ति चेदित्यनेन यदि स्तुतिकासर्ग्यनं न
कुर्वन्तीति विवक्षितं, तद्ब्रह्मगमने हि सार्ग्यसम्भावना अगमने तु
सार्ग्यसम्भावना नास्ति । एतेनैतदुक्तं भवति स्तुतिकासपत्नीनां
स्तुतिकासर्ग्ये दशाहेनैवास्पृश्यत्वम् । शूद्रास्त्रयोदशभिरित्यसम्बूद्रा-
भिप्रायम् ।

तथा च प्रचेताः,—

स्तुतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

ऋतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

अत्र हि सम्बूद्राया दशाहेन स्पृश्यत्वमुक्तम् ।

पैठीनसिः,—

स्तुतिकां पुनर्वतीं स्नातां विंशतिरात्रेण सर्वकर्माणि कार-
येत् मासेन स्त्रीजननीम् । इति ।

(१) च पुनराग्रे वृद्धिचिह्नस्योक्तम् एव ।

(२) च -इत्यनेनपि वृत्त एव ।

(३) न -अत्रैव ।

सर्वकर्माणीति अदृष्टार्थानां दैवपैत्राणां कर्माणामुप-
संहारार्थम् ।

दशाहिनैवात्म्यत्वापगमे सति दृष्टार्थकर्माधिकारिणीत्वात्
ज्ञातामिति विंशतिरात्रोत्तरकालं पुनःज्ञानविधानार्थं दैव-
पैत्रकर्माज्ञानस्य तत्कारणेनैव प्राप्तत्वात् ।

---

(१) च उक्तं—कारात् ।

अथाशौचे विधिनिषेधौ ।

जावालः,—

सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञानैत्यकं^१ स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनःक्रिया ॥

‘नैत्यकं स्मृतिकर्म प्रागेव व्याख्यातं चकारादभीष्टदेवता-
पूजादि । दशाहान्ते पुनःक्रियेत्यनेन वेदान्संयोगादिभिरप्येते-
ष्वशौचसङ्कोचो नास्तीति दर्शयति । ‘अन्यथा तन्मध्ये हापये-
दित्यनेनैव प्राप्तत्वादशाहान्ते पुनः क्रियेत्यवचनीयं स्यात् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्तेनापि^२ वा फलेः ॥

अकृतं हावयेत् स्मार्त्ते^३ तदभावे कृताकृतम् ।

हावयेदिति किं तत्स्यादनारम्भविधानतः ॥

कृतमोदनशक्नादि^४ तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ब्रीह्यादि चाकृतं सर्व्वमिति हव्यं चिन्धा मतम् ॥

सूतके च प्रवासे च अशक्नौ आहभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

(१) (२) क पुस्तके नैत्यकं ।

(२) क पुस्तके ‘अन्ययेत्यादिख्यादित्यन्यथयिततः ।

(३) क पुस्तके शुष्कान्तेनापि ।

(४) ग पुस्तके स्मार्त्ते ।

सन्ध्यादीनामित्यादिपदेन जावालोक्त-पञ्चमहायन्त्रादिक्रिया
ग्रहणं, शुष्कात् ग्रन्थो लाजाश्च जलोपसेकव्यतिरेकेण^१ सिद्धाः ।
तण्डुलग्रहणन्तु न-शुक्तं कृताकृतपदवाच्यैस्तण्डुलैः आर्त्ताग्नी
होमविधानात् ।

हावयेदित्यन्धगोम्रजान् धनदानव्यतिरेकेणेत्यर्थः^२ । अत्र शङ्कते
हावयेदिति किं कस्मादेतोः आर्त्ताग्नी हावयेदिति^३ श्रुयते ।
उत्तरमाह—तत् स्वादनारम्भविधानत इति हावयेज्जुह्यादेत्यर्थः ।
हावयेदिति यदुक्तं गोभिलेन तत् आर्त्ताग्नी सूतकादिषु
निमित्तेषु स्यात्, कुतः—अनारम्भविधानतः ।

नञ्जेतत् गोभिलेन किञ्चित् कार्यं किञ्चिद्वा निमित्तमारम्भ
विहितम् । अतो योग्यतया निमित्तेषु योष्यं तान्येव निमित्तानि
स्फुटीकरोति सूतके च प्रवासे चेत्यादिना ।

अज्ञतादिशब्दार्थान् व्याकुर्वते कृतमोदनशक्तादीति आदि-
शब्देन लाज मोदक पर्पट वटक पिष्टकप्रभृतीनां ग्रहणम् ।
तण्डुलादीत्यादिशब्देन माव-मुन्न-तिलानामुपादानं ग्रीष्मादीत्यादि-
शब्देन यव-गोधूम-शालीनां ग्रहणम् । शरत्पक्षधान्यं^४ ग्रीहिः,
हैमन्तिकं शालिः ।

पारस्करः—

(१) क 'विहृत्वात्' । ग—विहृः ।

(२) च शुक्तके चेत्यर्थः । ग—सम्बन्धः ।

(३) ग—बोध्यते ।

न स्वाध्यायमधीयीरन् नित्यानि निवर्त्तेरन् वेतानवर्जं
शालाग्नौ चैक । 'अन्य एतानि कुर्युः ।

न स्वाध्यायमधीयीरन्निति दशाहमध्येऽध्ययननिषेधः, अध्या-
पने त्वग्रीवक्रास उक्त एव । नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्यत्र नित्यानि
जावालोक्तानि, वेतानवर्जमिति वेतानं श्रीताग्नौ होमकार्यं न
निवर्त्तते इत्यर्थः । शालाग्नौ चैक इति भावसंस्थानौ
होमकार्यं न निवर्त्तते इत्येके मन्यन्ते । एकेग्रहणं पूजार्थं न
विकल्पाद्यम् । अन्य एतानि कुर्युरिति अन्ये अन्यगोत्रजा एतानि
होमकार्याणि कुर्युः कारयितव्या इत्यर्थः ।

जावालः,—

जम्बवानौ वितानस्य कार्यत्वागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

हानिर्मरणम् तेन जम्बवानाविति जम्बमरणयोरित्यर्थः ।
कार्यत्वागो न विद्यत इत्यनेनात्यल्पत्वविधानात् एकाहं अहं
वा अन्यगोत्रजान् पूर्वोक्तव्यवस्थया हावयित्वा अहं स्वयं वेतान-
होमकार्यं कर्त्तव्यम् शालाग्नौ पुनः केवलो होमोऽन्यगोत्रजैरेव
कारयितव्यः १ [एवकारो भिन्नक्रमेऽन्यगोत्रजहारैष कारयि-
तव्यः] इत्यर्थः ।

अथ छन्दोगपरिशिष्टेऽपि पारस्करजावालस्वरसात् १ [दशाह-
मेवान्यो हावयितव्य इति प्रतीयते । तेन पञ्चाह्नेनाग्निहीनसु

(१) क इत्येके अन्ये ए ।

(२) क पुत्राके [ ] चिह्नितार्थः यतितः ।

हीने हीनतरे चेति दक्षादिवचनाच्च यदा अग्न्यगोत्रजो हावयितुं दशाहं न शक्यते तदा पूर्वोक्तव्यवस्थानुसारेण अग्न्याहंस्तुरहाच्च जर्हं स्वयमपि.] आलाम्बौ होमः कर्त्तव्य इति ।

पुनर्जावः,—

उभयत्र दशाहानि सपिण्डानामग्नौचकम् ।

ज्ञानोपसर्शनाभ्यासादग्निहोत्रार्धमर्हति ॥

उभयत्र जनने मरणे चेत्यर्थः । ज्ञानोपसर्शनाभ्यासादिति ज्ञानाचमनयोर्दिनत्रयाभ्यासाच्चतुर्थदिवस्यत् प्रभृति अग्निहोत्रानुष्ठानार्धमधिकारो भवति । अत्र च दशाहाग्नौचं विद्यमान एवाग्निहोत्रानुष्ठानं प्रतिपादयन् स्फुटमेव सर्वार्थोचसङ्कोचो नास्तीति दर्शयति—

मनुः,—

न बर्हयेदघाहानि प्रत्यूहेत्तान्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्त्तव्यं कुर्व्याणः सनाभ्योऽप्यग्नौचिर्भवेत् ॥

अघाहानि अग्नौचाहानि तेषां यदा वेदान्निसंयोगवशात् सङ्कोचो विहितः तदा “निष्कर्त्तव्यं सुखमासिष्ये” इति सम्प्रत्य दशाहमग्नौचं नाश्रयणीयम् । सङ्कुचितेष्वप्यग्नौचदिवसेषु क्रिया होमकर्त्तव्याश्च न प्रत्यूहेत् न विघातयेदित्यर्थः । किन्त्वग्न्यगोत्रजान् कारयेत् । यतस्तदाग्निहोत्रकर्त्तव्यं सनाभ्यः सपिण्डोऽपि कुर्व्याग्नौचाग्नौचिर्भवति किमुतान्यगोत्रजं इति ।

तथा,—

उभयत्र दशाहानि कुलस्याहं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥

इत्युत्तरार्धे प्रागेव व्याख्यातम् । कुलस्याहं न भुज्यते

इति अग्नौचिकुलस्याहमन्यगोत्रजैर्न भोक्तव्यम् ।

यतोऽग्नौचिनां सपिण्डानामन्योन्यस्याहं भोक्तव्यमाह—

यमः—

सूतके च कुलस्याहमदोषं मनुरब्रवीत् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत दानमध्ययनं तपः ॥

चेताधर्मीपरोधार्थमारण्यस्यैतदुच्यते ।

अरण्यसम्भवो बह्निर्दहेत्यापं सदा हुतः^१ ॥

तप उपवासादिरूपं, अरण्योऽरण्यसम्भवो बह्निस्तस्य त्रेता
अग्निरुचितं दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयकामकं तत् सम्बन्धी
धर्मी होमः तदुपरोधो माभूदित्येतदर्थमेतदुच्यते । किन्तु तत्राह
अरण्यसम्भव इति पापमग्नौचं यस्माच्छ्रौताग्निरग्नौचं इति
तस्मात्तत्र होमकर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

ग्रहश्च,—

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके विनिवर्त्तते ॥

पित्रकर्म अमावस्यादिश्राद्धं सूतके जननमरणश्रीचे निवर्त्तते
न विहितमित्यर्थः । तेनामावस्यादिश्राद्धावेधायकानि वचनानि
अग्नौचादिरहितामावस्यादिषु श्राद्धानि विदधति

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमिति प्रेतश्चाहक्रिया न निवर्त्तते ।
तेनाशौचमध्ये यदि प्रेतश्चाहक्रिया सञ्चयति तदाशौचान्त-
दिवसानन्तरदिक्वे कर्त्तव्यं नत्वशौचमध्ये एव । यतोऽशौचमध्ये
आहदिने सति अशौचोत्तरकालं आहकर्त्तव्यताच्छृण्वन्मूढो
बोधयति ।

प्रेतश्चाहव्यतिरिक्तश्च आहमशौचे शङ्केन पर्युदस्तम् । अत-
स्तस्याविहितत्वात् कर्त्तव्यतैव नास्ति कथमशौचोत्तरकाले
कर्त्तव्यता ।

प्रेतश्चाहन्तु न पर्युदस्तं तद्यद्यशौचमध्ये क्रियते तदा कस्या-
शौचोत्तरकालकर्त्तव्यता ऋण्यमृद्धेनोक्ता अतोऽर्थात् प्रेतश्चाहनिवा-
शौचान्ते कर्त्तव्यं तद्वर्गग्राहित्वात् प्रतिसांवत्सरिकञ्च ।

यथा ऋण्यमृद्धः,—

देये पितृणां आचे तु अशौचं जायते यदि ।

अशौचे (तु) च व्यतीते वै तेषां आहं विधीयते ॥

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या नत्वन्या वै कदाचन ॥

अशौचाधिकारे काश्यपः,—

(१) क ग उक्तावहने प्रेतश्चाहदिनम् ।

(२) न दृश्यते ।

(३) मूढे—तदशौचे व्यतीते ह ।

तैः सह ब्राह्मणो न वसेत् न शयितः न दद्यात् द्विपद-
चतुष्पद-धान्य-हिरण्य-^१वस्त्रवर्जम् ।

न वसेत् न सहशय्यासनं^२ कुर्यात् । न याचेत नाशौचिभ्यः
प्रतिगृह्णीयात् न दद्यात् नाशौची दद्यात् द्विपदादिवर्जम् ।

एतदेव विशेषयतः,—शङ्खलिखितौ,—

कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुह-तिल-तैल-हिरण्य वस्त्र
गो-प्रावरण-धान्य-प्रतिग्रहेष्वदोषः तदहिरित्येके गुर्वर्थं कुर्वन्तः ।

गुरुः पित्रादिः यदा पित्राद्युपकारार्थं गुह्यादिद्रव्यं नाङ्गी-
छेदात् पूर्वं कश्चिदशौची ददाति तदा तत्प्रतिग्रहे दोषो नास्ति
अशौचिनोऽपि तद्दानेऽशौचाभावः ।

एवञ्च पित्राद्युपकारार्थताव्यतिरेकेण दाने द्रव्यान्तरादाने च
नाङ्गीछेदात् प्रागप्यशौचं तेन नाङ्गीछेदात् प्राक् नाशौचमिति
यदुक्तं हारीतेन तत् सहिरण्यतिलपात्रदाने जातकर्म्मसंस्कारानु-
ष्ठाने च शङ्खलिखित-काश्यपादिपुराणोक्तद्रव्यदाने च बोद्धव्यम् ।

तथा हारीतः,—

जाते कुमारि पितृणां मोदात्^३ पुण्यं तदहः तस्मात्तिलपूर्ण-
पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाह्वय पितृभ्यः स्वधां कुर्यात्
प्रजापतये च प्राङ्नाङ्गीछेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति
छिन्नायामशौचम् ।

(१) च - वस्तु ।

(२) च पुस्तके सहशय्यां सहसनम् ।

(३) च पुस्तके पितृणां मोदात्-

तदा पुण्यनिमित्तमिदं कथयति यदा जन्मदाता तदा पुण्यं
तदा जाहीदेदायाक् सुतरां पुण्यं संस्कारपुण्यानिमित्तं संस्कारो
जातकर्म पुण्यानि उक्ता एव दानविशेषाः ।

आदिपुराणे,—

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मानाम् ।
आयान्ति यस्मात्सदृशः पुण्यं षष्ठश्च सर्वदा ॥
तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च भूमिं गां तुरगं रथम् ।
हस्तं हागश्च मात्स्यञ्च शयनञ्चासनं गृहम् ॥
जातश्राद्धे न दद्यात् पक्षात्रं ब्राह्मणेभ्यः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः,—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मानि कीर्त्तिता ॥
षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।
रक्षणीयं तथा षष्ठीं निशान्तत्र विशेषतः ॥
'राम जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ।

तथागार्थं तदेकरात्रं शुद्धिः प्रकीर्त्तितेत्यर्थः । तत्र जन्माशीष-
काले षष्ठीनिशां प्राप्य विशेषतो रक्षणीयं रक्षा कार्येत्यर्थः ।

तद्यथा,—

पुरुषो गच्छहस्ताश्च मृत्त्वगीतैश्च योषितः ।
षष्ठीजागरणं कुर्याद्विष्णुश्चैव सूतिकाः ॥

सूतिकाः प्रसवसमयावस्थिता नार्थी दशम्यां रात्री जागरणं
कुर्यादित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अन्यस्यशून्ये च तथा निरूपे सूतिकागृहे ।
अदीपशस्त्रमुषले भूतिसर्वपराजिते ॥
अनुप्रविश्य या जातमपक्वस्यान्नसम्भवम् ।
फलप्रसविनीबालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुवीरा पिशिताशना ।
तस्मात् संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥

यूपग्रहणं बह्वङ्गागपशुबन्धनस्तर्भं दर्शयति, यत्नतः संरक्षणं
कार्यमिति अन्यस्य-बह्वङ्गाग-यूप-दीप-शस्त्र-मुषल-भक्ष-सर्वपान्
सूतिकागृहे दशरात्रं यावत् स्थापयेदित्यर्थः ।

मरीचिः,—

लवणे मधुमांसे च पुण्य-मूल-फलेषु च ।
शृक् काष्ठ-तण्डुलेषु दधि सर्पिः-पयःसु च ।
तैलौषधजिने चैव पक्वापक्वे स्त्रयंगृहे ॥
पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशोचं मृतसूतके ।

पक्वं ग्रन्थुं लाज मोदक-लड्डादि शुष्कमन्नमिर्त्वादिपुराणे
दर्शनात् ।

(१) क - शक्तिं ।

(२) ग - दृष्ट्वा ।

अपक्वं तच्छुलादि तत् साम्यननुमत्या स्वयं गृह्यमाणं न
दोषाय भवति । पक्षेषु च क्रीतेषु द्रव्येषु सर्व्वेष्वेवाशीचं नास्तीति ।
सवणादिष्वप्यजिनपर्य्यन्तेषु स्वयंग्रहण एव नाशीचम् ।

यथादिपुराणे,—

सवणं मधु मांसञ्च पुष्प-मूल-फलानि च ।

काष्ठं लोष्टं दध्णं तोयं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

श्रीषधं तैलमजिनं शुष्कमवञ्च नित्यशः ।

अशीचिनां गृह्याद्वाह्यं स्वयं पण्यञ्च मूलजम् ॥

स्वयंग्राह्यमिति सवणादिभिः सर्व्वैरेव सम्बध्यते । पण्यञ्च
मूलजमशीचिदत्तमपि न दोषाय पृथग्योगकरणात् मूलज-
मिति द्रव्यप्राप्तिमूर्खं मूलं तस्माज्जातं क्रीतमित्यर्थः ।

तथा कूर्मपुराणे,—

जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलाक्ष-खेतसर्षपान् ॥

फलानि पुष्पं शाकञ्च सवणं काष्ठमेव च ।

तोयं दधि घृतं क्षीरमौषधं तैलमेव च ॥

अशीचिनां गृह्याद् वाह्यं शुष्कानञ्चैव नित्यशः ।

सम्पत्तः,—

होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्काक्षेण फलेन वा ॥

पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यात्प्रमृज्यजन्मनोः ।

दशगृहास्तु परे सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मैर्विदुः ।

दानञ्च विधिना देयमश्वभासागरकां हि तत् ॥

अष्टभासारकमित्यनेनाशौचकाले यत्पापसुत्पन्नं तत्त्रयार्थ-
मशौचे निवृत्ते यथाशक्ति किञ्चिद्देयमिति दर्शयति ।

अथ विदेशस्थाशौचम् ।

मनुः,—

विगतन्तु विदेशस्थं श्रुत्वाद्यो अनिर्देशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥
अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु षट्पैवापो विमुच्यति ॥
निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुनस्तत्र जन्म च ।
सवासा जलमाहुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

विदेशस्थमन्यदेशस्थं वद^१ सृती भटिति न श्रूयते अनिर्देश-
मसमाप्तदशाहं दशाहात् परतः संवत्सरपर्यन्तं सपिण्डानां त्रिरात्रं
तंत्रत्सरेऽस्तीते सपिण्डमरणश्रवणे ज्ञानमात्रेण शुद्धिर्न मातापित्रोः ।

तथाच कूर्मपुराणे,—

देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं श्रावमेव च ।
तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषः समाप्यते ॥*

अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिराचकम् ।

तथैव मरणे ज्ञानमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥

अतीते सूतक इति सूतकपदं शाखाशौचाभिप्राय(क)म् । अत-
एवोर्ध्वं संवत्सराद्यदि मरणश्रवणं तदा तथैव सपिण्डसम्बन्धितयैव
ज्ञानमात्रमित्यत्र^१ मरण इति स्पष्टमुक्तम् ।

एतच्च अष्टाशौचं ब्राह्मणब्रुवैदशाष्टाशौचिभिः सपिण्डैः
कर्त्तव्यम् । निर्देशमिति लिखितमनुवचने तु अतिक्रान्तदशाहं^२
सपिण्डमरणं श्रुत्वा सचेलज्ञानभाषेणाङ्गास्पर्शनितृप्त्या स्पृश्यो
भवति ।

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्सपिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाश्रुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥

इति मनुवचने तु देशान्तरस्थपदेनातीतदशाह-सपिण्डमरण-
श्रवणे एकाष्टाशौचिनां सद्यःशौचमुक्तम् । पुत्रजन्म चातिक्रान्त-
दशाहं श्रुत्वा पितुः ज्ञानमात्रात् सर्वाशौचनिवृत्तिरित्यर्थः ।

यथा 'देवलः,—

नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।

अत्र च जननाशौचकालातिक्रमेणाशौचाभावस्योक्तत्वात्
निर्देशं पुत्रजन्म श्रुत्वेत्यत्र मनुवचने पितुः ज्ञानमात्रं विधीयते ।

(१) ख. पुस्तके—इत्यर्थः ।

(२) ख.—पुस्तके अतिक्रान्ते दशाहे ।

(३) क. पुस्तके आषाढः ।

मरणशौचकाशातिक्रमे तु चिरात्प्रशौचविधानात् निर्देशं
प्रातिमरणमित्यत्रासृष्टत्वमात्रनिवृत्तिः प्रतीयते ।

देशान्तरस्थजननाशौचकालमध्येऽपि (तु) तस्य शवसि शेषा-
होभिर्विशुद्धिमाह—

ब्रह्मस्यतिः,—

अन्यदेशस्यतं प्रातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गतं दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

आत्मनः सपिण्डस्य वा पुत्रजन्म श्रुत्वेत्यर्थः ।

यथा विष्णुः,—

श्रुत्वा देशान्तरस्थे जन्ममरणेऽशौचशेषेण शुद्धेयत प्रतीते
त्वशौचे संवत्सराभ्यन्तरे एकरात्रेण, अतःपरं क्षालमात्रेण ।

अत्राश्विशेषितजन्मोपादायात् लिखितकूर्मपुराणवचने च
सूतकमात्रवद्वयात् न स्वपुत्रजन्मात्रश्रवणविषयता ।

एकरात्रेण संवत्सरमध्ये शुद्धिः ।

इति विष्णुतां केवलमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदाध्यापनयुक्तानां
[केवलश्रीताम्रियुक्तानाञ्च] दशहोचिनाम् । अतःपरं संवत्सरात्
परमित्यर्थः ।

गौतमः,—

श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीम् ।

दशम्या रात्रेः परस्तात् सपिण्डमरणं श्रुत्वा दिनद्वयसहितां
तन्माध्यगतां रात्रिमशौचं कुर्यादित्यर्थः ।

(१) न न पुत्रकहे [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

इदं च वेदव्याख्यानानि युक्तानि चतुरहाशीचिनाम् ।
मावाध्यायकानां पञ्चाहाशीचिनाम् ।

वेदान्वितुक्तानामेकाहाशीचिनां दशरात्रोत्तरकाणं सपिण्ड-
मरणश्रवणे सद्यःशीचमाह—

गोतमः,—

वास-देशान्तरित-प्रव्रजितानां सपिण्डानां सद्यःशीचम् ॥

यत्र द्युतोऽशीचाभ्यन्तरे न श्रूयते तद्देशान्तरं तत्र द्युतो
देशान्तरित इति गोतमभाष्यकृताऽसहायेन व्याख्यातम् ।
वालादिचितयं स्वस्थाने वक्ष्यामः ।

अशीचकालातिक्रमे च सपिण्डमरणश्रवणे चतुरहाद्यशीचिनां
पश्चिण्यादिभिः सर्वाशीचनिवृत्तिरेव विशेषवचनाभावात् ।

दशाहाशीचमध्ये तु वेदान्यादिसंयुक्तानामेकाहाद्यशीचं
क्रियाविशेषार्थमिति बहुतरवचनान्तरबलादाश्रितमित्युक्तमेव ।

अत्रिय-वैश्य-शूद्राणामपि स्वकीयाशीचकालातिक्रमे च
सपिण्डमरणश्रवणे त्रिरात्रमेवाशीचमाह—

शङ्खः,—

अतीते द्यूते स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादशीचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशीचं विधीयते ॥

स्वे स्वे इति वीक्षा अत्रियादिवर्णत्रयव्याख्यर्थे वा ।^१ तेन

(१) क न पुस्तकद्वये श्रवणेष्वेवं पठितम् ।

(२) क -मात्रमेकाहाद्यवचनकारिणाम् ।

(३) क न पुस्तकद्वये वर्णत्रयव्याख्येव ।

अत्रियादीनामपि स्वकीयाशौचकालातिक्रमे सपिण्डमरणश्रवणे
त्रिरात्रं संवत्सरोपरि सपिण्डमरणश्रवणे सद्यःशौचमेव ।

मातापित्रोस्तु संवत्सरोपरि मरणश्रवणे एकाहमाह—

देवलः,—

अशौचाहःस्वतीतेषु बन्धुष्वेत् श्रूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत् संवत्सरान्तरे ॥

जहं संवत्सरादाद्याहन्धुष्वेत् श्रूयते मृतः ।

भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न तु ॥

संवत्सरान्तरे संवत्सरमध्ये बन्धुर्माता पिता च चकारात्
पतिश्च स्त्रीणाम् ।

दशाहाशौचिनां देवलोक्त एकाहः, त्र्यहाशौचिनां मनूक्तं
ज्ञानमात्रमिति तु न युक्तम् । यतो येषां संवत्सरमध्ये
त्र्यहाशौचं तेषामेव संवत्सरोपरि ज्ञानं भगवचनेन प्रतीयते
त्र्यहाशौचश्च दशाहाशौचिनामित्यविवादमेव ।

अथ बालादशौचम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजननः सद्यः चाचूडानैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमा'व्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥

आदन्तजननः इत्यौत्सर्गिकदन्तोत्पत्तिकालोपलक्षणार्थं षण्मास-
पर्यन्तमिति यावत् ।

यदि तु दन्तोत्पत्तिरेव गृह्यते तदा यस्य नवमे मासि कर्त-
चूडस्य दशमासपर्यन्तमजातदन्तस्य चूडाकरणादूर्ध्वं दन्तजननात्
पूर्वं मरणं तस्याशौचेऽनध्यवसायः स्यात् ।

अजातदन्तत्वात् सद्यःशौचम् कर्तचूडत्वान्निरात्रमित्यन्यतर-
निर्द्धारणे हेत्वभावः^१ ।

तस्मात् षण्मासपर्यन्तं सद्यःशौचम् । एतच्च किञ्चिद्गुण-
हीनानां सगुणानाञ्च सपिण्डानां मातापितृरप्यत्यन्तोत्कृष्ट-
गुणयोः ।

यत्तु जावालवचनम्,—

व्रत-चूड-हिजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहचण्डिकाहैः शृष्यन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥ इति

तत् पञ्चमे मासि दन्तोत्पत्तावेकरात्रम् प्रथमेऽष्टे चूडाकरणे
त्रिरात्रं पञ्चमेऽष्टे उपनयने दशरात्रं विदधाति । अन्यथा याज्ञ-

---

(१) मूलपुस्तके आत्रतास्तेषां ।

(२) क पुस्तके हेत्वभावात् ।

वस्त्रावचनेनैव तदर्घसिद्धेः प्रतीतिरिति विविधं मन्दप्रयोजनं
स्वात् । द्विजानां दन्तानामित्यर्थः ।

आचूडान्नेमिकीत्यत्रापि चूडाशब्देन—चीर्णगिकचूडाकाल-
स्मृतीयवर्षो लक्षते । प्रथमशब्दे तु कुलधर्मवशात् अपवादतश्चूडा-
करणविषयम् ।

तेन वर्षासादूर्ध्वं द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तमेकरात्रं, एतच्च
किञ्चिद्गुणहीनानां सगुणानाञ्च सपिण्डानाम् । अत्यन्तोत्कृष्ट-
गुणानामु सपिण्डानां सद्यःशौचम् । अत्यन्तनिर्गुणानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रम् । अत्यन्तोत्कृष्टगुणयो र्मातापित्रोरिकरात्रं
निर्गुणयोजिरात्रम् ।

आव्रतादेशादित्यपि उपनयनकालप्रवृत्तं तेन वर्षद्वयादूर्ध्वं
मासत्रयाधिकवर्षवटकपर्यन्तं त्रिरात्रम् । अत ऊर्ध्वं दशरात्रम् ।

याज्ञवल्क्योक्त एव विषये ब्रह्मपुराणम्,—

आदन्तजननात्^१ स्रष्ट आचूडादेकरात्रकम् ।

त्रिरात्रश्चोपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम् ॥

तथा,—

प्राक् संस्कारात्रिरात्रं स्वाप्तस्मादूर्ध्वं दशाह्निकम् ।

किञ्चिद्गुणहीनयोर्मातापित्रोर्दन्तजननकालात् पूर्वमेकरात्रं
अत ऊर्ध्वं वर्षद्वयसमाप्तिः पूर्वं त्रिरात्रमिति ।

(१) अ एकरात्रम् ।

(२) अ चूडादे आदन्तजननः ।

अत्र विषये कूर्मपुराणम्,—

'अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिच्छते ।

दन्तजाते त्रिरात्रं स्वाद्यदि स्वातानु निर्गुणौ ॥

शङ्खखिती,—

देशान्तरिते बाले^१ चातीते सद्यः शौचम् ।

य जनत्रिवर्षः स्वादनुत्पन्नदन्तक इत्येके ॥

त्रिवर्षो वर्त्तमानद्वितीयवर्ष इत्यर्थः, तस्मादूर्णो द्वितीयवर्ष-
समाप्तिपर्यन्तम् । एतच्चात्यन्तोत्पद्युषाणां सपिण्डानामित्युक्त-
मेव । अनुत्पन्नदन्तोऽपि सद्यःशौचम् मातापित्रोः सपिण्डानाञ्च
विषयभेदेन व्याख्यातमेव ।

यमः,—

जनद्विवर्षिके बाले प्रेतत्वमनुगच्छति ।

अदन्तजाततनये शिशौ गर्भंभ्युते^२ तथा ॥

निष्ठस्तच्छूङ्गाकरणे^३ देशान्तरमर्थो गते ।

सपिण्डानाञ्च सर्वेषामेकरात्रमशौचकम् ॥

जनत्रिवर्षे^४ मृते किञ्चिद्गुणहीनसपिण्डानामेकरात्रम् ।

अजातदन्तमरणे निर्गुणानां सोदरादिसपिण्डानामेकरात्रम् ।

*(१) क अजातदन्त- ।

(२) क कुसले बाहे पदे नास्ति ।

(३) ग शिशोर्गर्भंभ्युते ।

(४) क कुसले -कुसले बाहे ।

गर्भपतने निर्गुणानां सपिण्डानामेकरात्रम् । ^१कृतचूडमरणे
उत्कृष्टगुणानां सपिण्डानामेकरात्रम् । देवमातरगतेऽतिक्रान्त-
दद्याद्भरणश्रवणे एकरात्रं विष्णुसमानविषयम् ।

पैठीनसिः,—

अकृतचूडानां त्रिरात्रम् ।

अथमासोपरिवर्षद्वयाभ्यन्तरेऽकृतचूडानां मरणेऽत्यन्तनिर्गुणानां
सपिण्डानां त्रिरात्रम् । ^१[उत्कृष्टगुणानां सपिण्डानामेकरात्रम्] ।

अस्मिन्नेव विषये वसिष्ठः—

अर्द्धवर्षे प्रेते गर्भस्य पतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमशौचम्
सद्यःशौचमिति गोतमः ।

गर्भपतनविषये व्याख्यास्यते । सद्यःशौचमत्यन्तोत्कृष्टगुणानां
सपिण्डानां व्याख्यातमेव ।

पारस्करः,—

अर्द्धवर्षे प्रेते मातापित्रोरशौचमेकरात्रं त्रिरात्रं वा ।

शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति अन्तःसूतके चेदोत्यानादाशौचं
सूतकवत् ।

अर्द्धवर्षे प्रेते मातापित्रो स्त्रिरात्रैकरात्रे निर्गुणत्व-सगुण-
त्वाभ्यां व्याख्याते ।

(१) ग पुस्तके अथमासोपरिवर्षद्वय- ।

(२) क पुस्तके अर्द्धवर्षे पतितः ।

(३) अ वते ।

अन्तःसूतके जननाद्वराणाभ्यन्तरे वेदाख्यमरणं भवति
तदा वा उत्पन्नात् सूतिकाया मातापित्रोरग्रीच द्वराच-
मिति यावत्, एतच्च सर्ववर्णसाधारणं नच सूतकवत् सूतकयुक्त-
मसृग्मत्त्वसूक्तमिति यावत् ।

अन्यथा तु आउत्यानादित्यनेन सिद्धे सूतकवदित्यनर्थकं
स्यात् ।

सपिण्डानान्तु सद्यःशौचम् ।

यथा शङ्कः—

बालस्यन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाग्रीचं नैव सूतकम् ॥

सद्य एवेत्येवकारनिवर्त्तनौयोपस्यर्शनार्थमाह नाग्रीचं नैव
सूतकमिति न मरणाग्रीचं नापि जननाग्रीचमित्यर्थः ।

यत्तु—

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रम् ।

इति हारीतवचनादस्मिन् विषये सपिण्डानां त्रिरात्रमिति
तदयुक्तम् । अस्य हारीतवचनस्य गर्भपतनाधिकारात् सप्तमाष्टसु-
मासीयगर्भपतनविषयत्वात् । गर्भपतने स्त्रीणां त्रिरात्रं साधूयो
रजोविशेषत्वात् ।

अतएव जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति हारीत-
वचनम्—

कामधेनुकृता गर्भस्त्रावाग्रीचप्रकरणे लिखितम् ॥

बालस्वन्तर्दशाहे त्विति तु शङ्कलिखितं भन्तर्दशाहग्रहणात्
नवम-दशममासविषयम् ।

अतो हारीतवचनस्यान्तर्दशाहमृतबालविषयता नास्त्येव
अन्यथा शङ्कवचनं विरुध्येत ।

यत्तु नाशौचं नैव^१ सूतकमित्यसृश्यत्वनिषेधपरं व्याख्यातं
तदप्ययुक्तं न तावत् पितुरसृश्यत्वं निषिध्यते वक्ष्यमाणकूर्मपुराण-
वचनविरोधात् । •

न च सपिण्डानामसृश्यत्वाभावो^२ विधीयते तेषामसृश्यत्वा-
प्रसक्तेः ।

यश्चादिपुराणवचनम्—

सर्व्वं गोत्रमसंसृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य द्रष्टव्ये ॥ इति

^३[अत्र सूतके सतीति सूतकपदं अशौचमात्रपरं तथापि याव-
द्दिनव्यापि जननाशौचं, तन्मध्ये तावद्दिनव्यापिन्येव सूतकान्तरे
सति शौचस्यासृश्यत्वम्] ।

^४अनेन नान्तर्दशाहे बालमरणे सर्व्वगोत्रासृश्यत्वमुच्यते
किन्तु तत्र स्यादिति तत्रग्रन्थेन पूर्व्वश्लोकस्य सूतकं परासृश्य
एकस्मिन् सूतके द्वितीयसूतके तु समानदिनपतिते सर्व्वगोत्रा-
सृश्यत्वमुच्यते ।

(१) क ख, इलाकहव न द ।

(४) क, इलाके दल ।

(२) ख, असृश्यत्वं तावद् ।

(३) ख इलाके चिह्नितांशः [ ] अधिकः पाठः ।

मिषदिनत्वे प्रथमेन द्वितीयस्य विशुद्धाभिधानात् समान-
दिनत्वे तु विशेषहेत्वभावात् द्विगुणत्वाच्च सर्वगोत्रस्यासृश्यत्व-
मुक्तम् ।

यदि चान्तर्दशाहे बालमरणेऽपि सपिण्डानामसृश्यत्वमनेनोक्तं
कथं शङ्खवचनेन निषिध्यते तस्यार्थं किञ्चिदेतत् ।

यतश्च दशाष्टादूर्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरे बालमरणे सद्यःशीघ्रं
याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तम् । तेनापि ततोऽर्द्धाचीनस्याशीघ्रं नास्तीति
प्रतीयते ।

यदि चान्तर्दशाहे बालमरणे मातापित्रोरवशिष्टदिना-
वध्यशीघ्रे सति सपिण्डानां त्रिरात्रमिष्यते तदा दशमदिने
बालमरणे मातापित्रोस्तद्दिनमेवाशीघ्रं सपिण्डानान्तु त्रिरात्र-
मिति महद्दोषस्य स्यात् ।

यद्योक्तं शावाशीचाभावादेव दशमदिनेऽपि बालमरणे
सपिण्डानावाशीचवृत्तिरिति । तदयुक्तं—

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति हारौतवचनस्यैत-
द्विषयत्वकल्पनया सपिण्डानां त्रिरात्रमभ्युपगतं तच्च दशम-
दिनेऽप्यविशिष्टं किमत्र शावाशीचेन ।

तस्माद्दशाष्टमध्ये बालमरणे सपिण्डानां सर्व्वाशीचाभाव-
इत्येतदेव साधु ।

अतएव नवम-दशममासीयगर्भे मृतजाते सम्पूर्णाशीचमेक-
सपिण्डानाम् ।

यतो यत्र सप्तमाष्टममासीयगर्भे^१याते जातस्यते सृतजाते (वा)
च सपिण्डानां बहुहारीतवचने चिरार्थं तत्र नवम-दशममासीय-
गर्भे जातस्यते सृतजाते च (वा) सपिण्डानां सुतरां सम्पूर्णाशौच-
भायाति शङ्खवचनबलादेव जातस्यते सपिण्डानां सद्यःशौचं भवतु
सृतजाते तु अशौचनिषेधकवचनाभावात् सम्पूर्णाशौचमेव युक्तम् ।

कूर्मपुराणे व्यासः—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्वाभरणं पितुः ।

मातुश्च सृतकं तत् स्वात् पिता त्वस्युश्च एव च ॥

सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

ऊर्ध्वं दद्याद्देकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥

अथोर्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम् ।

एकाहं निर्गुणानां चोडादूर्ध्वं त्रिरात्रकम् ॥

अदन्तजातमरणं सन्धवेद्यदि सप्तमाः ।

एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ॥

अथोर्ध्वं दन्तजननादित्यादि प्रागेव व्याख्यातविषयम् ।

गीतमः—

दन्तजन्मनादिति मातापितृभ्याम् ।

दन्तजन्मकालात् षण्मासात् प्रभृति द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तं^२

बालमरणे मातापितृभ्यामशौचं कर्त्तव्यम् ।

(१) ख. गर्भे ।

(२) ग पुस्तके अशौचे आयाते ।

(३) क पुस्तके त्रिरात्रिकम् ।

तद्वाग्यौषमुल्लुट्ठगुणभ्यामिकरात्रम्, अपल्लुट्ठगुणभ्यां त्रि-
रात्रम् । सपिण्डानामुल्लुट्ठगुणानामग्रीचं नास्वेवेति मातापितृ-
विशेषणार्थः ।

अद्विवर्षे प्रेते मातापितरौषौचमित्यत्र पारस्करेऽविशेष-
न्यतेऽपि दन्तजम्भादीति विशेषणं बोद्धव्यम् ।

अङ्गिराः—

यद्यप्यल्लुट्ठगुणोऽपि जातदन्तश्च संस्मितः ।

तथापि दाहयित्वेनमग्रीचं ब्रह्माचरेत् ॥

अद्विवर्षस्यावश्यकदाहविधानाभावात् दाहयित्वेत्यनेन स्नेह-
प्राप्तं दाहमनूय ब्रह्माग्रीचं विधीयते ।

तदयमर्थः—

यदि स्नेहाहाहः क्रियते तदा अद्विवर्षेऽपि दाहनिमित्तं
ब्रह्माग्रीचम् ।

एतच्चोल्लुट्ठगुणयोर्मातापित्रोः किञ्चिदपल्लुट्ठगुणानाञ्च सपि-
ण्डानाम् स्नेहाहाहे सति ।

इदं ब्राह्मणविषयम् । अत्रियादिष्वन्यथेति व्यक्तमाह—

आदिपुराणे,—

अनतीतद्विवर्षन्तु घृतं भूमौ निधापयेत् ।

त्रिरात्रं दान्धवानाञ्च तस्यऽग्रीचञ्च सर्व्वशः' ॥

अनतीतद्विवर्षसु प्रेतो यन्नापि दहति ।
 अतिमोहाभिभूतैश्च देशसाधर्म्यमाहवात् ॥
 अशौचं ब्राह्मणानास्तु विराजं तच्च विद्यते ।
 रात्र्यामिकादशाहस्तु वैश्यानां द्वादशाहिकम् ॥
 अपि विंशतिरात्रेण शूद्राणाम् भवेत् क्रमात् ।

सर्व्वंश्च इति मातापित्रोः सपिण्डानाञ्चोक्तेन विशेषेण प्रेत-
 दाहत्वाविशेषात् । अद्विवर्षत्वेऽप्यावश्यको दाह इति प्रतिज्ञानं
 मोहः । देशसाधर्म्यं देशाचारः । मार्कवं स्नेहः । अत्रियादीनाञ्च
 द्विवर्षदाहनिमित्ता वाचनिक्यशौचवृद्धिः ।

यादृक्गुणानां चतुर्णामपि वर्णानां दशाहाशौचसुक्तं तादृक्-
 गुणानां विराजम् द्विवर्षाधिकस्वोपनयनकालात् पूर्वं मरणे
 वेदितव्यमित्यादिपुराणे दर्शितम् । उपनयनकालोक्तः ।

तद्यथा,—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्महात् ।
 अष्टहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्ययुक् ॥
 म्रियते यत्र तत्र स्यादशौचं अहमेव हि ।
 हिजम्भनामयं कालस्त्रयाणाम् षड्वाब्दिकं ।
 पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्यन्तमतःपरम् ॥

अत्रिय-वैश्य-शूद्राणां दशाहाशौचाधिकारिणामेव षड्ब-
 पञ्चमाब्दकालग्रहणम् ।

स्वजात्यन्तमतः परमिति—

आशुचं दशरात्रं तु सञ्ज्वाप्यपरे विदुः ।

इति देवकीतदभरात्रमस्य विषयः प्रागेवोक्तः ।

अङ्गिराः,—

विप्रे न्यूनं त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिर्लु नैशिकी ।

हरहेव क्षत्रिये शुद्धिः त्रिभिर्वर्षेभ्यो मृते तथा ॥

निष्ठस्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

तथैव क्षत्रिये षड्भिर्वर्षेभ्यो नवभिरिष्यते ॥

शूद्रे त्रिवर्षाभूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

षड्वर्षात्समतीतो यः शूद्रः संम्रियते यदि ।

मासिकान्तु भवेच्छौचमित्याङ्गिरसंभाषितम् ॥

त्रिभिर्वर्षेभ्योपलक्षितात् वर्त्तमानत्रिवर्षाभूने जनद्विवार्षिक इत्यर्थः । शूद्रे त्रिवर्षादित्यत्रापि त्रिवर्षो वर्त्तमानद्वतीयवर्ष एव तस्मात्तूने जनद्विवार्षिकः ।

एतच्चापकष्टगुणानां विप्रादीनां, अत्यन्तापकष्टगुणानान्तु विप्र-क्षत्रिय-वैश्यानां यथाक्रमं अष्टवत्तरहः-पञ्चाहाः । शूद्रस्या-त्यन्तापकष्टगुणस्य सप्ताहः । अतएवादिपुराणोक्तात् पञ्चाहो-दधिकः षष्ठाहोऽवधिः शूद्रस्य ।

अस्मिन्नेव द्विवर्षाधिकविषये ऋष्यशृङ्गः,—

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामथौचं सम्प्रदिश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहः षण्णव क्षत्र-वैश्ययोः ॥

प्राज्ञात् शुभ्रान्तीत्यनुवृत्तौ शङ्कः,—

अनूदानान्तु कान्धानां तथा वै शुद्धजनानाम् ।

अनूदभास्यः शुद्धसुं षोडशाहसरात् परम् ॥

वस्तुं समधिगच्छेत्तु मासं तस्यापि बाण्यवाः । .

शुचिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥

अनूदानान्तु कान्धानां वाग्दत्तानामिति स्मरणीये वक्षते ।
शुद्धजनानामजातदन्तानां मरणे त्रिरात्रम् । अङ्गिरसा षड्वर्ष-
पर्यन्तं शुद्धमरणे द्वादशाहमुक्त्वा षड्वर्षोपरि मासाशीचसुक्तम् ।

अथ शङ्कवचने षोडशवर्षपर्यन्तं द्वादशाहः, तदुपरि मासा-
शीचम् । तदेतत् पञ्चदशांशशीचाधिकारिणः शुद्धस्य षोडशवर्ष-
पर्यन्तं द्वादशाहेन सर्वाशीचनिवृत्तिं दर्शयति ।

षोडशवर्षोपरि पञ्चदशाहेन ब्राह्मणशूद्राधिकारो मासेन
सर्वाशीचनिवृत्तिरिति ।

अथ स्त्राशौचम् ।

मनुः,—

स्त्रीषामसंस्कृतानामु त्र्यहात् शुध्यन्ति बान्धवाः^(१) ।

यद्योक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥

असंस्कृतानामकृतपाणिग्रहणसंस्काराणां बान्धवा भर्तृपक्षाः
[यद्योक्तेनैव कल्पेन प्रथमाहोक्तेन]^(२) त्रिरात्रेण शुध्यन्ति वाग्दानात्
प्रभृति वाग्दानव्यतिरेकेण भर्तृपक्षैः सह सम्बन्धाभावात्
सनाभयः पितृपक्षाः-यद्योक्तेनैव कल्पेन प्रथमाहोक्तेन त्रिरात्रेण
शुध्यन्तीत्यर्थः ।

एतदेव वाग्दानात् पूर्वं चूडाकरणात् प्रभृति कन्याभरणे
एकाहोरात्रमाह—

यान्नवस्काः,—

अहस्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषनम् ।

बालेषु चेत्यजातदन्तिषु । यद्यपि यरन्नवस्कोऽन सद्यो विशुद्धि-
दत्ता तद्यापीदं निर्गुणानाम् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

एकाहं कन्यायामूढायां पुनर्गीतः पिण्डाशौचयोर्निवृत्तिः^(३) ।

कन्यायामकृतवाग्दानायां ऊढायां विवाहितायां पुनर्गीतः
पितृकुले पिण्डनिवृत्तिरशौचनिवृत्तिश्च । भर्तृव^(४) आहमशौचश्च

(१) न इत्येते शब्दाः ।

(२) [ ] न न इत्येतेष्वेवचिह्नितोऽर्थः पठितः ।

(३) न इत्येते तत्रैव ।

‘कर्त्तव्यं न पित्रादिभिरिच्छ्यः । पित्रादीनामग्रीचं नास्तीति-
व्यक्तमाह ।

विष्णुः,—

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कारास्तु स्त्रीषु नाग्रीचं पित्र-
वचे । तत्प्रसवमरचे पित्रगृहे चेन्नवेतां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा ।

पित्रगृहे प्रसवे मरचे सति आषादीनामेकरात्रं पितृस्त्रिरात्रं
जातुच जनककर्तृत्वाविशेषात् ।

कूर्मपुराणे,—

गृहे स्त्रतास्तु दत्तास्तु कन्यास्तु स्वाभ्याहं पितुः ।

स्त्रतास्तु चेति प्रदर्शनार्थं प्रसूतास्तु चेत्तपि बोद्धव्यम् ।

मनु-याज्ञवल्क्य-शङ्खलिखित-विष्णु-कूर्मपुराणवचनानां यथा-
व्याख्यातोऽर्थो व्यक्तमादिपुराणे दर्शितः ।

तद्यथा,—

दत्ता नारी पितुर्गृहे क्षयते स्त्रियतेऽथवा ।

स्त्रिमग्रीचं चरेत् सम्यक् दृष्टव्यस्थाने व्यवस्थिता ॥

तद्वन्मुवर्गस्त्रेकेन गृध्येत्तु जनकस्त्रिभिः ।

आजन्मनस्तु चूडान्तं वस्त्रं कन्या विपद्यते ॥

सद्यःश्रीचं भवेत्तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः ।

ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव हि ॥

अतःपरं प्रवृत्तानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।

चाक्षप्रदाने कृते तत्र त्रेयं चोभयतस्त्रिरात्रम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुर्वै हि ।
 स्रज्जात्युक्तमशौचं स्यात् स्रुतमे स्रुतमे तथा ॥
 पित्रा दत्ता तु याऽन्यस्यै स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता ।
 यं संश्रितवती भूयस्तस्याशौचं भवेन्नशम् ॥
 स्रुतायां वा प्रसूतायां नान्येषामिति निश्चयः ।
 पदे तु सप्तमे या तु वलात् काचिद्धृता भवेत् ॥
 स्यामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ।
 पैट्रकत्वप्रसूतायां ततः पौर्व्विकभर्तृकम् ॥
 कामादक्षतयोनिचेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता ।
 तस्यान्यस्य संगोत्रं स्याद्यं संश्रितवती^१ स्वयम् ॥

पितुस्तद्गृहे यदा स्रुयते स्त्रियते वा तदा स्वमशौचं भर्तुः
 स्रज्जन्मिदंशराचादिकं कुर्यात् । पृथक् स्थाने पितुः शयन-भीजन-
 देवाश्चनञ्जतिरिक्ते गृहे व्यवस्थिता तद्वन्धुवर्गो भ्रात्रादि^२रेकाह्वात्
 शुध्यति, जनकः पिता ब्रह्मात् शुध्यति जनकतुल्यव्यायतया^३
 जनन्यपि ब्रह्मात् शुध्यति ।

सर्व्ववर्णेष्विति—अश्रिय-विद्-गुह्याणामपि निस्त्वय इति गुण-
 हीनेऽपि प्रहृष्टानामिति अक्षतवाग्दानावस्थातः परं प्राप्ताधिक-
 रूपाणामित्थर्थः ।

(१) क न इत्यक्षरे वलात् श्रितवती ।

(२) क गोत्रादिः ।

(३) च तत्त्वतया ।

अधिकं रूपं व्यक्तीकरोति वाग्दाने कृत इति । उभयत इति व्याकरोति पितुर्वरस्व चेति, ततो वाग्दानात् परं दत्तानां सप्तपदीकरणानन्तरम्—

गृह्णामि ते सौमगत्वाय हस्तम् ।

इत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः कृतपाणिग्रहणानां भर्तुरेव कुलेऽग्रीवं न पिढकुले ।

नान्येषामिति—यं संश्रितवती तस्य पुत्र-भ्रातृप्रभृतीनां नाग्रीचमित्यर्थः ।

सप्तपदीकरणानन्तरं पाणिग्रहणं गृह्णीतं, यद्यत्र सप्तपदी-
गमने कृते काचिदन्येन वलात्कारेण गृहीता पाणिग्रहणं कर्तुं न
दत्तमित्यर्थः ।

कृते वा तत्र समन्त्रकपाणिग्रहणाभावेऽपि सप्तपदीकरण-
कर्तुरेव स्वामित्वात्तस्यास्तदीयमेव गोत्रभवति सप्तपदीकरण-
स्यापि समन्त्रकपाणिग्रहणवत् स्वामित्वोत्पत्तिहेतुत्वात् ।

यथाह मनुः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

नियतमिति पत्नीत्वापादकमित्यर्थः । अन्यस्तु सर्वमनुग्राहक-
मात्रम् । अत्रापि पुनर्विशेषमाह—तच्च भूयो विशिष्यते इति
श्रवत्तस्याः प्रसवो न भवति तावत् पितुरेवं गीत्रं प्रसवोपरि

(१) ख न -ष्टता ।

(२) ख पुस्तके स्वामित्वात्पत्ति-

पौर्विकस्य भर्तुः सप्तपदीमात्रकर्तुर्गीतम् । स्वातन्त्र्यादव्यमा-
चितायासु कतमहोषमित्यपेक्षायामाह कामादित्यादि । अत-
योनित्वे तु यस्मिन् पित्रा दत्ता तद्गोचरेनैवेत्यर्थः ।

चूडापर्यन्तं सद्यो वाग्दानपर्यन्तमेकमहः पाचिग्रहचपर्यन्तं
त्रिरात्रं तदुपरि पितृकुलेऽगोचराभाव इति—

चूर्णपुराणे व्यासः,—

स्त्रीषामसंस्कारानामु प्रदानात् परतः सदा ।

सपिण्डानां त्रिरात्रं स्वात् संस्कारे भर्तुरेव च (हि) ॥

अहस्वदत्तकन्यानामगौचं मरणे अतम् ।

जनद्विवर्षाभरणे सद्यःशौचमुदाहृतम् ॥

जनद्विवर्षपदेनादिपुराणीयमाजन्मनसु चूडान्तमिति चूडा-
पदं द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तकालोपलक्षकमिति दर्शितम् ।

आजन्मनसु चूडान्तमित्यत्र निर्गुणस्य सोदरस्य विशेषः
चूर्णपुराणे उक्तः ।

तद्यथा,—

आदन्तात् सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानान्निरात्रं स्वाह्यरात्रमतःपरम् ॥

दशरात्रमतःपरमिति भर्तुरेव हीत्येतद्विषयम् । अगौचा-
वधिभूतकालस्यानुज्ञत्वात् एवकारेण पितृपक्षागौचस्य 'व्यावृत्त-
त्वादिति ।

अथ वर्षसंज्ञिपाताशीचम् ।

इति,—

वर्षानामानुपूर्व्येण^(१) स्त्रीषामेको यदा पतिः ।

दशाह-षट्-त्रयैकाहाः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥

वर्षानां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां चतुर्णां जन्मत्वेन
सम्बन्धिनीनां स्त्रीणां एभिर्जातानामिति यावत् ।

यदेको ब्राह्मणः पतिः आनुपूर्व्येण क्रमेण किमुक्तं भवति—

प्रथमं ब्राह्मणीं परिणीय पश्चात् क्रमेण क्षत्रियाद्यास्तिस्रो
यदा परिणीयन्ते तदा आसां प्रसव-मरणयोर्यथाक्रमं दश-षट्-
त्रयैकाहा अशीचम् ।

यदा व्युत्क्रमेण प्रथमं क्षत्रिय-वैश्या-शूद्राणामन्यतमां परिणीय
पुनरपरवर्षत्रयकन्याः परिणीयन्ते—

तदा बृहस्पतिः—

शुद्धेहिप्रो दशाहेन जन्मद्वान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैश्च क्षत्र-विट्-शूद्रयोनिषु ॥

अथ च बृहस्पतिवचनस्य व्युत्क्रमविवाहविषयत्वं दक्षवचने आनु-
पूर्व्यविवाहादेव प्रतीयते । अन्यथा तदनर्थकमेव स्यात् ।

न तावदानुपूर्व्येण^(२) ये वर्षास्तज्जातानां स्त्रीषामेको यदा

(१) पूर्वे आनुपूर्व्येणेति पाठः ।

(२) च आनुपूर्व्येण विवाहविषयादेव ।

(३) च पुनरपि न तु वेदाहपूर्व्येण ।

पतिरिति वस्तुनिष्ठं आनुपूर्व्येणान्यन्मिथारसम्बन्धामिधानानर्थ-
क्यात् । नापि दशरात्रादिभिरानुपूर्व्यस्य सम्बन्धो यथासंख्येनैव
सिद्धे व्यवहितकालनादीनाम् ।

तस्माद्यदानुपूर्व्येण पतिरित्येतदेव विवक्षितं आनुपूर्व्येण च
पतित्वमानुपूर्व्यविवाहाद्भवति ।

तेनानुपूर्व्यविवाहविषयं दक्षवचनं, ब्रह्मसतिवचनान्तु व्युत्क्रम-
विवाहविषयम् । व्युत्क्रमविवाहस्य निषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तानु-
ष्ठानाच्च निन्दितत्वम् । अतस्तत्राग्नौचातिरेको' युज्यत एव ।

विष्णुः,—

ब्राह्मणस्य अत्रिय-वैश्व-शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्र-त्रिरात्रैक-
रात्रैः । अत्रियस्य विट्-शूद्रयोः षड्रात्र-चिरात्राभ्याम् । वैश्वस्य
शूद्रेषु षड्रात्रेण ।

एतेनैतदुक्तं भवति—अनन्तरवर्षे षड्रात्रं, एकान्तरे त्रिरात्रं,
अनन्तरे एकरात्रं दक्षवचनसमानचेदम् ।

आदिपुराणे,—

बान्धवेषु न विप्रस्य चतुर्विट्-शूद्रजातिषु ।

मृतेषु वाय जातेषु दशाष्टाष्टुद्विरिष्यते ॥

देशधर्मप्रमाणात्वात् षड्रात्रं अत्रियेष्वथ ।

त्रिरात्रमपि वैश्वेषु शूद्रेष्वेकहमेव च ॥

चत्रियस्वाय वेष्मसु वैष्मस्य दशसखायाः ।

नियते जायते बन्धुसखाग्रीचं संकचरेत् ।

गृद्धा-वैष्मा-चत्रियस्य क्रमादुत्तमजातिषु ।

बान्धवेषु चरन्त्यथ यत्संस्थानेषु विद्यते ॥

षड्रात्रं चत्रियेष्वित्यादिना गृद्धेष्वेकाहमित्यन्तेन दशोक्तविषयेऽ-

ग्रीचमुक्तं । बान्धवेषु च विप्रस्येत्यादिना देशधर्मप्रमाणात्वा-

दित्यन्तेन देशविशेषस्य व्यवस्थितमिदमग्रीचमिति स्वयमेवोक्तम् ।

अथैव विषये कूर्मपुराणे,—

चत्र-विट्-गृद्धदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामग्रीचे विप्रस्य दशाहाष्टुच्चिरिष्यते ॥

राजन्ध-वैष्मावप्येवं हीनवर्णाषु योनिषु ।

[स्वमेव ग्रीचं कुर्यातां विशुद्धार्यं न संशयः ॥

सर्वे तूत्तमवर्णानां ग्रीचं कुर्युरतन्द्रिताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन सन्तु ग्रीचं स्वयोनिषु ॥]

चत्र-विट्-गृद्धाणां जननमरणयोर्ब्राह्मणस्य देशभेदव्यवस्थित-
मादिपुराणोक्तं दशाहाग्रीचम् प्रथमस्त्रीकेनाभिधाय वैष्मगृद्धयो-
र्जननमरणे च चत्रियस्य द्वादशाहं गृद्धायाः प्रसवमरणयोर्वैष्मस्य
पञ्चदशाहमग्रीचं देशभेदव्यवस्थितमेवोक्तम् ।

(१) च संक्षेपं मनेत् ।

(२) क क्रमाद्वर्णमजातिषु ।

(३) न शुद्धाणि [ ] चिह्नितानिः प्रतितः ।

‘सप्तमः अध्यायः’ इत्येवमप्युक्तं सप्तमः पुराणविषयमिति मित्यादि
‘सप्तमः अध्यायः’ इत्येवमप्युक्तं सप्तमः पुराणविषयमिति मित्यादि
‘सप्तमः अध्यायः’ इत्येवमप्युक्तं सप्तमः पुराणविषयमिति मित्यादि
‘सप्तमः अध्यायः’ इत्येवमप्युक्तं सप्तमः पुराणविषयमिति मित्यादि

अत्रियस्याव वैश्वसु-इत्यादिके तु आदिपुराणवचने अत्रियस्य
वैश्वसुप्रसवमरणयोर्द्वादशाहं वैश्वस्य शूद्राः प्रसवमरणयोः पञ्चदशाहं
देवभेदव्यवस्थितं प्रदर्शितम् ।

शूद्राः वैश्वसु इत्यादिना तु ब्राह्मणस्याः सप्तदशाः प्रसवमरणयोः
अत्रियाद्यास्त्रिस्त्रयोदशाहमशौचं कुर्युः ।

अत्रियायाः सप्तदशाः प्रसवमरणयोः—वैश्वशूद्रे अत्रिय-
परिणीते द्वादशाहं कुर्यातां वैश्यायाः सप्तदशाः प्रसवमरणयो-
र्वैश्वोढा शूद्रा पञ्चदशाहम् कुर्यादित्युक्तम् ।

एतदेव व्यक्तमाह विष्णुः,—

होतवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु तदशौचव्यपगमे शुचिः ।

तदशौचव्यपगमे इति अधिकवर्णाशौचसमाप्तावित्यर्थः ।

श्रुत्युपराणे,—

वड्रावच निराचं स्वादेकराचं क्रमेण हि ।

वैश्व-अत्रिय-विप्राणां शूद्रेणाशौचमेव च ॥

(१) च तदेवं ।

(२) च—न संतु शोचं ।

(३) च शूद्रस्य ।

(४) च अत्रियापदपश्चिन् ।

अर्धमासोऽथ षड्वाचं चिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।

शूद्र-क्षत्रिय-विप्राणां वैश्येष्वमशौचमिष्यते ॥

षड्वाचद्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।

अमशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥

शूद्र-विट्-क्षत्रियाणाम् ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः ॥

वैश्यपरिणीतशूद्राप्रसवे तस्याश्च मरणे तत्पुत्रमरणे च वैश्यस्य षड्वाचमशौचं क्षत्रियपरिणीतशूद्राप्रसवे तस्याश्च मरणे तत्पुत्रमरणे च क्षत्रियस्य चिरात्रम् ।*

‘[ब्राह्मणपरिणीतशूद्राप्रसवे तस्याश्च मरणे तत्पुत्रमरणे च ब्राह्मणस्यैकरात्रम् । वैश्यमरणे वैश्यपरिणीतवैश्वाप्रसवे तस्मरणे च तत्पुत्रमरणे च वैश्यपरिणीतशूद्रायास्तत्पुत्रस्य च पञ्च-दशाहमशौचम् ।

क्षत्रियपरिणीतवैश्वाप्रसवे तस्मरणे च तत्पुत्रमरणे च क्षत्रियस्य षड्वाचम्] ।

ब्राह्मणपरिणीतवैश्वाप्रसवे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च ब्राह्मणस्य चिरात्रम् ।

ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाप्रसवे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च ब्राह्मणस्य षड्वाचमशौचम् ।

क्षत्रियस्य मरणे क्षत्रियपरिणीतक्षत्रियाप्रसव-मरणयोश्च

अत्रियापुत्रस्य च मरणे अत्रियपरिणीतवैश्यास्तत्पुत्राः अत्रिय-
परिणीतशूद्रास्तत्पुत्राश्च द्वादशाहं कुर्युः ।

ब्राह्मणमरणे ब्राह्मणपरिणीतब्राह्मणी-प्रसवमरणयोश्च तत्-
पुत्रमरणे च ब्राह्मणपरिणीतानां अत्रिया-वैश्या-शूद्राणां तत्-
पुत्राणाञ्च दशरात्रमशौचम् ।

आपस्तम्बः,—

अत्र-विट्-शूद्रजातीनां येऽपि स्युर्मृतसूतके ।

तेषाम्नु पैठकं शौचं विभक्तानाम्नु मातृकम् ॥

ब्राह्मणपरिणीतानां अत्रिया-वैश्या-शूद्राणां पुत्राः पित्रा
सहैकत्र वसन्तः स्त्रीय-स्त्रीय-मातुः प्रसवमरणयोश्च पित्रसम्बन्धि-
द्वादशाहमेवाशौचं कुर्युः ।

पित्रा सहैकत्रविभागान्नु तयोरेव निमित्तयोः स्त्रीयस्त्रीयमातृ-
जात्युक्तमशौचं कुर्वीरन् । यथा विभागेऽशौचं तथैव पित्रमरणे-
ऽपीत्याह जाबालः—

नानाजातिषु पारक्ष्ये पैठकं जीवतः पितुः ।

अतीते मातृकं विद्यात् पारक्ष्यमुभयोरपि ॥

एकपुरुषपरिणीतासु नानाजातीयासु स्त्रीषु मध्ये पारक्ष्ये
परिणेतृजातितः परा अन्ये या जातिस्तज्जातीयायाः प्रसवे मरणे
च तज्जातीयाया एव पूर्वोत्पन्नः पुत्रः पितरि जीवति पित्र-
जात्युक्ताशौचं कुर्यात् । अतीते तु पितरि मातृजात्युक्तम् ।

एवं पित्रजीवने मरणमस्मिन्मरणे पक्षयोः पारस्वमितिवाची भवति पित्रजीवने मरणजातिः पारस्वमिति पित्रमरणेऽपि पित्रजातिः पारस्वमिति ।

एतच्च पारस्वमग्रीचं हीनवर्णेन पुरुषेणोत्तमवर्णासु ज्ञातानां मत्र न भवतीत्याह विष्णुः—

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमग्रीचं नृते स्वामिग्यात्म्यम् ।

दासानां प्रातिलोम्यं तदा भवति . यद्युत्कृष्टवर्णो हीनवर्णस्य दास्यं करोति तादृशस्य दासस्य स्वामितुल्यमग्रीचं नास्ति किन्तुत्कृष्टवर्णानां दासानां हीनवर्णानां स्त्रीयप्रसवमरणयोः स्वामितुल्यमग्रीचभागिता ।

एतच्च स्वामिना सहेकत्र वासे भवतीत्याह बृहस्पतिः—

दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः ।

स्वामितुल्येन ग्रीचेन शुध्यन्ति नृतसूतके ॥

अन्तेवासी प्रागेव व्याख्यातः । भृतको भक्तदासः ।

स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानां स्वामितुल्यमग्रीचं दासा ग्रीचन्तु न स्वामिनोऽपीति—

कारणाहच्छति प्रैष्यं तदाशुच्यं न तान् व्रजेत् ।

इति पूर्वलिखितदेवत्ववचनात् । कारणञ्च सहवासप्रभृति प्रागेवोक्तम् ॥

अथाशौचसङ्करः ।

मनुः,—

अन्तर्दशाहे स्वाताचेत् पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत् स्वादशचिर्विप्रो यावत्तत् स्वादिर्दशम् ॥

पुनर्मरणञ्च जन्म च पुनर्मरणजन्मनी पुनःशब्दो मरणमात्र-
विशेषणं न जन्मनोऽपि उभयविशेषणवैयर्थ्यात् ।

तेनैतदुक्तम् भवति—

‘यदा पुनः प्रवृत्तमरणाशौचस्नानिहते दशाहे मरणान्तरं
भवति तदा पुनर्मरणं जननमध्ये तु पुनर्मरणं न भवति एवञ्च
मरणाशौचदशाहमध्ये यदि मरणान्तरं जननं वा तदा प्रथमा-
शौचसमाप्ता शुचिः ।

तेन,—

समानं लघु चाशौचं पूर्व्येणैव विशुध्यति ।

इति दर्शितं भवति न शुद्धं । अतो मरणाशौचमध्ये यदि मरणा-
न्तरं भवति जननं वा तदा पूर्व्येणैव शुद्धिर्भवति । न तु जननमध्ये
मरणे सति जननेन शुद्धिर्मरणस्य श्रुत्वात्—

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

इति देवत्ववचनाच्च मरणस्य श्रुत्वम् ।

जननेन सृत्वां न शुध्यतीति स्पष्टमाह—

लङ्घ्यारोतः,—

श्रुतके श्रुतकं चेत् स्वात् श्रुतके श्रुतकं तथा ।

श्रुतेन श्रुतकं गच्छेत्तेतरत् श्रुतकेन तु ॥

समानजातीयतया जननाशीचमध्ये यदि जननाशीचं भवति
तदा पूर्वैरेव शुचिरिति सिद्धमेव ।

तत्र स्मष्टमाह' विष्णुः,—

जननाशीचमध्ये यद्यपरं जननाशीचं स्वाप्तदा पूर्वाशीच-
व्यपगमे शुचिः, रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणा-
शीचे ज्ञातिमरणेऽप्येवम् ।

रात्रिः शेषोऽवशिष्टां यस्य दशरात्रस्य तत् रात्रिशेषं दशम-
दिनादित्योदयकालादूर्ध्वमिति यावत् ।

दिनद्वयेनेति दशमदिनादधिकेन दिनद्वयेन । प्रभाते दशम्या
रात्रेः शेषे प्राच्यां दिशि किञ्चिन्नौहित्यदर्शनात् प्रभृति सूर्योदयात्
पूर्वमित्यर्थः ।

दशमदिनादधिकेन दिनत्रयेण । रात्रिशेषपदेन दशमदिना-
दादित्योदयकालादूर्ध्वमिति यदुक्तम् ।

तदाह बौधायनः—

अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशीचमानव-
माह्वसात् ।

आनवमानवमदिनपर्यन्तमाहोऽभिविध्यर्थत्वात् ।

कूर्मपुराणे,—

यदि स्नात् स्मृतौ स्मृतिर्मृतौ वा स्मृतिर्मवेत् ।

शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहं किं चिरान्नकम् ॥

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ।

मरणोत्पत्तीत्यत्र पूर्वपञ्चाङ्गावानुपादानाभरणात् पूर्वं वा जननं भवेत् तदुत्तरकालं वा उभयथाऽपि मरणाशौचादेव शुद्धिः ।

एवञ्चाङ्गिरोवचने पञ्चात्पदोपादानेऽप्ययमेवार्थो बोद्धव्यः ।

यथाङ्गिराः,—

अनिर्देशाद् जनने पञ्चास्याभरणं यदि ।

प्रेतसुद्दिश्य कर्त्तव्यं तद्वाशौचं स्वर्बन्धुभिः' ॥

यदा पञ्चाङ्गाविन्यपि मरणे मरणाच्छुद्धिस्तदा पूर्वभाविन्यपि मरणे सुतरां शुद्धिरित्युक्तं भवति ।

तथाचाषष्ठिद्विमत्त्वाभरणाशौचं गुरु जननाशौचादित्यतः पञ्चाङ्गाविनाऽपि गुरुणा मरणाशौचेन पूर्वोत्पत्तेऽपि जनने शुद्धिरिव जननयोर्मध्ये यज्जननं गुरु तद्यदि पञ्चाङ्गवत् तदनेन, न लघुना पूर्वाशौचेन शुद्धिः किन्तु पञ्चाङ्गाविनाऽपि गुरुजननाशौचेन ।

एवं द्वयोर्मरणयोर्मध्ये यभरणं गुरु तेन पञ्चाङ्गाविनाऽपि पूर्वभाविनोऽपि लघुनो मरणाशौचस्य शुद्धिरित्याह—

यमः—

अवहवावशीचन्तु पश्चिमेन समापयेत् ।

अस्ति च सपिण्डजननाशीचत् स्त्रीयपुत्रजननाशीचत्वा-
वहमत्त्वं यतः पुत्रजनने ज्ञानात् पूर्वं पितुरस्यत्वं न तु
सपिण्डानाम् ।

तथा पुत्रजनने पितुः सत्तिकास्मर्गे दशमस्यत्वं
सपिण्डानान्तु ज्ञानमात्रम् । तथा दशरात्रादूर्ध्वमपि पुत्रजनने
पितुःज्ञानं न सपिण्डानाम् ।

तथा सपिण्डमरणान्नातापितृर्मरणमवहमत्त्वं । यतो
मातापितृर्मरणे द्वादशरात्रमन्तरवशात्ज्ञानं 'सपिण्डानाच्च
चिरात्रम् ।

तथा पत्नीनां सपिण्डमरणान्नाहागुरोः पत्न्युर्मरणमवहमत्त्वं
यतः श्रीरामायणे सौतां प्रत्यगुच्यतावाक्यम्—

नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।

पतिर्वन्मृगतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ॥

पश्चिमेन समापयेदित्यत्र विशेषमाह—

दैवतः,—

परतः परतः शुचिरवहवी विधीयते ।

स्याच्चेत् पञ्चतमादङ्गः पूर्वेणैवानुशिक्षते ॥

(१) अ. इ. स. के. अ. शौ. र्ध ।

(२) अ. सपिण्डमरणे ह ।

परतः परत इति वीक्षा-जननापेक्षया जननस्य यथोक्ताचक्षुषी
मरणापेक्षया मरणस्येत्युभयव्याख्यार्था ।

परतः शुद्धिं विशेषयति आशेदिति पञ्चतमादङ्गः पूर्वपञ्च-
दिनाभ्यन्तुर इति यावत् ।

यद्येवम्बिधमघट्टहिमदाशीचं भवति तदा पूर्वैरेव शुद्धि-
र्भवति ।

ततश्च पश्चिमेन समापयेदिति परतः परतः शुद्धिरिति पञ्च-
दिनादूर्ध्वं दशाहपर्यन्तं बोधव्यम् ।

एवञ्च रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेणेति सपिण्ड-
जननद्वये सपिण्डमरणद्वये चावतिष्ठते ।

शङ्कः,—

समानाशीचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥

समानाशीचं जनने जननमुक्ताचक्षुष्युक्तं मरणे मरणमुक्ताच-
क्षुष्युक्तमेव । प्रथमेऽशीचकालस्य भागद्वये पञ्चाहाभ्यन्तरे
प्रथमेन समापयेत् । असमानं सूतके मरणं द्वितीयेन मरणेन
समापयेदित्यनुषङ्गः ।

प्रथमे भागद्वये इति यदुक्तं तद्व्यक्तमाहादिपुराणे—

आर्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीयेऽपसिते चार्धोत् सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत उर्ध्वं द्वितीयास्तु सूतकान्तात् शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्य्यं स्यात् सूतके सूतकान्तरे ॥

सूतकस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते ।

सूतकस्यान्तरे वाथ सूतकं यत्र विद्यते ।

सूतकान्ते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु नित्यशः ॥

दशरात्रेऽशौचकाले चतुर्धाविभक्ते भागद्वयं पञ्चदिनानि भवन्ति
अत्र यद्यपि प्रथमसूतकस्याद्यभागद्वयमध्ये द्वितीये सूतके पतिते
इत्यविशेषेण श्रूयते तथापि यथोक्ताघट्टद्वियुक्ते द्वितीयसूतके इति
बोद्धव्यं एवमेव विचार्य्यं स्यादित्यभिधानात् ।

यद्यपि सूतकत्वेन समानत्वं तथाप्यसृष्टत्वादिनाऽसमानत्वात्
पूर्वाशौचतुल्यत्वं न युक्तम् ।

तेन पञ्चाष्टादृष्टं द्वितीयाशौचान्तादेव विशुद्धिरिति
विचारार्थः । एवं मरणद्वयपौर्वापर्य्येऽपि पञ्चाङ्गाविनो महा-
गुरुमरणस्याघट्टद्वयाधिक्यात् पञ्चाङ्गोपरिसम्भवे सति तेनैव
शुद्धिर्युक्तेति विचारातिदेशार्थः ।

अतएव यत्र स्वरूपत एव गुरुलघुभावो यथा जननान्मरणस्य
सुभावत एव गुरुत्वं तयोः सन्निपाते सर्व्ववर्णेष्वेव मरणाशौच-
कालेनैव शुद्धिरित्याह सूतकस्यान्तरे यचेत्यादिना ।

यच्च कूर्मपुराणवचनम्,—

अघट्टद्विमदाशौचं ऊर्ध्वं चेत्तेन शुध्यति ।

'अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥

अथद्विदशमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति ।

एकस्मात् स्रुतकादूर्ध्वं यद्यथद्विदशमदाशौचं स्यात् तथा एक-
स्मान्मरणादूर्ध्वं यद्यथद्विदशमदाशौचं भवति तदा द्वितीयेन
शुद्धिः—तदेव विशेषयति अथ चेदिति । तदा पूर्व्वेणेति अकारो-
ऽत्र प्रसिद्धः । अपूर्व्वेण पूर्व्वस्मादन्येन द्वितीयेनेत्यर्थः ।

अथवा परतोऽशौचकालादवधेः प्रातिलोभ्येन पञ्चमीं रात्रि-
मतिक्रम्य यदि भवति प्रथमस्याशौचदिनपञ्चकस्य मध्य इति
यावत् तथा पूर्व्वेण प्रथमेन शुद्धिरिति । अन्यथा अतीत्येत्थनेनैव
लब्धत्वात् परत इत्यनर्थकं स्यात् ।

एतदपि देवलवचनसमानविषयम् ।

यत्तु देवलवचनं—

अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा । इति ।

तल्लघुहारीतसमानविषयम् ।

यदा तु दशरात्रजननाशौचमध्येऽनुपनीतसपिण्डमरणादि
त्रिरात्राशौचं भवति तदा जमनस्य बहुकालव्यापितया गरीयस्वाक
मरणाशौचेन शुद्धिरित्यन्दिगिति ।

अथ गर्भस्रावाशौचम् ।

मनुः,—

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।

अथ रात्रिभिरिति बहुवचनात् द्वतीयमासात् प्रभृति गर्भस्रावे यावत्थो मासतुल्या रात्रयः तत्पर्यन्तमशौचं अस्मैव मनुवचन-
स्योत्तरार्धस्थित-स्त्रीपदानुषङ्गात् ।

तद्यथा,—

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजंस्त्रला ।

इति स्त्रीपदं पूर्वार्धेऽपि विशेषापेक्षया^१ अनुषज्यते ।

तेनैतद्गर्भस्रावाशौचं स्त्रीणामेव न पित्रादीनामशौचं एकश्लोके
रजस्त्रलाया सहोपादानं गर्भस्रावाशौचस्य वर्णचतुष्टयस्त्रीणां
रजस्त्रलाशौचवत् सममिति प्रापयितुम् ।

एतच्चादिपुराणे व्यक्तमत्र भविष्यति ।

गर्भस्रावाशौचं स्त्रीणामेवेति व्यक्तामाह^२ जावालः—

रात्रयो मासतुल्याः स्युर्जनन्या गर्भसंस्त्रवे ।

सुमन्तुः—

गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्त्रावे सद्यःशौचं वा भवति ।

अत्रापि गर्भमाससमानानां दिवसानां बहुत्वश्रुतेस्तृतीय-

(१) अ प्रसक्तं उत्तरार्धेन तत् स्त्रीपदानुषङ्गानात् ।

(२) क ग -पेक्षायां ।

(३) अ देवतः—

मासात् प्रभृति गर्भस्त्रावविषयत्वमेव, सद्यःशौचं वेति तु पित्रा-
दीनां वक्ष्मासपर्यन्तं व्यवस्थितं बोद्धव्यम् ।

यमः—

गर्भमासा षड्वेरात्रं षड्वं वा गर्भसंज्ञवे ।

गर्भमासा गर्भमाससमदिवसास्तृतीयमासात् प्रभृति षड्वे-
रात्रं प्रथममासीयगर्भस्त्रावे षड्वं वेति द्वितीयमासीयगर्भस्त्रावे ।

द्वितीयमासीयगर्भस्त्राव एव हारीतः— .

गर्भपतने त्रिरात्रं स्त्रीणां साध्वीयो रजोविशेषत्वात् ।

‘[जातमृते मृतजाते वा कुलस्य । •

साध्वीयः साधुतरमुक्तमित्यर्थः । यतो द्वितीयमासीयगर्भो
रज एव किञ्चिद्विलक्षणमकठिनत्वात् । अतो रजसुख्यमशौचं
स्त्रीणामुक्तमेव ।]

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य इत्यत्र सन्निधानात् गर्भपतन-
इत्यनुपपद्यते जीवनमरणयोश्च सम्भवात् सप्तमाष्टममासीयगर्भपतन-
विषयम् ।

तेन सप्तमाष्टममासीयगर्भे जातमृते मृतजाते वा कुलस्य
पित्रादेस्त्रिरात्रमशौचम् । एतच्च सर्वाग्निनां सर्व्वविक्रियिणाञ्च
यथेष्टाचरणशीलानाञ्चेति वक्ष्यामः ।

जातमृत इति विशेषोपादानात् यदि सप्तमाष्टममासीयो
गर्भः पतितो देववृशाज्जीकति तदा सम्पूर्णमेवाशौचं पित्रादीनाम् ।

मरीचिः,—

गर्भसूत्र्यां' यथामासमाचरे तूत्तमे त्रयः ।

राजस्ये तु चतुराशं वैश्वे पञ्चाशमेव च ॥

अष्टाहिनं तु शुक्लं शुद्धिरेवा प्रकीर्तिता ।

यथामासमिति माससंस्थानतिक्रमेण यावन्मासीयो गर्भस्ताव-
न्माससंस्थानि दिवसानीत्यर्थः ।

एवञ्चाभिधायाचरे तूत्तमे त्रय इत्युच्यमाने मासत्रयादर्द्धा-
गिति प्रतीयते । तेनाचरे तु द्वितीये मासे गर्भस्तावे सत्युत्तमे
उत्तमजातीयायां ब्राह्मण्यां त्रयो दिवसा अशौचकालाः क्षत्रि-
यादेरादिपुराणवचने पञ्चमासपर्यन्तमशौचतुल्यत्वदर्शनात् ।

अत्र मरीचिवचने चतुरहादिविधौ यावदधिकं तावदेव पैत्र
कर्मानधिकारार्थं स्पष्टत्वं दृष्टार्थकर्मानधिकारस्य ब्राह्मणीतुल्य
एव “सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण सर्व्वकर्माणि कारयेत्”
इति वत् ।

यथा रजस्वलायां शङ्कः,—

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा दैव-पैत्रयोः ।

दैवे कर्माणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति

ब्राह्मण्या अपि द्वितीयमासीयगर्भस्तावे दिनद्वये च सर्वाशौचं
द्वितीयदिवसे दैव-पैत्रकर्मानधिकार एव मरीचिर्नैव गर्भसूत्र्यां
‘यथामासमित्युक्तत्वाद्वाक्यभ्रतम्’ । शरीरवचनेऽप्येवैव व्यवस्था ।

एवञ्च तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठमासेष्वपि ब्राह्मणी-क्षत्रिया-
वैश्या-शूद्राणां यथाक्रमं गर्भमाससमदिनातिरिक्तमेकरात्रं द्विरात्रं
त्रिरात्रं षड्रात्रं दैव-पैत्र्यकर्मभिरधिकारो बोद्धव्यः ।

आदिपुराणे,—

षष्ठमासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रायो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते ।

सद्यःशौचं सप्तिङ्गानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति बहुवचनं क्षत्रिया-वैश्या-शूद्राणामुपसंग्रहार्थं अत
ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमिति सर्व्ववर्णसम्बन्धशौचोपदर्शनार्थम् । तासां-
मिति प्रकृते पुनस्तास्त्विति ग्रहणं स्त्रीणामेव सम्पूर्णशौच-
नियमार्थम् ।

यद्यपि—

नवमे दशमे मासि प्रवर्तैः सृतिमारुतैः ।

निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सञ्चरः^१ ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनान्नवम दशममासयोरेव मुख्यप्रसवकालत्वं
तत्रैव सर्व्ववर्णसम्बन्धि सम्पूर्णमशौचमुक्तम् ।

^१तथाप्यप्रसवकालत्वेऽपि सप्तमाष्टममासयोर्वचनबलात् स्त्रीणां
सम्पूर्णमशौचं सद्यःशौचं सप्तिङ्गानामिति स्वकर्मानुष्ठान-

(१) क पुस्तके तन्तुच्छिन्ने सर्व्वथा ।

(२) ख ग आप्रसवकालाद्वाऽपि ।

विद्याशालिनां सपिण्डानां विद्याकर्मादितानां त्वेकरात्रं विद्या
कर्मोपगुहानरहितानां सम्पूर्णशौचं सप्तविंशत्येव वा तत्र ज्ञातव्यं
सुतजाते वा कुलस्य तत्ररात्रमात्रं ज्ञातव्यं ।

एतच्च सर्वं स्पष्टमाह कूर्मपुराणे,—

अर्वाक् षष्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंस्त्रवः ।

तदा माससुमेस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः ॥

गर्भश्च्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे ।

यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

दशरात्रकमिति ब्राह्मणोक्तसम्बन्धशौचप्रदर्शनार्थं च त्रियादी-
नान्तु द्वादशरात्रं पञ्चदशरात्रं त्रिंशद्वात्रं क्रमेण बोधव्यम् ।

यतो यत्रोत्तमजाते ब्राह्मण्याः सम्पूर्णशौचं तत्र च त्रियादि-
स्त्रीणां सुतरां युक्तम् । अत्र स्त्रीणामिति प्रकृते पुनः स्त्रीणामिति
ग्रहणं स्त्रीणामेव सम्पूर्णशौचं नियमयति ।

• गर्भस्त्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानात् अत ऊर्ध्व-
मित्यनेनोक्तः षष्मासोर्ध्वकालः परावृण्यते । गर्भश्च्युतावित्यत्रापि
षष्मासोर्ध्वकाल एव सगुणत्व-निर्गुणत्वेन लघुगुर्व्यशौचव्यवस्थायाम्
एकविषयत्वात् ।

तेन सप्तमाष्टममासीयगर्भविषयत्वं सपिण्डसम्बन्धिनां सद्यः-
शौचेकरात्रत्रिरात्राणाम् ।

पतितस्य गर्भस्य प्रतिपत्तिमाहादिपुद्गले,—

अजातदन्तो पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽयम्वा ।

अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैर्वह्निः ॥

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ।

खणित्वा शनकैर्भूमौ सद्यःशौचं विधीयते ॥

'अजातदन्तो वेति तुल्यप्रतिपत्तित्वेन प्रसङ्गात् गर्भस्त्राव-
प्रस्तावविहितं बहिर्निक्षिपेदिति सम्बन्धः ।

अजातदन्तः षड्भिर्मासैर्गतैर्यदा मृतो भवति तदैवं कर्त्तव्य-
मित्यभिधानात् षण्मासोपरि 'जातदन्तमरणेऽप्यशौचातिरेक-
प्रतिपत्तिः' ।

एतेनादन्तजन्मनः सद्य इति याज्ञवल्क्यावचने षण्मासकालोप-
लक्ष्यत्वं व्याख्यानं व्यक्तीकृतमिति ।

(१) न पुस्तके अजातेत्यादि सम्बन्ध इत्यन्तोऽयः पतितः ।

(२) च पुस्तके अजात- ।

(३) च प्रतिपत्तिरनव्यत्ममिति इत्येवमिति ।

(४) च व्याख्यानं तत् ।

अथ सपिण्डाद्यशौचम् ।

ब्रह्मसूतिः,—

दशाहेन सपिण्डासु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यासु ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

प्रेतसूतके-इति प्रेतश्च सूतकश्च प्रेतसूतकं समाहारद्वन्द्वः,
तस्मिन् मरणे जनने चेत्यर्थः । सकुल्याः समानोदकाः । अथ च
त्रिरात्रं दशाहशौचिनां गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावाः ।

आश्वलायनः,—

दानाध्ययने वर्ज्यैरन् दशाहं सपिण्डेषु गुरौ चासपिण्डे
त्रिरात्रमितरेष्वामाचार्येषु भ्रातौ चासपिण्डे प्रप्तासु स्त्रीषु दन्तजाते
चैकाहं सत्राचारिणि समानग्रामीये च श्रोत्रिये ।

गुरौ वा सपिण्डे दशरात्रमिति सम्बन्धः । सपिण्डस्य
गुरुत्वेऽप्यशौचाधिक्यं नस्तीत्यर्थः ।

इतरेष्वसपिण्डेष्वामाचार्येषु त्रिरात्रम् । भ्रातौ चासपिण्डे
समानोदके एकाहम् । इदञ्च त्रिरात्रं सपिण्डाशौचिनाम् ।
प्रप्तासु विवाहितासु एतच्च पिढगृहमरणे पिढ-माढव्यतिरिक्त-
सपिण्डानाम् ।

अथवा भ्रातौ चासपिण्डे प्रप्तासु च स्त्रीषु दन्तजाते इत्यस्य
त्रिरात्रमितिपदानुवर्तमान्या व्याख्या भ्रातौ चासपिण्डे समानोदके
त्रिरात्रं दशाहसपिण्डाशौचिनां प्रप्तासु ज्ञातहस्तीदकासु स्त्रीषु
पाण्डित्यवशात् पूर्वं पिढपक्षे भर्तृपक्षे च त्रिरात्रम् ।

दन्तजाते च किञ्चिन्निर्गुणयो मर्तापिन्नोरत्नमनिर्गुणानां
सपिण्डानाञ्च त्रिरात्रं सप्तपञ्चाचारी वेदभागविशेषाध्ययनाच्च
व्रतचारिणोर्मध्येऽन्यतर स्तस्मिन्मृते अपरस्य सप्तपञ्चाचारिण एकाह-
मशौचम् । एकग्रामनिवासिभिश्चकुलजै श्रोत्रियेऽसन्निहितमृते^१
एकाहम् ।

गोतमः,—

पश्चिमीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च ।

असपिण्डे समानोदके मृते पश्चिमीमशौचं कुर्यात् ।

दिनद्वयमध्यगता रात्रिः पश्चिमी द्वयोरङ्गोऽपक्षद्वयसदृशत्वात् ।
एतच्च चतुःपञ्चाह सपिण्डाशौचिनाम् । योनिसम्बन्धे मातृस्रस्त्रेय-
पितृस्रस्त्रेय-भागिनियादिषु । सहाध्यायिनौति त्रेण सहैकस्माद्गुरोः
सकाशादध्ययनं क्रियते ।

ब्रह्ममिति प्रकृते पुनर्गोतमः—

आचार्यं तत्पुत्रस्त्रीयान्प्रशिक्षेयु चैवम् ।

तत्पुत्र आचार्यपुत्रः स च यद्यध्यापयति तदा तत्परणे चिरात्रम् ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवत्मानमर्हति ।

इति मनुवचनात् ।

तच्छब्दः स्त्रियामपि सम्बध्यते । तेनाचार्यस्त्रियां चिरात्रं
तच्च नैष्ठिकब्रह्मचारिण आचार्याभावे आचार्यपत्नीशुश्रूषकत्वात्^२ ।

(१) अत्र—असपिण्डादीनि सन्निहिते ।

(२) क इत्यने—तत्पुत्रं स्त्रियामपि सपिण्डेयु ।

(३) च शुश्रूषकः ।

आचार्यः ।

आचार्ये तु सत् प्रेति गुरुषु गोपायिते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

इति मनुवचनात्—

ज्योतिष्टोमादि यागं कुर्वीतो यस्य सदा आर्त्विज्यं क्रियते स
याज्यस्तम्भरणे त्रिरात्रमृत्विजः । शिष्य इति उपनयनपूर्वं यः
साङ्गवेदमध्याप्यते तम्भरणे आचार्यस्य त्रिरात्रम् ।

मनुः,—

त्रिरात्रं प्राङ्गुराशीचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पद्मरात्रे दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

श्रोत्रिये तूपसम्भन्ने त्रिरात्रमृत्विजर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ।

अश्रोत्रिये त्वष्टः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥

सन्नद्धाचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानाम्नु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥

यस्याशीचं विधीयते तं प्रति अकृताध्यापने आचार्यपुत्रे मृतेऽहो-
रात्रमशीचम् । आचार्यपद्मरामपि गोतमोक्तत्रिरात्रविषयाचार्य-
पक्षीव्यतिरिक्तायामहोरात्रम् । श्रोत्रिये भिन्नकुलजे गृहमृतेऽन्यत्र
वा एकस्थाननिवासिनि उपसम्भन्ने सन्निहिते इत्यर्थः ।

मातुले मातुः सहोदरे भ्रातरि भिन्नस्थानमृते पक्षिणीं
व्याप्याशीचम् । शिष्यो योऽन्योपनीतो वेदैकदेशमध्याप्यते
वेदाङ्गानि वा तस्मिन्मृते पक्षिण्येवाशीचम् ।

कृत्विति यः कदापि न विद्यायां तस्मिन्नुपपत्तिः पश्चिमी
बान्धवा गौतमीययोनिः सन्ध्यापदोपांसाः ।

यस्य चक्षियस्य नृपते विषद्वि निवासः क्रियते तस्मिन्मन्त्रिणे
वेदाध्ययनरहिते नृते सन्ध्यातिरग्रीचं यदि दिवा मरणं तदा
यावत्सूर्याऽस्ति तावदग्रीचं यदि रात्रौ तदा यावत्सन्ध्या
सन्ति तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ।

अनूचाने चक्षिये 'सन्ध्यापदोपांसाः' इतिऽहः कृत्स्नाहोरात्रमित्यर्थः ।
अनूचानपदेन सम्यगधीतवेदप्रवचनसमर्थोऽभिधीयते तथा गुरौ-
नृतेऽहोरात्रं गुरुशब्देन उपाध्यायोऽप्यवेदाङ्गव्याख्याता उच्यते ।
सन्नप्राचारी व्याख्यात एव एकोदकाः समानोदका वक्ष्यमाणाः ।

शुद्धेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

आचार्यं मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु नृतेषु च ।

परपूर्वास्तु भार्यास्तु प्रसूतास्तु नृतास्तु च ॥

आचार्यपत्नी पुत्रोपाध्याय मातुल श्वशुर-श्वश्रु-श्वश्रु-सहा-
ध्यायि-शिश्वेकैकरात्रेण ।

धीरसव्यतिरिक्तानां क्षेत्रज्ञाद्येकादशपुत्राणां प्रसवमरणयो-
स्त्रिरात्रं परपूर्वाणाञ्च त्रिविधानां पुनर्भ्रातृ चतुर्विधानाञ्च
स्त्रैरिणीनां भार्याणां नारदीक्षानां प्रसव-मरणयोस्त्रिरात्रम् ।

आचार्यपुत्रपत्नीरुपाध्यायस्य च अहोरात्रमग्रीचं व्याख्यात-

नैव । मातुः सपत्न्यभ्रातरि सृतेऽहोरात्रमग्रीचम् । श्वशुर-
श्वशुरयोरपि भिक्षदेशसृतयोरहोरात्रमग्रीचम् । श्वशुर्यस्य
श्यालकस्य मरणे अहोरात्रम् । सहाध्यायी वेदैकदेशसहाध्यायी
शिष्यस्य तयोर्मरणेऽहोरात्रम् ।

कूर्चपुराणे,—

मातामहानीं मरणे त्रिरात्रं स्वादग्रीचकम् ।

एकोदकानीं मरणे सृतके चेतदेव हि ॥

पञ्चिणी योनिसम्बन्धे बान्धवे च तदेव हि' ।

एकरात्रं ससृष्टिं गुरौ सत्रपञ्चवारिणाम् ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्वाद्विषये स्थितिः ॥

सथा,—

परपूर्वांसु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

त्रिरात्रं स्वात्तथाचार्ये भार्यासन्त्यगतासु च' ॥

आचार्यपत्न्यां पुत्रे च अहोरात्रमुदाहृतम् ।

एकाहं स्यादुपाध्याये स्वयामि श्रोत्रियेऽपि च ॥

त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ।

एकाहश्चाप्यशुचिः स्वादेकरात्रञ्च शिष्यके ॥

(१) च बान्धवेषु तथैव च ।

(२) च श्वशुरम् ।

(३) च 'समाधी'सन्त्यगतासु च ।

त्रिरात्रं श्वश्रुमरणे श्वश्रुदे चैतदेव हि ।

सद्यःश्रीचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥

योनिसम्बन्ध इति गोतमवचने व्याख्यातम् । बान्धवेष्विति गोतम-
वचन एवासपिण्डपदसमानविषयम् ।

शुरो चैकरात्रं सन्नद्धाचारिणाञ्च मरणे एकरात्रमिति सम्बन्धः ।

कृतकेषु पुत्रेषु चैत्रजादिषु विष्णुवर्चनोक्तेषु स्वभार्यासु
अन्यगासु सजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तरसङ्गतासु त्रिरात्रम् ।
अपक्वजातीयगमने महापातकित्वेनाशौचाभावात् ।

असपिण्डेषु भिक्षुकुलजेषु श्रोत्रियेषु '[स्वगृहमरणे त्रिरात्रं]
एकाहमेकरात्रमित्यहोरात्रमित्यर्थः । . शिष्यश्च विष्णुवचने
व्याख्यातः ।

श्वश्रुश्वश्रुरयोश्च सन्निहितमरणे त्रिरात्रम् । सगोत्रजो गोत्रज-
पदेन वृहस्पतिवचनोक्तस्तत्रैव व्याख्यातः ।

अनौरवेषु पुत्रेषु त्रिरात्रमित्यत्र 'विशेषमाह—

आदिपुराणे—

श्रीरसं वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा ।

चैत्रजादिषु पुत्रेषु जातेष्वथ मृतेषु च ॥

अशौचम् त्रिरात्रं स्यात् समानेष्विति निश्चयः ।

अनेन समानजातीयेषु चैत्रजादिषु पुत्रेषु त्रिरात्रमिति
विशेष उक्तः ।

(१) अ न पुत्रके [ ] चिह्नितानां पतितः ।

(२) इत्यविशेषः ।

तथा आदिपुराणे—

आदावन्धस्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः ।

पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यात् एकसत्रं सपिण्डिनाम् ॥

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोः स्यात् सूतकादैक्यं मृतकाच्च परस्परम् ॥

प्रथममन्येन विधाहिता तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहिता यदा
अन्यमाश्रिता भवति अन्येनापि जनितपुत्रा भवति तदा द्वयोरपि
पुत्रयोर्मरणे प्रसवे च द्वितीयपुत्रपितुस्त्रिरात्रम् ।

एवम्बिधे च विषये यत्र परस्त्रीपुत्रजनकस्य त्रिरात्रं तत्र
तत्सपिण्डानामेकरात्रं भिन्नपितृकयेस्तद्वयोरैकमाहजातयोः
पुत्रयोर्मरणे प्रसवे चान्योन्यं माहजात्युक्तमशौचम् ।

बौधायनः—

त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहमिति कुर्वीत आचार्योपाध्याय-तत्-
पुत्रेषु त्रिरात्रमृत्विजाश्च शिष्य-सतीर्थसन्नद्धचारिषु त्रिरात्रमहो-
रात्र मेकरात्रमिति ।

कुर्वीतेति यथासङ्गं क्रमेण कुर्वीतेत्यर्थः । तेनाचार्ये
त्रिगुणमुपाध्यायेऽहोरात्रं उपाध्यायपुत्रे एकाहं—“दिनमात्रं
दिवामरणे रात्रिमरणे तुल्यन्यायतया रात्रिमात्रं” आचार्यपुत्रे
आसमानापकृष्टजातीये दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्च ऋत्विजाश्च कुल-
क्रमागतानां सर्व्वक्रियासु सर्व्वदा याजकानां मरणे त्रिरात्रं
शिष्ये त्रिरात्रं गोतमवचने व्याख्यातम् ।

सतीर्थे एकस्मात् स्वीयगुरोरध्ययनं कुर्वीतेऽहीरात्रम् ।
सब्रह्मचारिणि भिन्नगुरुशिष्ये वेदभागाध्ययनाद्भूतव्रतचारिणि
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्च ।

प्रचेताः,—

मातृस्वस्र-मातुलयोः श्वश्रु-श्वशुरयोर्गुरौ ।

ऋत्विजि चोपरते च त्रिरात्रमिति शिष्यके ॥

श्वशुरपर्यन्तानां स्वगृहमरणे त्रिरात्रम् । गुरावाचार्ये
कृत्स्नवेदव्याख्यातरि च ।

सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखिती,—

अन्यपूर्व्यासु भार्यासु कृतकेषु सुतेषु च ।

तेषाञ्चोपरते स्नानं नाध्यायो नोदकक्रिया ॥

अपकृष्टजातीयास्वन्यपूर्व्यासु भार्यास्वपकृष्टजातीयेषु च
कृतकपुत्रेषु च सद्यःशौचम् ।

जावालः,—

समानोदकानां ब्रह्मो गोचजानामहः स्मृतम् ।

मातृवन्धौगुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ॥

गोत्रजमरणे बृहस्पतिवचनेन स्नानाच्छुद्धिरुक्ता इदम्वेकाहो
ऽत्यन्तनिर्गुणानाम् ।

(१) क ग पुस्तके मङ्गलम्—

(२) क पुस्तके

नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ।

मातृबन्धुः प्रसिद्ध एव,—

मातुर्मातुःस्वसुः पुत्राः मातुः पितुःस्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयः मातृबान्धवाः ॥

गुरौ 'चापि वेदार्थप्रवक्तारि उपाध्याये च । मित्रे स्नेहादुप-
कारातिशयाचरणशीले । 'मण्डलाधिपतिर्यस्य मण्डलं स्थिति-
रूपेण निवासः कियते ।

अङ्गिराः,—

गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यग्रीचं विज्ञेयं चिरात् नान्न संशयः ॥

असपिण्डः श्रोत्रियः ।

एकारत्रेण शुभेदित्यनुवृत्तौ—

विष्णुः,—

असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते ।

असपिण्डे श्रोत्रिये ।

मनुः,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरात्माञ्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमस्ति तेषाम्नु दशाह्नेनैव शुध्यति ।

अनदन्नन्नमज्जैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

निर्हृत्य दहनं वहनञ्च 'कालेत्यर्थः' । बन्धुवदिति स्नेहाद्यनु-
बन्धात् । अनाद्यस्यादृष्टवज्रा पञ्जादौ नैव कल्प इत्यर्थादुक्तम् ।

मातुराप्तानिति सोदरभ्रातृ-भगिनी-मातुलप्रभृतीन् । अशौचि-
गृहे शयनाद्यकरणेऽशौच्यन्नभक्षणरहितानामेकाहोरात्रमशौचम् ।
अशौचिगृहवासे तदन्नभक्षणरहितानां त्रिरात्रमवतिष्ठते ।

मातृबन्धुभ्रातृबन्धुषु वह्नदह्नकरणेऽशौचिगृहवासाभावेऽपि
त्रिरात्रं वह्नाद्यभावेऽपि मातुलादौ पक्षिणी-त्रिरात्रयोर्विधानात् ।

कूर्मपुराणे,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निहृत्य बन्धुक् ।

अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति ॥

यद्यन्नमस्ति तेषां त्रिरात्रेण तथा शुचिः ।

अनदन्नन्नमङ्गैव न चेत्तस्मिन् गृहे बसेन् ॥

सोदरेष्वेतदेव स्यान्मातुरात्रेषु बन्धुषु ॥

आपत्काले वह्नादि कृत्वाऽशौच्यन्नभक्षणे त्रिरात्रम् । आप्ते-
ष्विति सोदरपदेन विवृतम् । एतदेवेत्यनेन दशरात्र-त्रिरात्रयो-
रतिदेशः^१ ।

विष्णुः,—

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सक्तदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचं
यावत्तेषाम् । अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

अनापदि कामतो भोजनं कृत्वेदम् ।

कूर्मपुराणे,—

यस्तेषामन्नमश्नाति सक्तदेव हि कामतः^२ ।

तदशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

वृहत्सतिः,—

यस्यैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्व्याच्छयनासनम् ।

बान्धवो वा परोऽपि स दशाहेन शुध्यति ॥

प्रकुर्व्यादिति प्रकर्षेण कुर्व्यात् कामतोऽनुवृत्तेः प्रमादतः
करणे तु नैतदुक्तं भवति अत्र तु स्नानमेकरात्रम् । दशाहेनेति
प्रदर्शनार्थं सत्रियादौ द्वादशाहादिना ।

कूर्मपुराणे,—

यस्यैः सहासनं कुर्व्याच्छयनादीनि चैव हि ।

बान्धवो वा परी वाऽपि स दशाहेन शुध्यति ॥

आदिशब्दादास्त्रिङ्गनसंवाहनादिग्रहणम् । बान्धवः सपिण्ड-
व्यतिरिक्तः ।

अङ्गिराः—

प्रेतान्नमसपिण्डस्य यावदग्न्यात्थकामतः ।

तावन्महान्यशौचं स्यादपिण्डानां कथञ्चन ॥

अपिण्डानामिति सपिण्डव्यतिरिक्तानां कथञ्चनेत्यन्नातीत्यनेन
सम्बध्यते तेनाप्यथकामत इदमिति ।

कूर्मपुराणे—

यावत्तदन्नमग्न्यात् दुर्भिक्षोपहतो नरः ।

तावन्महान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥

अङ्गिराः—

ब्रह्म-क्षत्र-विशां भुक्ता न दुष्यत्यग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशीचे अस्त्रिसञ्चयनात्परम् ॥

अन्नसत्प्रवृत्तानामाममन्नमर्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिराचमु पयः पिबेत् ॥

आदावारभ्य तु परः श्रवं भुञ्जीत नाम्तरा ।

सपिण्डैः सह शृण्वेत्तु अधःप्रायी सुसंयतः ॥

अग्निहोत्रिणां ब्रह्म-क्षत्र-विशामपि जननाशौचे '[आपद्य-
कामतो] भुक्त्वा दोषो नास्ति मरणाशौचे त्वस्थिसञ्चयनोत्तर-
कालभोजने दोषाभावः ।

चतुर्थे चास्थिसञ्चयः ।

तेन चतुर्थदिनोत्तरकालमप्यग्निहोत्रिणामशौचमनुवर्त्तत
एव दशाहपर्यन्तमिति प्रतीयते ।

अतो वेदान्नसंयोगादिना एकाह-त्राहादिभिः सर्वाशौच-
निवृत्तिरिति व्यामोह एव ।

अन्नसत्प्रवृत्तानां प्रत्यहं यथासंख्यमन्नदानमवश्यं मया
कर्त्तव्यमिति सङ्कल्पपूर्वकं प्रत्यहमन्नदायिनामशौचे आमात्रमात्र-
ग्रहणे दोषाभावः । पक्वान्नभोजने त्रिराचम् । दुग्धपानमात्रं
प्रायश्चित्तम् । अन्नान्निरात्रमेवाशौचम्^१ ।

परोऽसपिण्डोऽशौचोपक्रमात् प्रभृत्यन्तरा अशौचसमाप्ति-

(१) * अ पुनरौ [ ] चिह्नितार्थः पठितः ।

(२) क अन्ते वर्त्तत इव ।

(३) क अथापह्नया ।

(४) क—प्रायश्चित्तम् ।

कालमध्ये ग्रावाशौचं न भुञ्जीत यतः स सपिण्डैः सह तुल्या-
शौचो भवति, अथःशायी सुसंयतः सन् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

ज्ञात्वा सचेलः सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

प्रेतं ब्राह्मणजातीयं मृतं ज्ञात्वाऽनुगमनेऽग्निस्पर्श-घृतप्राशन-
विधाने तात्पर्यं न त्वशौचाभावे, अननुगमनेऽपि दशरात्रादिविधा-
नात् । अज्ञात्वनुगमने तु अशौचाभावेऽपि अनुगमनस्य ज्ञानाग्नि-
स्पर्श-घृतप्राशनमात्रनिमित्तत्वात् ।

वसिष्ठः,—

मानुषास्त्रिंशद्भिर्गन्धैः सृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचं अस्त्रिंशे त्वहोरात्रं
शवानुगमने चैवम् ।

एवमिति त्रिरात्रैकरात्रयोरतिदेशः ।

तत्र शुद्धशवानुगमने बुद्धिपूर्वके त्रिरात्रं अस्त्रियशवानुगमने
एकरात्रं अर्थाद्वैश्वशवानुगमने द्व्यहम् ।

यथा कूर्मपुराणे,—

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।

ज्ञात्वा सचेलं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

एकाहात् अस्त्रिये शुद्धिर्वश्ये तु स्याद्वह्नेन तु ।

शुद्धे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥

अर्थाद्वैश्वे पञ्चाशत् प्राणायामाः । अस्त्रिये पञ्चविंशतिः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न तु शूद्रः कदाचन ।

अनुगम्याभसि ज्ञात्वा, अग्निस्पृक् घृतभुक् शुचिः ॥

कथञ्चन इति कार्यान्तरार्थेऽपि^(१) प्रसङ्गादपि शूद्रश्वानुगमनं वर्जनीयम् । यदि च प्रमादात्तादृशश्वानुगमनं सम्पद्यते तदा ज्ञानं घृतप्राशनमग्निसर्गश्च कार्यः । अभसीत्युद्धृतजलेन^(२) ज्ञान-निषेधार्थम् ।

पराशरः,—

प्रेतीभूतस्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्नोद्यमानं चिरात्तमशुचिर्भवेत् ॥

बुद्धिपूर्व्वानुगमनविषयमिदं व्याख्यातमेव ।

पैठीनसिः,—

असम्बन्धिनो द्विजान् वहित्वा दहित्वा च सद्यःशौचम् ।

सम्बन्धे त्रिरात्रम् ।

सम्बन्धे मातुलादौ^(३) त्रिरात्रं मनूक्तविषयम् । असम्बन्धिनो-

ऽनाथस्यादृष्टबुद्ध्या वहन-दहनयोः सद्यःशौचम् ।

कूर्मपुराणे,—

अनाथश्चैव निर्दुत्य ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।

ज्ञात्वा सम्प्राश्य तु घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥

(१) गं कार्यान्तरार्थापि ।

(२) अ उद्धृतजलनिषेधार्थे ।

(३) अ मातुलादिविषये ।

पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे फलं तेषां यन्नतुल्यं न संशयः ॥

न तेवामशुभं किञ्चित् विप्राणां शुभकारिणाम् ।

जलावगाहनास्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥

असगोत्रेण सन्ध्यां प्रेतोभूतं द्विजोत्तमम् ।

वह्निना च दह्निना च सद्यःशौचं विधीयते ॥

गोतमः,—

प्रेतोपसर्गने दशरात्रमशौचं अभिसन्धाने^१ चेदुक्तं वैश्वशूद्रयोः ।

आर्त्तवीर्या पूर्वयोश्च त्राहं वा । अवरसेहर्णः पूर्ववर्णमुपसृजेत् ।

पूर्वोऽथ वा अवरन्तत्र शवोक्तमशौचम् ।

उपसर्गनं वह्नदहनादिरूपं धनग्रहणाभिसन्धानपूर्व्यं
ब्राह्मणश्रवस्य यदि ब्राह्मणः करोति तदा दशरात्रमशौचं
कुर्यात् ।

अन्नियश्रवस्य अन्नियस्तथैवं कृत्वा अन्नियजात्युक्तमशौचं
कुर्यात् । उक्तं वैश्व-शूद्रयोरिति वैश्व-शूद्रदर्शनात् ।

(१) अक्षय्यस्यैव शुद्धिः श्रुतिरित्येति ।

(२) अक्षय्यस्यैव असगोत्रेणादि वचनं नास्ति ।

(३) न नन्वाय चैतदुक्तं । अक्षय्यस्यैव ।

(४) अक्षय्यस्यैव अक्षय्यस्यैव ।

(५) अक्षय्यस्यैव ।

अस्माकं,—

वैश्वस्य एव विधेऽसपिण्डवैश्वस्यस्यै वैश्वमरणीयमशौचम् ।
शूद्रस्याप्यसपिण्डशूद्रश्वस्यै तत्राविधर्मैव सपिण्डमरणीय-
मशौचम् । एवञ्च तुल्यन्यायतया क्षत्रियस्याप्युक्तम् ।

आर्त्तवीर्या ऋतुसंख्या रात्रौर्व्याप्याशौचं षड्रात्रमिति यावत्
षड्रात्रमिति वक्तव्ये ऋतुग्रहणं सप्त-पञ्च-षट्-ऋतुसंख्या-रात्रि-
ग्रहणार्थम् । तेनात्यन्तनिर्गुणे सप्तरात्रमापदि आपद्येव निर्गुणो-
क्तृष्टयोः षड्रात्रपञ्चरात्रे ।

पूर्व्वयोश्च ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्यापदि ऋतुसंख्यारात्रिपर्यन्त-
मशौचं, ग्रहं वा सर्व्वेषाम् । एतच्चात्यन्तापदि ।

एतच्च स्पष्टमुक्तं कूर्मपुराणे,—

दशाहेन श्वस्यस्यै सपिण्डस्यैव शुध्यति ।

यदि निर्दहति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥

दशाहेन द्विजः शुद्धेद्वादशाहेन भूमिपः ।

अर्द्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

षड्रात्रेणाथवा सर्व्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः ।

यत्तु—अवरचेदित्यादि गीतमसूत्रम् ।

तस्यायमर्थः,—

यद्यप्यपञ्चजातिरुक्तृष्टवर्णं श्वस्यमुक्तृष्टवर्णो वा अपञ्चजातिं
श्वं स्नेहेन लोभाद्वा वंशनादिना स्पृशेत् तदा प्रेतजात्युक्तकालं
सर्व्वक्रियानिष्ठस्तिष्ठपमशौचं कुर्यात् ।

कूर्चपुराणे—

अवरशेहरं वर्षमवरं वा वरो यदि ।

अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात्तदाशुचेर्न शुध्यति ॥

आदिपुराणे,—

योऽसर्वान्तु मूत्रेण नीत्वा चैव दहेन्नरः ।

अशौचन्तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमन्तादा ॥

सर्वे वर्णाः सजातीयं दग्ध्वा ब्रह्ममशौचिनः ।

भवन्ति परजातीयं निर्दग्धं परजातिवत् ॥

स्वजातिमसपिण्डञ्च दग्ध्वा तदगृह्णोजिनः ।

स्वजात्युक्तमशौचन्तु चरन्ति जङ्गवुदयः ॥

अन्यजातिं सृतं दग्ध्वा तदन्नं भुञ्जते तु ये ।

ते कुक्षिता नराः प्रोक्तास्तस्याशौचस्य भागिनः ॥

दाहयित्वा तु मूत्रेण गुरुं प्रेतं भवेत्ततः ।

अशौचं दशरात्रन्तु शिष्यस्येति विनिययः ॥

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरञ्च वा ।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्यस्तत्र भोजनम् ॥

छत्वा पतति नो तस्मात् प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् ।

अन्यन्नं भोजनं कुर्यात् न च तैः सह संवसेत् ॥

एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।

(१) मूत्रशुद्धये तदाशौचेन ।

(२) न सजातीयमपिण्डञ्च ।

तथा,—

ब्राह्मणो न दहेच्छूद्रं मित्रं वाऽप्यन्यमेव वा ।
 मोहाद्गन्धा ततः स्नातः सुद्रामिं प्राशयेदृतम् ।
 उपवासरतः पश्चात् त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
 सर्वेषां स्नादहोरात्रं शवासुगमनादपि ।
 शवस्पर्शविधानोक्तं विहितं सार्ववर्णिकम् ॥
 नृतस्त्र यावदस्थीनि ब्राह्मणस्य 'हृतान्यपि ।
 तावद्यो ब्राह्मणः कश्चित् रीतिं तद्वान्धवैः सह ॥
 तस्य स्नानात् भवेच्छुद्धिः ततस्त्वाचमनं 'चरेत् ।
 'अनस्थिसञ्चयादिप्रो रीतिं चेत् क्षत्र-वैश्ययोः ॥
 तदा स्नातः सचेलन्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।
 अनस्थिसञ्चिते शूद्रे ब्राह्मणो रीतिं चेज्जडः ॥
 ततः सचेलस्नातस्तु शुध्यते दिवसैस्त्रिभिः ।
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमहोरात्राच्छुचिर्भवेत् ॥
 सचेलस्नानमन्येषामकृतेऽप्यस्थिसञ्चये ।
 कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम् ॥

सजातीयमसपिण्डं दग्धाऽशौचिगृहवासे सति तदन्नभक्षणे
 व्रजहमशौचम् । परजातीयं स्नेहाद्गन्धा प्रेतजातिमरणा-
 शौचम् । असपिण्डसजातिदाहे चाशुच्यन्नभक्षणे सजाति-
 सपिण्डमरणाशौचम् ।

— (१) शु चोर्मितानि । न आहृतानि ।

(२) न अस्थिसञ्चयनात् ।

(३) न भवेत् ।

अन्यजातीयदाहं कृत्वा तत्पुत्रपत्न्याद्यनभक्षणे प्रेतजात्य-
शीघ्रं तावद्भवत्येव । अधिकान्तु' निन्दितत्वात् प्रायश्चित्ताचरणं तत्र
प्रायश्चित्तप्रकरणे विस्तृतिभिर्बुद्धम् ।

मूत्रग्रहणपूर्वकं शिष्यो यदि गुहं दहति तदा दशाहाशौचं
मूत्रग्रहणपूर्वकदाहे यदशौचं तद् गुह-शिष्यभावेऽपि' न
कृतसतीति तात्पर्यम् ।

व्रतस्थो ब्राह्मणचारी यदा कर्मन्तराभावे मातृ-पितृ-वेदार्थ-
व्याख्याद-गुरूपाध्यायाचार्यान् स्वयं दहति तदा यदि मातादि-
गृहे भुङ्क्ते तदा पतति व्रतानधिकारी भवति तस्मात्तदर्थं न
भक्षयेदित्यर्थः किन्त्वन्यतो भोजनं कार्यमेवमेकाहमशौचम् ।

मैत्र्यादपि शूद्रदाहकरणे ब्राह्मणस्य सचेलस्नानाग्निसंश-
ष्टतप्राशनानुपवासत्रयं त्रिरात्रश्चाशौचम् ।

देशविशेषे क्वचित् सर्व्ववर्णशवागुगमने सर्व्ववर्णानामेवा-
होरात्रमशौचम् । शवस्पर्शविधानोक्तमिति उक्तस्त्वैवोपसंहारो
रोदननिमित्ताशौचाभिधानार्थः ।

मृतस्य ब्राह्मणस्यास्थीनि यावता कालेनाहृतानि भवन्ति
तावत्कालमभ्येऽप्यसपिण्डो ब्राह्मणो बान्धवस्तद्बान्धवैः सपिण्डैः
सह रोदनं कृत्वा स्नानाच्छुध्यति । ततस्त्वस्त्रिसप्तत्यनात् परं
रोदने श्रावमनाच्छुद्धिः ।

(१) क किन्तु ।

(२) क भुङ्क्ष्यन्त्येवोरपि ।

(३) -संहारत्वे ...-अभिधानार्थम् ।

क्षत्रिय-वैश्ययोरस्त्रिसञ्चयनात् पूर्व रोदने ब्राह्मणः सचे-
लजातो हरहेन संभवति । अस्त्रिसञ्चयनात् परं रोदने सज्जोति-
रशौचम् ।

शूद्रे एकाहदर्शनात् सचेलज्ञानमन्येषामिति-ब्राह्मणादन्येषां
क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां वर्षचतुष्टयस्यापि मरणेऽस्त्रिसञ्चयनात् पूर्वं
रोदने सचेलज्ञानम् । परतः ज्ञानमात्रम् ।

कूर्वापुराणे,—

अनस्त्रिसञ्चिते शूद्रे रीति चेद्ब्राह्मणः स्वकैः ।

त्रिरात्रं स्वात्तयाऽशौचमेकाहमन्यथा कृतम् ॥

अस्त्रिसञ्चयनादर्वीगीकाहं क्षत्र-वैश्ययोः ।

अन्यथा चैव सज्जोति ब्राह्मणे ज्ञानमेव तु ॥

अनस्त्रिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रीति चेत्तथा ।

ज्ञानेनैव भवेच्छुद्धिः सचेलेन न संशयः ॥

स्वकैरिति स्यतस्य शूद्रस्य सपिण्डैः सहेत्यर्थः । अन्यथेति
अस्त्रिसञ्चयनात् परमित्यर्थः । क्षत्रिय-वैश्ययोरत्युत्कृष्टगुणयोरस्त्रि-
सञ्चयनात् पूर्वं रोदने एकाहः । ब्राह्मणे अभ्यासवेऽस्त्रिसञ्चय-
नात् परं ज्ञानमात्रं पूर्वं सचेलज्ञानम् ।

(१) क तद्वान्वयैः सचेलचित्तः पाठः ।

(२) ख परत इत्यादिषु नास्ति ।

(३) ग पुस्तके ब्राह्मणे इत्यधिकम् ।

‘पराशरः,—

अस्त्रिसञ्चयनादर्थाक् यदि विप्रोऽशु पातयेत् ।

सृते शूद्रे गृहं गत्वा चिरात्तेष्वेव शुध्यति ॥

अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः ।

दिनत्रयेण शुध्यन्ति वाससां क्षालणेन च ॥

स्वजाते दिवसेनैव द्वादशात् क्षत्रिय-वैश्ययोः ।

स्वर्गं विनानुगमने शूद्रो नक्तो न शुध्यति^१ ॥

सृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥

गृहकृत्वेत्यनेनैतद्दर्शितं यस्मृतस्य शूद्रस्य पुत्र-भ्रात्रादिभिः^२
सहास्त्रिसञ्चयनात् पूर्वं रोदनं कृत्वा चिरात्तमशौचम् तस्मृतस्य
गृहं गत्वा रोदने न तु स्थानान्तरे देवशान्तेने तत्राहोरात्रमिति
तात्पर्यार्थः ।

वाससामिति बहुवचनेनैतद्दर्शयति-यावन्ति वासांसि देहे
वर्तन्ते तावन्ति च प्रक्षालयितव्यानि ।

एवं यत्र यत्र सचेलक्षानं विहितं तत्र तत्र चैवं यदि प्रच्छद-
पटादिकमस्ति तदा तदपि प्रक्षालणीयम्, न तु तत्सहितेनैव^३
ज्ञातव्यं न वा एकच्छोटिकेनापि चेलं गृहीत्वा ज्ञातव्यम् ।

(१) य पारस्करः ।

(२) स पुत्रवै शूद्रोक्तेन विग्रह्यते ।

(३) य पुत्रवै भार्गवोद्दिभिः ।

(४) य वद्विहितेन ।

प्रकृतौ विप्रः सजातेर्ब्राह्मणजातीयस्यात्मनाङ्गीगुणस्य मृतस्य पुत्रादिभिः सहास्त्रिसप्तयनात् पूर्व्वं रोदने एकाहमशौचं कुर्यात्-अग्निव-वैश्वयोरपि गृहं गत्वा त्वस्त्रिसप्तयनात् प्रागेव रोदने द्वादशाशौचं द्विजात्यनुगमनमात्रं कृत्वा नत्तेन सूर्यास्त-कालेन शूद्रः शुध्यति ।

अर्थाद्रात्रानुगमने सूर्योदयकालेन मृतस्य शूद्रस्य परिदेवनं रोदनरहितं विलापमात्रं कृत्वा एकाहोरात्रमशौचम् ।

विष्णुः,—

सर्व्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाशुपातं कृत्वा ज्ञानेनाकृतेऽस्त्रि-सप्तये सचेत्तज्ज्ञानेन ।

शुद्धयतीति वाक्यशेषः । एतच्च मृतस्य शूद्रस्य गृहमगत्वा स्नानान्तरे प्रसङ्गाद्दर्शने सति बोद्धव्यं ब्राह्मणस्य त्वसम्बन्धिनी गृहगमने न^१ ।

---

(१) न न कश्चिद्विशेषः ।

अथ सपिण्डादिसम्बन्धम् ।

मनुः,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥

यं प्रतियोगिनं ज्ञात्वा निरूप्यते तस्य पित्रप्रपत्यः षट्
पुरुषाः सपिण्डाः सप्तमोऽसपिण्डः, यतः पित्र-पितामह-प्रपिता-
महेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रपितामहस्य च पित्रपितामह-
प्रपितामहास्त्रयः पुरुषाः पिण्डलोपभागिनः सप्तमस्य तु पिण्ड-
सम्बन्धो नास्तीत्यसपिण्डः । यस्य चैते षट्पुरुषाः सपिण्डाः
सोऽप्यर्थात्तेषां सपिण्डी-दादत्वेन तत्पिण्डसम्बन्धात् ।

ब्रह्मतः साप्तपौरुषौ सपिण्डतेत्याहुतुः शङ्ख-लिखितौ—

सपिण्डता तु पुरुषे गोत्रतः साप्तपौरुषौ ।

पिण्डश्चोदकदानञ्च शीचश्चैव तदानुगम् ॥

गोत्रतो गोत्रैक्ये साप्तपौरुषौ सपिण्डता ।

भिन्नगोत्रत्वे तु पिण्डसम्बन्धेऽपि न साप्तपौरुषौ किन्त्वस्य-
पुरुषव्यापिनौ इयञ्च मादकुलेऽनन्तरं वक्ष्यते ।

तदानुगमिति,—

तान् सप्तपुरुषान् वा समन्तात्कारेण पिण्डश्चोदकदानञ्च
शीचञ्च अनुगच्छतीति तदानुगम् । तत्र पिण्डाशीचानुगमन-
प्रकार उक्त एव, उदकानुगमोऽपि सप्तपुरुषमध्ये यस्य कस्य-

चिथरथे दशाहमध्ये प्रथम-द्वतीय-सप्तम-नवमदिनेषूक्ततर्पण-विधानात् ।

लेपभागिभ्यः परं यावदनुकृताञ्चोऽस्माकं पूर्व्यपुरुषादयं जात इति विज्ञेयतः, अयमस्मत्पुत्रो जात इति सामान्यतो वा स्मर्यते तावत् समानोदकत्वम् ।

गीतमः,—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ।

अत्रासहायव्याख्या,—

यदा पित्र-पितामह-प्रपितामहास्त्रयी जीवन्ति तदा प्रपिता-महादूर्ध्वं त्रिभ्यः पिण्डदानम् । एवञ्च पित्रादित्रयेण सह षट्-पुरुषाः सपिण्डा भवन्ति सप्तमे निवृत्तिः ।

यदा तु पित्र-पितामह-प्रपितामहास्त्रयो मृताः तदा पित्रादि-त्रिभ्य एव पिण्डदानात् पिण्डदात्रा सह चत्वारः पुरुषाः सपिण्डाः पञ्चमो ह्यप्रपितामहोऽप्यसपिण्डः—आहत्य पिण्ड-सम्बन्धाभावात् ।

इदं तु व्याख्यानं न शोभनं प्रतिभाति मत्स्यपुराणार्द्ध-पुराण-कूर्मपुराणवचनैः पिण्डलेपभागित्वेनापि सापिण्डग्राभि-धानादिति ।

अतोऽन्यथा व्याख्यायते—तत्र सप्तमे निवृत्तिरिति मनु-वृचनविषयं पञ्चमे निवृत्तिसु अविवाहितानां कन्यानां पित्र-समानजपतीयानाम् ।

यथा वसिष्ठः,—

सपिण्डता सप्तमे पुरुषे विज्ञायते अप्रप्तानां स्त्रीणां
त्रिपौरुषम् ।

अप्रप्तानां विवाहरहितानां त्रिपौरुषं पित्र-पितामह-
प्रपितामहपर्यन्तम् । एवञ्च कन्यापेक्षया पञ्चमे बृहत्प्रपिता-
महे सपिण्डता नास्ति अतश्च कन्यायाः प्रपितामहभ्रातृ-
सन्तानापेक्षया सहपिण्डत्वाभावात् कन्यामरणे सपिण्डोक्तमशौचं
नास्ति ।

आदिपुराणे,—

सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी ।

लेपभागित्वेऽपि सापिण्ड्यमाह मत्स्यपुराणे,—

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

'श्रुत्यै'पुराणे,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनान्नोरवेदने ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

सुमन्तुः,—

तथा ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाहर्णविच्छित्तिर्भवति,
आसप्तमाहर्णविच्छित्तिर्भवति, चादतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति ।
'अन्यथा पिण्डाशीचक्रियाविच्छेदात् ब्रह्महतस्यो भवति ।

स्वधा आहं सम्प्रदानदांढत्वाभ्यामेकस्मिन् पिण्डे आहो च
सम्बन्धो येषां ब्राह्मणानान्ते एकपिण्डस्वधाः ।

एतदुक्तं भवति यस्य पित्रादयस्त्रयः पुरुषा जीवन्ति तेन
आहो कर्त्तव्ये हव्यप्रपितामहं गृहीत्वा त्रयाणां कर्त्तव्यं तेनैते
त्रयः आहकर्तुरेकपिण्डस्वधा' भवन्ति । '['एमभूतस्य पुरुषस्य
दशमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डाशीचधर्माऽनुवर्त्तते] ।

अपुत्रधनग्रहणाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्यं-
न्तम् । मृतपितृकस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रय-
पर्यन्तम् । अन्यथा तु पिण्डादानेऽशीचानङ्गीकारे ऋक्षयाग्रहणे
च ब्राह्मणवधदोषभागित्वम् । अतः प्रत्यवायगुरुत्वादत्यन्तादरः^१
कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

शङ्कः,—

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु ॥

(१) क सू पुस्तकहने अन्यथेत्यादि भवत्यन्तोऽंशः पतितः ।

(२) च—लेपसूत्रः ।

(३) ख पुस्तके [ ] चिह्नितं पतितः ।

(४) ख -गुरुत्वादरः ।

पृथक्चेन्ना असवर्णापि कष्टजातीयस्त्रीषु जाताः—यदा ज्ञात-
विभागा भवन्ति तदा सपिण्डा भवन्त्येव किञ्चिद्गीर्णं मातृ-
जातिसम्बन्धि, एषान् सपिण्डता पुरुषत्रयपर्यन्तान् ।

सामपौरुषी सपिण्डता चतुर्णामपि वर्णानामित्याह—

आदिपुराणे,—

सर्व्वेषामेव तर्णानां विज्ञेया सामपौरुषी ।

'सपिण्डता ततः पश्चात् समानोदकधर्म्माता ॥

ततः कालवशाद्यत्र विस्मृतैर्जन्मनामभिः ।

समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि नश्यति' ॥

आत्मा पिता तत्पिता च आत्मनः प्रपितामहः ।

तस्यापि यः पिता कश्चित् तथैव च पितामहः ॥

प्रपितामहसंज्ञस्य यः कश्चिन्प्रपितामहः ।

जर्घं गणनया चाद्यः सर्व्वेषां प्रपितामहः ॥

पितामहो द्वितीयस्तु तृतीयस्तु पिता भवेत् ।

सोदर्य्येण समं भ्रात्रा स्यादात्मापि चतुर्थकः ॥

सवर्णायास्तथा पुत्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।

(१) क ग पुत्रकहने आदिपुराणवचनेषु द्वितीयपङ्क्तिः आरभ्य अधिक-
पाठः—

सपिण्डता ततः पश्चात् प्रपितामह उच्यते ।

जर्घं गणनया चाद्यः सर्व्वेषां प्रपितामहः ।

पितामहो द्वितीयस्तु समानोदकधर्म्माता ॥

(२) क ग तावन्मात्रा पितिष्यते ।

षष्ठः पौत्रः सप्तमस्तु प्रपौत्र इति निश्चयः ।
 एवं मृतानामितिषां संजीवस्तु^१ प्रपौत्रकः ॥
 अविभक्तवर्णान्स्ते सपिण्डाः पट्टिकीर्त्तिताः ।
 आढभिर्वा ततस्त्वन्येऽविभक्तार्थाः^२ सहोदराः ॥
 विभक्तार्थाः सकुल्यास्तु आढादौ लेपभागिनः ।
 अत्र-विट्-शृङ्गजातीनां सापिण्डान्तु त्रिपौरुषम् ॥
 ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्त^३त्वभागिनाम् ।
 विभक्तानाञ्च तेषान्तु मातुर्जातिरसंशयः ॥

सामान्यतः सत्त्वन्वमुक्ता आत्मा पिता इत्यादिना विशेषतो
 विवरणम् । तस्याप्यात्मनः प्रपितामहस्य यः पिता पितामहः
 प्रपितामहश्च ते सर्वे सपिण्डाः अष्टमञ्चासपिण्ड इत्यर्थः ।
 अधःप्रभृति गणनायामयमर्थः ।

जर्द्धप्रभृति गणनायान्तु स्त्रीयप्रपितामहस्य यः प्रपितामहः
 सर्वेषामाद्यः तस्यैव यः पितामहः स द्वितीयः तस्यैव च पिता
 स तृतीयः तस्यैवात्मसोदर्येण समानजातीयस्त्रीजातेन वैमात्र-
 आत्मा पिढव्यजातेन सहितश्चतुर्थः ।

तस्यैव सवर्णापुत्रः पञ्चमः तस्यैव सवर्णाजातः पौत्रः षष्ठः
 तस्यैव सवर्णाजातः प्रपौत्रः सप्तम इति साप्तपौरुषी सपिण्डता
 एवञ्च जीवन् प्रपौत्र एतेषां मृतानामपि सपिण्ड इत्यर्थः ।

(१) च वन्वजीवस्तु ।

(२) न अविभक्तत्वात् ।

(३) अत्र ग विभक्तत्वात् ।

(४) न अविभक्तार्थ- ।

एते च सप्तपुरुषाः स्वभ्वादिभिः सञ्ज्ञिता विभक्तधना अवि-
भक्तधना वा उभयव्यापि सापिण्डाः । ततस्तोभ्यः सप्तभ्यः पुत्रवेभ्योऽ-
न्येऽविभक्तधना अपि समहोदकाः सकुल्यास्तु स्त्रीयप्रपितामहस्य
पितृ-पितामह-प्रपितामहास्त्रयो विभक्तार्था अपि पिण्डलेप-
भागिनः । अत्र-विट्-शूद्र इत्यादि शङ्खवचनसमानार्थम् ।
ब्राह्मणैरपीत्यपिशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते अविभक्तार्थभागिना-
मपीत्यर्थः ।

यदा च ब्राह्मणैर्जातानां क्षत्रिय-विट्-शूद्राणां त्रिपौरुषं
सापिण्डं तदा क्षत्रियजातानां क्षत्रियाणां विट्जातानां विशां
शूद्रजातानां शूद्राणां सामपौरुषं सापिण्डं क्षत्रजातयोर्विट्-
शूद्रयोर्विड्जातस्य च शूद्रस्य च त्रिपौरुषमेव सापिण्डमिति ।

अथ सद्यःशौचादि ।

याज्ञदल्करः,—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्माणि कुर्वताम् ।

सत्रि व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

ज्योतिष्टोमादिक्षोमयज्ञे ऋत्विजां मधुपर्कदानोद्देशकालं

यदि सपिण्डादिजननमरणाशौचे भवेत्तदा तेषां यन्नानुष्ठानार्थं-
मशौचं नास्ति ।

तथा यजमानानां सोमयागाङ्गदीक्षणीयेष्टौ कृतायां दीक्षि-
तत्वं भवति तेन दीक्षणीयेषुत्तरकालं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं
विहितं तच्चाशौचं नास्ति । तथा सत्रिणां नित्यप्रवृत्ताच्चदानाना-
मन्नदानेऽशौचं नास्ति ।

तथा चान्द्रायणादिब्रतानुष्ठाने प्रवृत्तानां तदनुष्ठानेऽशौचं
नास्ति ।

तथा ब्रह्मचर्याश्रमस्थितानां तदाश्रमधर्मानुष्ठानेऽशौचं
नास्ति ।

तथाऽवश्यं प्रत्यहं गोहिरण्यादिदाने प्रवृत्तानां तद्दानेऽशौचं
नास्ति ।

ब्रह्मविदाश्च ब्रह्मज्ञानेन प्राप्तोत्कर्षानामशौचं नास्ति ।

कदाचिद्दानकारिणामपि दाने प्रक्रान्तेऽशौचं नास्ति ।
विवाहेऽपि प्रक्रान्तेऽशौचं नास्ति । यज्ञे च प्रक्रान्ते दीक्षणीयात्पूर्वं
सोमक्रियोत्तरकालं यजमानान्नभक्षणेषुऽशौचं नास्ति ।

संश्रामे प्रवर्त्तमाने युध्यमानानां सपिण्डादिमरणेषुऽशौचं
नास्ति ।

प्रबलपरचक्रादिभिर्देशोपद्रवे क्रियमाणेषुऽशौचाभावः ।

अत्यन्तदुर्भिक्षे औपसर्गिकात्यन्तमरुकादिपीडायाश्च ना-
शौचम् ।

पराशरः,—

राज्ञाञ्च सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सन्निभाम् ।

दौक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥

दौक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।

तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं नृपसूतके ॥

राज्ञामभिषिक्तानां सन्नियाणां व्यवहारादौ नृपतिकार्ये
सूतकं मरणजननाशौचं नास्ति । व्रतिनां सन्निषां दौक्षिताना-
मिति व्याख्यातार्थम् । यस्य च श्रुताध्ययनानुष्ठानसंयुक्ता बहवो
ब्राह्मणा अशौचाभावमिच्छन्ति तस्याप्यशौचं नास्ति ।

दौक्षितेष्वभिषिक्तेश्चपि पूर्वस्त्रीकानुबन्धः तीर्थसेवापर-दान-
पर-तपःपरायणानामशौचाभावाभिधाने 'दृष्टान्तार्थः' ।

शङ्खसिखितौ,—

राज्ञां पुरोहितोऽमात्यः शङ्खस्तस्य^१ तदान्नया ।

शिष्यस्य पैतृकं शौचं गुरुरेव प्रपद्यते ॥

मातापित्रोरुपासीने न गुरुः प्रतिपद्यते ।

पिण्डोदकान्तु जनकगोत्रमेव प्रपद्यते ॥

नृपेतीनामात्मप्रतिनिधौभूतः पुरोहितः, तेन नृपतेरशौचे
पुरोहिताशौचाभावात् नृपतेः शान्तिकपौष्टिकं पुरोहितेन स्वीय-
शुद्ध्या कर्त्तव्यम् । व्यवहारदर्शने तु नृपतिकार्ये सन्धिविग्रह-
चिन्तायाञ्च स्वयमेव शुद्धत्वात् स्वतएव कर्त्तव्यम् ।

(१) अथ पुस्तकहस्ते-वाह एव ।

(२) 'न ग' पुस्तकहस्ते-धानेन दृष्टार्थः ।

(३) अशौचा ।

तथा १[शिष्यस्यापि पित्रकुलाशौचे गुरोराचार्यादेरशौचा-
भावाच्छिष्योपकारार्थं शान्तिकपौष्टिकं गुरुणा कर्त्तव्यम्]
आश्रमधर्मागुष्ठाने तु ब्रह्मचारिणः स्वयं शुद्धिः । यदा गुरुकुलं
त्यक्त्वा शिष्यो मातापित्रगतो भवति तदा गुरोः शिष्यस्य शान्तिक-
पौष्टिके नाधिकारः ।

पिण्डोदकदानन्तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणे ब्रह्मचारिणो
वा मरणे गुरुणा न कर्त्तव्यं किन्तु ब्रह्मचारिजनकगोत्रजातेनैव ।

यदा जनकगोत्रजातो नास्ति कश्चित् तदा पित्रादिमरणे
ब्रह्मचारिणाऽपि पिण्डोदकदानं स्वयमेव कर्त्तव्यम् । ब्रह्मचारि-
मरणे गुरुणा । नृपादीनां सर्व्वाशौचाभावो नास्ति किन्तु कार्य-
विशेषेऽशौचाभाव इति व्यक्तमाह—

विष्णुः,—

अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां
सत्रे, न कारुणां स्वकर्मणि, न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया
तथा न देवप्रतिष्ठा-विवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः ।

देवप्रतिष्ठायामारब्धायां यद्यशौचं भवति तदा देवप्रति-
ष्ठानुष्ठानेऽशौचं नास्ति तस्मादारब्धं समापनीयं विवाहे च
व्याख्यातमेव ।

आदिपुराणे,—

(१) क ग पुस्तकद्वये [ ] चिह्नितार्थः पठितः ।

विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतकमभि^१ चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्देव्यात् दातुन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥

दोषो न स्पृशेदित्यर्थः । विवाह-यज्ञयोर्मध्येऽन्यकुलजैर्भोजने
क्रियमाणे भोजनमध्ये यद्यशौचं भवति तदा अशौचरहित-
कुलान्तरजद्वारेणावशिष्टभोजनान्नपरिवेशनं कारयितव्यम्, एवं-
विधेन विशेषेण यजमानस्यान्नदानेऽधिकारः । भोक्तुरपि दोषा-
भावः । अन्यथापि दाढ-भोक्तृर्द्वयोरप्यनधिकारः ।

एवञ्च विवाहे यज्ञे चेति याज्ञवल्केऽपि यज्ञग्रहणस्यायमेवार्थः
सोमयागमध्ये दक्षिणाव्यतिरिक्तेऽपि गो-हिरण्यादिदाने यज-
मानस्य प्रतिग्रहितुश्चादोष एव ।

गोतमः,—

राज्ञाञ्च कार्यविरोधात् ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम् ।
कार्यविरोधादिति न्यवलोपे पञ्चमी व्यवहारदर्शनविरोधं वीक्ष्ये-
त्यर्थः सद्यःशौचमिति शेषः ।

जाबालः,—

ब्रह्मचारिणि भूपे च यतः शिल्पिनि दौक्षिते ।

यज्ञे विवाहे सत्रे च सूतकं न कदाचन ॥

यत्तच्चतुर्थ्याश्चमिणः सपिण्डादिजननमरणाशौचं नास्ति अन्यत्^२
सर्वं व्याख्यातम् ।

ब्रह्मचारिप्रभृतीनां सर्व्याशौचाभावो नास्ति । किन्तु कार्य-
विशेषार्धमिति यदुक्तम्—

तद्व्रतमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारौ स्वकं कश्चित् ।

न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छादि तपश्चरन् ॥

पितृर्थपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।

अशौचं कर्मशोऽन्ते स्यात्प्रहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

स्वकं कर्म ब्रह्मचर्याश्रमविहितं वेदव्रतानि च एतद्व्रतिरिक्ते-
तु कर्मस्यशौचं न दीक्षणात्परं यज्ञसम्बन्धि कर्म न त्यजेदित्यर्थः ।
तथा प्राजापत्यादिप्रवृत्तः स्वकं प्राजापत्यादि कर्म न त्यजेत् ।
ब्रह्मचारिणस्त्वधिकं प्रारब्धकर्मसंभ्रामौ प्रेतोदकदानं कृत्वा चि-
रात्राशौचम् ।

‘ब्रह्मपुराणे,—

मृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्ग्राहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्व्रह्महीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानस्त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

मृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आह कर्मणि ।

निमग्नणादि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥

(१) क न—पुस्तकद्वये—आहपुराणे ।

(२) ग—यज्ञ- ।

देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते कश्चित् ।
 नैष्ठिकस्याथ वान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य वा ॥
 वानप्रस्थस्य चान्यत्र साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ।
 गो-मङ्गलादौ वैश्यस्य रक्षाकालाख्यादपि ॥
 अपि दाहप्रहित्रोश्च सूतके मृतके तथा^१ ।
 अविघ्नाते न दोषः स्याच्छाहादिषु^२ कथञ्चन ॥
 विघ्नाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।
 भोजनाहं तु संभुक्ते^३ विप्रैर्दातुं विपद्यते ॥
 यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहिताः ।
 आचम्य परकीयेण जलेनाशुचयो द्विजाः ॥

न भवेदित्यादिना अशौचमिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते । गृहीत-
 मधुपर्कस्येत्यनेन मधुपर्कग्रहणात् पूर्वं वरणे कृते अशौचमस्तीति
 दर्शयति ।

महामखे सोमयागे दीक्षणीयेष्युत्तरकालमवभृथस्नान पर्यन्त-
 मधीतवेदत्रयस्य यजमानस्याशौचाभावः ।

प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समाप्ते नेमित्तिकेषु काम्येषु होम-जप-यज्ञेषु
 समाप्तेषु तत्सम्पूर्णत्वार्थमवश्यं मया ब्राह्मणादयो भोजयितव्या-
 इति गृहीतनियमो यस्तस्याशौचेऽन्यकुलजानामपि भुञ्जानां
 दोषाभावः ।

(१) ख—मृतके इति चान्तरा ।

(२) घ—संभुक्ते ।

(३) ख—ब्राह्मणादिषु ।

तथा आहार्यं ब्राह्मणवरणक्रिययैव आहमारब्धं भवति ।
एवञ्च पितृभिरधिष्ठितेषु ब्राह्मणेष्वध्ययनविरतेषु सक्तुं क्वचिद्दातुं
जननादौ क्वचिदपि भोक्तृजननादौ वाऽशौचं नास्ति । तेन आहं
कर्तव्यमेव ।

नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणोऽन्यस्य चतुर्थाश्रमिणो ऽशौचिभिश्चा-
ग्रहणे दोषाभावः ।

तपःकुर्वाणकब्रह्मचारिणो गृहस्थस्याशौचिभिश्चाग्रहणे दो-
षोऽस्त्येव । तथा वानप्रस्थस्य वन्यफलमूलादिभिर्निर्वाहाभावे
ग्रामादष्टग्रामाभिश्चाहरणं विहितम् ।

तेन वनादन्यत्र ग्रामे भिक्षाधिकारिणो वानप्रस्थस्य प्रसक्ति-
सम्भवादशौचिभिश्चाग्रहणे दोषाभावः ।

तथा सर्वथा प्रतिग्रहनिवृत्तस्य भिक्षायाचितवृत्तेरशौच्य-
ग्रहणे दोषाभावः ।

तथा वैश्यानां गोऽजाविस्त्रस्त्ययनक्रियायामशौचाभावः ।
अन्यथाऽशौच-समाप्ति-प्रतीक्षायामुपसर्ग-व्याध्यादिभिरत्यन्तपीडने
वृत्ते रक्षाकालोऽतिक्रमेत् ।

तथा यदा दातुरशौचं भोक्तुर्वा दातृभोक्तृभ्यामुभाभ्यामपि न
ज्ञायते । तदा आहभोजने स्वस्त्ययनभोजने बोभयोर्दोषाभावः ।

यदा तु स्त्रीयमशौचं दाता न जानाति भोक्ता च जानाति
तदा लोभाद्भुञ्जानस्य भोक्तुः प्रायश्चित्तमशौचं दातृतुल्यम् ।
तच्च क्रमादशौचोत्तरकालं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

‘भोजनाहं’ त्वित्यस्य आहविषयत्वे प्रमाणाभावात् । पूर्व-

लिखितनिमन्त्रितेष्विति वचनविरोधाच्च स्नेहभोजननिमन्त्रणादि-
भोजनविषयत्वमिति ।

पराशरः,—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःश्रीचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कारवः सूपकाराद्याः शिल्पिनश्चित्रकारप्रभृतयः, वैद्या-
श्चिकित्सकाश्चिकित्सायां सद्यःश्रीचाः । भमात्या अक्षपटलिकादयो
राजकार्ये राजानो व्याख्याताः । राजभृत्या राजेच्छया राजान्नापि-
तार्थकरणे सद्यःश्रीचाः ।

कारु-शिल्पि-दासानां यथा सद्यःश्रीचम् तदाह—

ब्रह्मपुराणे,—

सूपकारेण यत् कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव शक्नोति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्युत^१ ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्म्मणि ॥

दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्त्तुन्तेन ते शुचयः स्मृताः ॥

मनुः,—

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःश्रीचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनञ्चात्र कारणम् ॥^२

(१) यं पुस्तके अहिरपुराणे ।

(२) यं धारयन्त्यतः च श्रीचयन्त्यतः ।

महान् आत्मा परमेश्वरस्य रूपं यस्मिन् स्थाने पदे सर्वाधि-
पत्यलक्षणे तत्र स्थितस्य सद्यःशौचं न राज्यभ्रष्टस्य ।

यतो न्यायान्यायनिरूपणेन प्रजारक्षार्थं धर्मासनेऽवस्थान-
मशौचाभावे कारणम् ।

यमः,—

देवे भये समुत्पन्ने प्रधानाङ्गे विनाशिते ।

पूर्वसङ्कल्पितेऽर्थे वा तस्मिन्नाशौचमिष्यते ॥

दुर्मिक्षोपसर्गमरकादौ जाते, प्रधानाङ्गे नृपतौ, यतः सप्ताङ्गे
राज्ये नृपतिः स्वामी प्रधानमङ्गन्तस्मिन् परचक्रेण विनाशिते
अराजकत्वाद्वाङ्गविप्लवेऽशौचाभावः ।

तथा किञ्चिदर्थकार्यं पुष्करिण्यादि कर्तुं पूर्वं शौचकाले
धने सङ्कल्पिते पृथक् कृते तस्मिन् कार्येऽशौचं नास्ति ।

सद्यःशौचानुवृत्तौ—

मनुः,—

डिम्बाहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

डिम्बाहवो नृपतिरहितं शुद्धं तत्र हतानां मरणे सद्यःशौचम् ।

तथा विद्युता बज्रेण हतानां नृपतिना चापराधे हतानां
तस्या गो-ब्राह्मणादिरक्षार्थं शस्त्रयोधेनाहतानामेतेषां पञ्चानां
मरणे सद्यःशौचम् ।

(१) बुद्धिस्थे वा रत्नधिकम् ।

(२) च—बोधनाम् ।

यस्य चास्त्राकारिणोऽशौचाभावं दृपतिरिच्छति तस्मापि स्वीयसूतकचूतकादौ सद्यःशौचम् ।

पराशरः,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां दण्डिनां गोमहेषु च ।

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥

दण्डिनामिति त्रिष्वपि सम्बु(म्ब)ध्यते । गो-ब्राह्मणार्थे दण्डेन युध्यमानानां मरणे संग्रामे च दण्डेन युध्यमानानां मरणे एकरात्रमशौचम् ।

एवञ्च गो ब्राह्मणार्थे शस्त्रेण युध्यमानानां मरणे मनूक्तं सद्यः-शौचम् ।

बृहस्पतिः,—

डिम्बाहवे विद्युता च रास्त्रा गो-विप्रपालने ।

सद्यःशौचं हतस्याहुस्त्यहमन्ये महर्षयः ॥

डिम्बाहवे शस्त्रैरभिमुखहतस्य सद्यःशौचम् ।

बृहस्पतिः,—

लङ्गुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।

वज्राभिचातेन मरणं भवत्वित्यभिसन्धाय सज्जीभूय स्थितस्य मरणे सद्यःशौचम् । प्रमादहतस्य मरणे त्रिरात्रम् । रास्त्रा वधार्हापराधहतस्य सद्यःशौचम् । अल्पापराधहतस्य त्रिरात्रम् ।

गो-विप्रद्वयार्थं शस्त्रेण युध्यमानस्याभिमुखहतस्य सद्यःशौचम् । पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।

यमः,—

डिम्बाशनिहतानान्तु तथैव प्राणसन्निधाम् ।

नदी-भ्वापद-दंष्ट्रिभ्यः सद्यःशौचं विधीयते ॥

डिम्बो डिम्बाहवः प्राणसन्निधः परार्थं मया प्राणा देया इति
कृतसङ्ख्या ये स्त्रियन्ते तेषां सद्यःशौचम् ।

नदीतरणे बुद्धिपूर्वकं स्नानां व्याघ्रवन्धशुकरादिभिरात्मानं
बुद्धिपूर्वकं घातितवताश्च । शेषमुक्तार्थम् ।

सद्यःशौचानुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

अथ शस्त्रानाशकाम्नि-रज्जु-भृगु-जल-विषप्रमापणेष्वेवमेव ।

शस्त्रेण क्षुरक्षुरिकादिना उदरभेदनादिना कृतात्मकरणे
अनाशकेनाहारत्यागेन वा अग्निप्रवेशेन वा, रज्जा वा आत्मानं
वृक्षादाबुद्धय वा उच्चादतिकठिनतरभूमिपतनेन वा जलप्रवेश-
विषभक्षणभ्यामेवमेव सद्यःशौचमित्यर्थः ।

बुद्धिपूर्वकमरणे सद्यःशौचम् न प्रमादमरणे इति—

व्यक्तमाहाङ्गिराः,—

व्यापादयेदथात्मानं स्वयं योऽन्यदकादिषु^१ ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥

अथ कश्चिदपमादेन स्त्रियतेऽन्यदकादिषु ।

अशौचं तत्र कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

अशौचं चिराजमिति काश्यपवचने स्फुटीभविव्यति । उदक-
क्रिया उदकेन क्रियां आचं तर्पणञ्च. उदकक्रियासाहचर्यादग्नि-
दाहोऽपि ।

(१) क व—उदकादिभिः ।

तथा कूर्मपुराणे,—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासा दासस्तथैव च ।

दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वज्जचारिणौ ॥

सन्निधौ व्रतिनस्तावत्सद्यःशौचा उदाहृताः ।

राजा चैवाभिषिक्तश्च प्राणसन्निधौ एव च ॥

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तत्रैव च ।

सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे ॥

डिम्बाह्ववह्मतानाञ्च विद्युता पाथिवैर्हिजैः ।

सद्यःशौचं समाख्यातं शपादिमरणे तथा ॥

अग्निमेरुप्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके ।

ब्राह्मणार्थे च सद्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्त्यते सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥

पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥

व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्नि-विषादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ॥

अथ कश्चिदप्यमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।

तस्माशौचं विधातव्यं कार्य्यं चाप्युदकादिकम् ॥

तावदिति यावद्भूतमित्यर्थः । प्राणसन्निधौ परार्थे त्यक्ता

प्राणाः । उपद्रवे राजविप्लवे । द्विजैर्ब्राह्मणैः ।

(२) व पुस्तके कारव इत्यादि श्लोकद्वयं नास्ति ।

शापादीत्यादिशब्देनाभिचारवृत्तस्य ग्रहणम् । वीराध्वनि-
महापथे अनाशके मरणपर्यन्तद्वृत्ताहारपरित्यागसङ्कल्पे । ब्राह्म-
णार्थे ब्राह्मणरक्षार्थं वृत्ते सत्यस्ते मनूक्तसत्यासानुष्ठायिनि ।

नैष्ठिकानामिति वनस्थविशेषणं मनूक्ततीव्रव्रततपस्र्य्यानु-
ष्ठायिनां वनस्थानामित्यर्थः ।

अन्यत्सर्वं स्मृत्यन्तरेषु व्याख्यातार्थम् ।

सुमन्तुः,—

भृग्वग्निजलसंग्रामं देशान्तरस्थ सद्भास्यशनि महाध्वनि-
कानामुदकक्रिया कार्या सद्यःशौचं भवति ।

सद्भासी चतुर्थाश्वमी महाध्वनिकः शास्त्रानुमत्या महापथः
गमनेन सम्पादितमरणः ।

सद्यःशौचम् नित्यं वेदाध्यापकोरग्निहोत्रभिरैकाहशौचिभिः
कर्त्तव्यं आहुतर्पणे तैरपि कर्त्तव्ये ।

काश्यपः,—

अनशनहतानामशनहतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्राम-
देशान्तरवृत्तानां गर्वभाषां जातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः ।

अनशनहतानां शास्त्रानुमत्या अशनहतानां प्रमादादग्नि-
जलसम्यविष्टानाञ्च प्रमादादेव मरणे प्रमादादेव भृगुपतने
देशान्तरवृत्तानां मरणे दशाहशौचिनां गर्वभाषां सप्तमाष्टममासी-
यानां मरणे सर्वाश्विनां सर्वविक्रयिणां सपिण्डानां त्रिरात्रमिति
व्याख्यातम् ।

जातदन्तानां मरणे निर्गणयोर्मातापित्रोश्चिरात्रमित्यन्तमेव
प्राक् ।

जावास्तः,—

दुर्मित्रे राष्ट्रसम्पाते शस्त्र-गो-ब्राह्मघातिते ।

पतितेऽनशनप्रेते विदेशस्थे शिशौ च न ॥

नाशीचमित्यर्थः । राष्ट्रसम्पाते राज्यविप्लवादी । शस्त्र-
घातिते सन्मुखयुद्धे गवा मारिते ब्राह्मण्येष घातिते पतिते महा-
पातकिनि अनशनप्रेते व्याख्यातार्थमेव । विदेशस्थे एकाहा-
शीचिनां शिशौ अजातदन्ते ।

पराशरः,—

उपसर्गमृते चैव सद्यःशीचं विधीयते ।

गोतमः,—

गोब्राह्मणहतानामन्वक्षम् ।

अक्षं चक्षुरिन्द्रियं अक्षु यावच्चक्षुषा दृश्यत इत्यर्थः ।

बृहद्वाक्यः,—

बृहः शीचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्य भृग्वग्न्यनशनादिभिः^१ ॥

(१) व अनशभि- ।

(२) व नृत्तान्ग्यैः ।

(३) व ग पुस्तकद्वये अनशनाम्भिः ।

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वत्स्विसचयः ।

• द्वितीये तूदकन्दत्वा चतुर्थे आहमिष्यते' ॥

शौचस्मृतेर्लुप्त इत्यतिवृद्धतया भूतोच्चारादिशौचं कर्त्तुं न शक्नोति तत्क्षणेऽप्यनुभूतं न स्मरति एवंविधेन भृग्वादिभिरात्म-
घातः कर्त्तव्यः तथा प्रत्याख्यातभिषक्क्रियेणापि ।

एवञ्च विहिततामघातेऽपि त्रिरात्रं वदन् प्राणान्तप्रायश्चित्त-
मृतानामपि दर्शयति त्रिरात्रम् । चतुर्थे आहमिष्यते इत्यनेन
एकादशाहआहमशौचान्ते विहितमिति दर्शितम् ।

एवञ्च क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां त्रयोदश-षोडशैकचिंशद्विसेषु
तच्छ्राद्धम् ।

यच्च शङ्खधरेणोक्तं वृद्धगार्ग्योक्त एव विषये 'शौचान्ते
५[अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गीत्यादिना] आहमिति तत्पञ्चलिखित-
मस्यपुराणवचनमनालोच्य, यानि च जातुकर्त्तादिनाम्ना वचनानि
लिखितानि तानि भोजदेव-विश्वरूप-गोविन्दराज-कामधेनुकृद्भि-
रलिखितत्वान्मस्यपुराणवचनविरोधाच्च निर्मूलान्येव समूलत्वेऽपि
क्लेच्छप्रायदेशे व्यवस्थितानि ।

यथा यावदशौचपिण्डदानपक्षो देशविशेषव्यवस्थित आदि-
पुराणेऽभिधास्यते ।

प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय इति विवेचयत्यादिपुराणे व्यासः—

(१) च च चतुर्थे शक्तिरिष्यते ।

(२) क न पुस्तके [ ] चिह्नितार्थः पठितः ।

दुष्किकित्स्नैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।
 प्रविशेदनलं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ॥
 अगाधं तोयराशिञ्च भृगोः प्रतनमेव च ।
 गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥
 प्रयागवटशाखाग्राहेहत्यागं करोति वा ।
 स्वयं देहं प्रविनाश्य काले प्राप्ते महामतिः ॥
 उत्तमान् प्रप्रयात्नोक्तान् नाकघाती भवेत् क्वचित् ।
 महापापक्रियः स्वर्गं दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥
 एतेषामधिकारस्तु तपसां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 ईदृशं मृतकं येषां जीवितन्तु क्वचिद्वेत् ।
 अशीचं स्वाचग्रहं तेषां रज्ज्वानलहते तथा ॥

अत्र ज्वलन-जल-भृग्वादयस्तपःशब्देनाभिधीयन्ते । महामति-
 रित्यन्यथाऽप्यवश्यम् सम्प्रत्येवमकर्तव्यमतः सात्त्विकवृत्त्या उत्कृष्टं
 परलोकं साधयामोति दृढतरबुद्धिः । महापापक्रिय इति महा-
 पातक्यपि स्वर्गं प्राप्नोति किंवाऽन्य इति सातिशयत्वम्पदं
 नार्थम् ।

एतेषां ज्वलनप्रवेशनादीनां तपसां सर्वप्राण्यधिकाराभिधान-
 मपि सातिशयार्थमेव ईदृशमिदमुत्कृष्टपरलोकसाधनमधिकारि-

विशेषानपेक्षं कर्म येनामानुषाणामप्यधिकारस्तस्माद्वर्णचतुष्टया-
धिकारो युक्त इत्यर्थः ।

जीवितन्तु कचिदित्यनेन एवंविधक्रियाप्रवृत्तानां यदि दैव-
वशाज्जीवनं भवति तथापि पञ्चाक्षरणे त्रिरात्रमेवेति दर्शयति ।
वज्रानलहते तथेति व्याख्यातम् ।

अथ निर्हरणादि ।

मनुः,—

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजन्मनः ॥

अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तापकृष्टक्रमेणाभिधानं आचारशिष्टा-
र्थश्च । मृतशब्दस्य शूद्रसम्बन्धेनोच्चारणं द्विजातिषु साक्षादनु-
च्चारणश्चाचारशिष्टार्थमेव ।

यथायोगं यथायुक्त्या अपकृष्टवैश्वस्यक्रमेणेत्यर्थः । द्विज-
न्मनो द्विजातीन् ।

हारीतः,—

न ग्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुः ।

निर्हरतां यदि वर्त्मनि ग्रामः स्यात्तदा तन्मध्ये न गन्तव्य-
मित्यर्थः ।

मनुः—

न विप्रं खेषु तिष्ठन्नु चतं शूद्रेण नानयेत् ।

अस्त्रग्यां ज्ञातुतिः सा स्वाच्छूद्रसंस्पर्शदूषिताः ॥

खेषु तिष्ठत्स्वित्थनेन ब्राह्मणसम्भवे ब्राह्मणैर्निर्हरणं कर्त्तव्यमिति दर्शयति । ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण क्षत्रियाभावे वैश्येन वैश्याभावे शूद्रेण ।

न च खेषु तिष्ठत्स्वित्थस्याविवक्षा युक्ता अभिधानवैफल्यप्रसङ्गात् हेत्वभावाच्च । अस्त्रग्यां हीति तु द्विजातिसम्भवविषयम् । सपन्नमोक्त—खेषु तिष्ठत्स्वित्थनुरोधात् ।

तेन मुख्यकल्याणकल्याणयोरसम्भवे ज्ञापत्कल्पोऽयमिति सम्भवति । अन्यथा तु गुणभूतायाः शूद्रेणुरोधेन प्रधानभूतायां आहुतेरपेक्षा स्यात् ।

विष्णुः—

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेच्च शूद्रं द्विजेन ।

पितरं मातरं पुत्रा निर्हरेयुः—

न द्विजं पितरं मातरमपि शूद्राः ।

मातरमपीति सपन्नमातरम् । द्विजातीयमित्यर्थः ।

यमः—

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं दणकाष्ठहवींषि च ।

मन्यते ह्येष धर्मोऽस्ति स चाधर्मेण लिप्यते ॥

(१) क न पुस्तकद्वये इत्यर्थवोधात् ।

(२) न आहुतेः प्रतिषेधः ।

एष 'शूद्रैर्मन्यते मन्वितैस्तृणादिभिर्दग्धस्व परमलोकाप्राप्ति-
र्भविष्यतीति तत्तावन्नास्ति । उत्तरे विशेषतो दग्धो विप्रो-
ऽधर्म्येणैव संबध्यते ।

तस्मादग्निस्तावच्छूद्रेण न नेतव्य एव ।

काष्ठादिकमपि यदि ब्राह्मणांशक्त्यादौ शूद्रो नयति तथा
चितायां ब्राह्मणैरेव दातव्यम् ।

पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यन्नफलमानुपूर्व्याभुवन्ति ते ॥

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

घोडा चाऽप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

आदिपुराणे,—

अनाथं ब्राह्मणं दग्धा क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

पितृमेधमहायज्ञफलं प्राप्नोति मानवः ॥

राजानं नष्टसर्वस्वमनाथं वैश्ययोनिजम् ।

तस्य पुण्यं महत् सद्यःस्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥

राजानं क्षत्रियजातीयमित्यर्थः ।

मनुः,—

जनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्त्रिसंक्षयनादृते ॥

नास्य कार्त्तवीऽन्विष्यते वाऽपि कार्योदकक्रिया ।

परस्मै क्राष्टवस्त्रेणा शिपेयुः क्राष्टमेव तु ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति ॥

उनहिवार्षिकमकृतचूडम् । अलङ्कृत्याङ्गुरीयकादिना वस्त्र-
पुष्प-गन्ध-माल्यैरर्चितं ग्रामवाङ्मे शुचिभूमौ स्थापयेयुः ।

उत्तरकाले ग्रीष्मदेहतया शक्यमप्यस्थिसञ्चयनं न कार्यम् ।
विश्वरूपेण त्वस्थिसञ्चयनं यस्यां भूमौ कस्यचिन्न कृतं तस्यां
निदध्युरिति व्याख्यातम् ।

अग्निदाह-तर्पण-आह्वानि चोनहिवार्षिकस्य न कार्याणि ।

ग्रामवाङ्मे च यत् स्थापनं तदरक्ष्येऽकृष्टभूमौ, क्राष्टवदित्यनेन
च शोको न कार्य इत्युक्तम् । अशौचमेव तु त्र्यहं कार्यम् ।

एतच्च मातापित्रोः सपिण्डानाञ्च वृत्त्याद्यपेक्षया व्याख्यात-
मेव । नात्रिवर्षस्येत्यनेन पूर्वश्लोकोक्त एवोदकक्रियाभावोऽनूद्यते
विकल्पेन कर्त्तव्यताविधानार्थम् ।

एतेनैवदुक्तं भवति । जनहिवार्षिकस्य दन्तजन्मकालात्
प्रभृति दाह-तर्पण-आह्वेषु क्रियमाणेषु प्रेतोपकारो भवति ।
कर्त्तुं स्वकरणे प्रत्यवायाभावः । पूर्णहिवर्षस्य तु एकदिना-
धिकस्याप्यकरणे कर्त्तुः प्रत्यवायस्तेनावश्यं कार्यम् ।

नात्रिर्वर्षादतिशयार्थं जातनाम एव कर्तुं शक्यम् ।
विद्युते जातदन्तस्येत्यर्थः ।

यत्तु विश्वरूपेण—नात्रिर्वर्षो द्विवर्षाधिकोऽसम्पूर्णद्वतीयवर्ष
इति व्याख्यातम् । तज्जातदन्तस्येत्यनेन विरुद्धम् ।

यदि हि नात्रिवर्षस्येत्यनेन जातदन्तस्यापि ग्रहणकृतं तदैव
जातदन्तस्येत्यभिधानं सङ्गच्छते ।

‘[अत्र चायं भावः—आत्रिवर्षपदेन वर्षद्वयादूर्ध्वं द्वतीयवर्ष
एवोच्यते इति भवन्निरुक्तं तथा च जातदन्तस्येत्यनेन द्विवर्षा-
त्यन्तरीण एवोच्यते ।

अन्यथा वर्षद्वयादूर्ध्वमित्यस्य भवद्ग्राह्याऽसङ्गतेः । वर्षत्रयं
यावदेव ग्राम्यते ततश्च द्विवर्षे दाहः न त्रिवर्षे इति वैषम्यं स्यात् ।

अथ वर्षादूर्ध्वमिति न वाच्यं तथा च वर्षत्रयपर्यन्तमेव दाहो-
ऽनावश्यकोऽसु इति व्याजिन निराकुर्वन्नाह उनेति] ।

यत उन्नत्रिवर्षस्य ग्रामबहिःस्थापनानन्तरं कर्त्तव्यं व्यक्तमाह—
याज्ञवल्करः,—

ऊनद्विवर्षे निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आग्नेशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥

यमसूक्तं तथा गाथां पठन्निर्लोकि काग्निना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्^१ ॥

(१) क इत्युक्ते [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

(२) च अपङ्क्तिः ।

(३) च अर्थमेव ।

निखनेदिति स्थास्यादिमध्यकृतं प्रोक्तकुर्व्यादित्यर्थः ।

इतरो द्विवर्षाधिकं उपनयनपर्यन्तम् । यतो ज्ञातिभि-
र्मिक्षिते यमसूक्तसूक्तेदार्यैः प्रसिद्धम् गाथासु यमदैवत्याः 'पठन्निः
श्मशानं नेतव्यः ।

ततो लौकिकाम्निना दग्धव्यः । चाण्डालाद्यग्निस्तु न प्राञ्चः ।

चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं कृतम् ॥

इति देवत्ववचनात् चाण्डालाद्यग्निस्पर्शमात्रे दोषाभावः ।

उपेत्येदिति—यद्युपनीतस्तदा आहिताग्नेरग्निहोत्रिणो^१
दाहे या आहृदितिकर्त्तव्यता तथा दहेत् । भूमिसंस्कारादिकं
कुर्व्यादित्यर्थः ।

अर्थवदिति यावत्प्रेतिकर्त्तव्यतया अर्थः प्रयोजनमस्ति
तावत्वा दहेत् ।

अस्मात्त्वमभिजातोऽसीत्यस्य तु दाहमन्त्रस्याग्निं प्रति प्रति-
षेधात् प्रयोजनाभावस्तेनासौ मन्त्रो न प्रयोक्तव्यः ।

पारस्करः—

यद्युपेतो भूमिजोषणादि समानम् आहिताग्नेरीदकस्यान्त-
गमनात् । शालाग्निना दह्येरन् समाहिताग्निश्चेत्तुष्णीं ग्रामाग्नि-
नेतरम् । उपेतो व्याख्यातः ।

(१) च कर्पद्विः ।

(२) च -होदणः ।

जीवणं—शुषी प्रीति-सेवनयोरिरिति धात्वशुभारात् सेवनं
तेन भूमिजीवणं भूमिसंस्कारः तदारभ्य ज्ञानार्थोदकसमीप-
गमनपर्यन्तं कर्षं श्मशानं गत्वा आहिताग्नेः श्रिताग्निमतः
क्रियते तत्त्वव्यसुपनीतमात्रस्यापि कर्त्तव्यम् ।

आहिताग्निचेदिति आर्त्ताग्निमान् यदि तदेनं आर्त्ताग्नि-
मन्तं शालाग्निना दहेयुः ।

श्रिताग्निमतसु श्रिताग्निना दाहः श्रुतावेवोक्तः ।

इतरमग्निरहितं ग्रामाग्निना दहेयुः शुष्णीमस्मात्त्वमभिजातो-
ऽसीति मन्त्रपाठं विनैवेत्यर्थः ।

तस्य च मन्त्रस्य सामर्थ्यपर्यालोचनया अग्निरहितं प्रति
निषेधः । भोऽग्ने ! त्वमस्माद्दग्धव्यात् प्रेताज्जातोऽसि अयं पुनः
प्रेतस्त्वत्सकाशात् पुण्यलोके जायताम् । असाविति प्रेतस्या-
हुतित्वेन निर्द्देशः ।

स्वर्गलोकप्राप्तार्थं त्वयि प्रक्षिप्त इति स्वाहाशब्दार्थः ।

एवञ्चाग्निरहिते लौकिकाग्निना दग्धव्येऽसमवेतार्थत्वात्
अप्रयोगः सिद्धो गृह्यपरिशिष्टकाराभ्यां स्पष्टीकृतः ।

तस्माद्दग्धभाणवराहपुराणोक्तमन्त्रस्य समवेतार्थत्वात् अग्नि-
रहितेऽपि प्रयोगः कर्त्तव्यः ।

आदिपुराणे,—

(१) च प्रेतलोके ।

(२) च -आत्मावनाभ्यां ।

स्त्रियमाणी बहिर्गम्यः स्थाप्यः शुद्धी गृहेऽवसा ।
 वृत्तयान्धस्य भाषाणि सर्वाणि च समुत्सृजेत् ॥
 मगा भूमौ निखन्यन्ते दरदांश्च वृत्तान् सदा ।
 चासद्यः हृदये गच्छन्ति सुपुत्रकाश्च स्वबान्धवम् ॥
 घनच्छाये^१ सुगुप्ते तु तिरो वर्षाणि वर्षति ।
 ततः संवत्सरे पूर्णे सर्व्वसम्भारसम्भृताः ॥
 शुष्कं तं जाह्नवीतीये प्रक्षिप्य प्रदहन्ति च ।
 प्रेतः स्नातो वस्त्रमाख्यैः पुष्यगन्धैरलङ्कृतः ॥
 श्मशानभूमिं नेतव्यो बान्धवैरनहङ्कृतैः ।
 सुखे निधाय कांक्षं वा सुवर्णं-मणिं विद्रुमम् ॥
 चतुर्विधेन वाद्येन कुर्युः कोलाहलं महत् ।
 भूमौ शनैर्निधातव्यो यावत् प्रेतस्य जीवितम् ॥
 गतैस्तु नवभिः प्राणैर्नासी देहं प्रमुञ्चति ।
 सर्व्वेषामेव भूतानां स तु वायुर्धनञ्जयः ॥
 प्रीत्यप्रीतिविभेदांश्च जानाति हृदये स्थितः ।
 ध्वनिमाकोटनं कोपं करोति कुणपेशयः ॥
 इति मत्वा शनैः स्थाप्यो योज्यः स्नानादिभिः शवः ।
 नदीमध्ये अनाथसु दग्धव्यश्च न चान्यथा ॥
 यस्मिन् देशे जलं नास्ति तुषारं वा न विद्यते ।
 तत्र तीयकथा कार्या वक्तव्यं धा हिमं हिमम् ॥

(१) च चासद्यः.....सुपुत्रकाश्च स्वबान्धवम् ।

(२) न च घनच्छायायाम् ।

पासकमरणी मानुषी सहासिः कार्यः । शूद्रः सृष्ट
एव स्थाप्यो न बहिर्निःसारणीयः ।

अथवेति शूद्रविषये व्यवस्थितविकल्पः । तेन ब्राह्मण-क्षत्रिय-
वैश्या बहिर्निःसारणीयाः—न शूद्रः । चतुर्भिरपि वर्णैः समस्त-
सृष्टयभाण्डत्यागश्च कार्यः ।

मगा मगदेशोल्लावा मानुषाः । स्वबान्धवैर्भूमौ प्रीयन्ते
अतस्तेरयं देशधर्मी नातिक्लमणीयः ।

दरददेशधर्मेषु धनच्छायहृत्वे प्रच्छादितप्रदेशे वर्षमेकमव-
लम्ब्य स्थापनम् । ततो गङ्गाजलप्रावितस्य दाहः ।

तिरो वर्षाणीति भेदे वर्षति वर्षाणि वर्षणानि तिरोधातुं
सुगुप्ते सम्यक् छादिते वृक्ष इत्यर्थः ।

प्रेतः स्नात इत्यादिना यज्ञीयदेशवासिनां प्रेतसत्कारविधि-
माह बान्धवेरनहङ्गतैरिति—

बान्धवानामेवायमुपदेशः । अस्माभिरपि प्रेतवहनं कार्य-
मित्यहङ्कारं त्यक्त्वा अवश्यं यथा यथा सन्निधानविशेषः । तथा
तथातिशयेन वहनं कार्यमन्यथा प्रत्यवायः स्यात् ।

प्रेतवहनकाले तु विज्ञामार्थं यदि भूमौ प्रेतः स्थाप्यते ।
तदा शनैः शनैः स्थाप्यः ।

यतो नवसु प्राणेषु गतेष्वपि धनञ्जयनामा वायुभूतः
प्राणः प्रेतदाहपर्यन्तं देहं न मुञ्चति । मनोगतस्वरसास्वरसञ्च
जानाति अस्वरसं बुद्ध्या, कोपादिकं करोति तत्कोपाच्च काचि-
दापन्नमिति ।

वराहपुराणे,—

कण्ठस्थानगतो जीवो भीतो विभ्रान्तमानसः ।
 ज्ञात्वा तु विद्वत्सूत्रं शीघ्रं निःसार्यते गृह्णात् ॥
 कुशस्तरणशायी च दिशः सर्वाणि पश्यति ।
 दापयेत् स्नेहभावेन भूमिं देधा द्विजातिषु ॥
 सुवर्णं वा हिरण्यं वा यथोत्पन्नन्तु माधवि ।
 तत्र तस्य हितार्थाय सम्प्रदानं^१ विशिष्यते ॥
 तथैव दीपदानेन क्षिप्रं मुच्येत क्लृप्तिघातः ।
 तथा श्रुतिपथं दिव्यसुखैः कर्णे च श्रावयेत् ॥
 दृष्ट्वा सुविबलं ह्येतं यममार्गानुसारिणम् ।
 मयाणकाले च ततो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
 मङ्गलेनैव दातव्यं सर्वं संसारमोक्षणम् ।
 मधुपर्कं ततो गृह्णाद्भस्मं मन्त्रमुदीरयेत्^२ ॥
 ॐ सङ्गच्छ मागच्छ ममैव देहे
 मधुपर्कं संसारमोक्षणं शरीरं
 श्रवमागन्तुकमनित्यं हृदि शरीरशोधनम् ।
 गृह्णाद् लोकनाथप्रोक्तमिदं मधुपर्कम् ॥
 एतेन मन्त्रेण मधुपर्कीक्ष्णं दद्यात् ।
 पुरुषो मृत्युकाले तद्वत्वा संसारमोक्षणम् ।
 एवं विनिःसृतैः प्राणैः संसारं स न गच्छति ॥

(१) व. लोकहितार्थाय गोप्रदानम् ।

(२) च - उद्धारयेत् ।

मज्जावनस्यति गत्वा गन्धानि विविधानि च ।
 द्रुततैलसमायुक्तं कृत्वा देहविशोधनम् ॥
 तेनाभ्यज्य गुरुन् प्राप्य नयेत्^१ पितरं वनम् ।
 दक्षिणाशिरंसङ्गृत्वा सचेलन्तु श्वन्तथा ॥
 तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तत्र कारयेत् ।
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥
 कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम् ।
 कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
 भद्रावकाशां गण्डकां शतद्रुं पनंसन्तथा ।
 वैष्णवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकन्तथा ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा ।
 ध्यात्वा तु मनसा सर्वं कृतस्नानं गतायुषम् ॥
 देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम् ।
 गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेवमुदीरयेत् ॥
 कृत्वा तु दुष्करं^२ कर्म जानता वाऽप्यजानता ।
 मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
 धर्माधर्मसमायुक्तं लोभ-मोहसमाहतम् ।
 दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥

(१) च नाययेत् ।

(२) च गण्डकीञ्च सरयुं ।

(३) ख - सुदुष्करं ।

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

ज्वलमानन्तथा बहिर् शिरःस्थाने प्रदापयेत् ।

चातुर्वर्णेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रिके ॥

सर्व्वीणीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि दिशामाग-
मिकत्वात् दिशः पश्यति भूतानि वा पश्यतीति सम्बन्धः ।

भूमिपदं पृथिवीसम्बोधनार्थम् । सुवर्णं वा हिरण्यं वेति
वाङ्मयं समुच्चयार्थम् द्वेधेति प्रकारद्वयस्योक्तत्वात् । हिरण्यं
रजतं दिव्यलोकगमनमार्गं श्रुत्युक्तं कर्णे श्रावयेत् ।

यथालिखितमन्त्रेण ' भगवन्तं वासुदेवमुद्दिश्य मधुपर्कं
मुमूर्षुर्दापयितव्यः । । मज्जावनस्पतिं निर्यासप्रधानं वनस्पतिं
वटप्लक्षार्क्षोडुम्बराणामन्यतमं गत्वा निर्यासमानीय चन्दना-
गुरु कर्पूर-कुङ्कुम-मृगमद-जातीफलानि च पिष्ट्वा 'मिथीकृत्यानीय
घृततैलाभ्यां निर्याससर्व्वगन्धसहिताभ्यामभ्यञ्ज्य शवं नयेयुः ।

ततो गयादीन्युक्तानि तीर्थानि स्मृत्वा स्नानं कारयितव्यम् ।
ततः कृत्वेति मन्त्रेणान्निदानम् वर्णचतुष्टयस्यापि ।

आदिपुराणे,—

सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चित्तमारोप्यते शवः ।

अधीमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानिति ।

उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः ॥

दक्षिणादिक्चरण इत्यनेन उत्तराशिरस्वसुक्तम् ।

यच्च वराहपुराणे,—दक्षिणाग्निरस्वसुतां तत्र दक्षिणाग्निरस्वं
छन्दोगानां लिखिष्यमानछन्दोगपरिशिष्टवचनात् । अन्येषाम्नु-
त्तराग्निरस्वम् ।

यत्तु कात्यायनसूत्रे प्राक्शिरस्वं तदग्निहोत्रिणां यज्ञ-
वेदिनाम् ।

शङ्कः,—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहादूर्ध्वमग्नीचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः ॥

वैतानिकः श्रौताग्निसम्बन्धी । तेन संयोगो यस्य नाग्निनेति
श्रौताग्निना यस्य न सम्बन्ध इत्यर्थः ।

एवञ्च केवलस्मार्त्ताग्निमतोऽपि मरणात् प्रभृत्येवाग्नीचम् ।

यमः,—

आहिताग्निस्तु यो विप्रो दह्यते च ह्यथाग्निना ।

ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः शूद्रयोनीं प्रजायते ॥

आहिताग्निः श्रौताग्निमान् ह्यथाग्निना लौकिकाग्निना । एवं
श्रौताग्निविशेषणात् केवलस्मार्त्ताग्निमतः प्रमादालौकिकाग्निना
दाहे न दोषः ।

कूर्मपुराणे,—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निदाह्यन्' लौकिकेनापरो जनः ॥

यथान्यायं पात्रन्यासादिपूर्वकम् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद्बृह्नी भवेत् ।
 प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेच्चेत् स^१ पुनर्न वा ॥
 दुर्बलं आपयित्वा तु शुद्धचेलाभिसंहतम् ।
 दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिषत्यां निवेशयेत् ॥
 घृतेनाभ्यक्तसाम्राव्य सुवस्त्रं सूपवीतिनम् ।
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥
 हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु ।
 मुख्येष्वथ पिधायैर्न निर्हरेयुः^२ सुतादयः ॥
 आत्मपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।
 एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥
 अर्द्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः ।
 सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥
 अथ पुत्रादिराप्नुत्य कुर्याद्वाकचयं महत् ।
 भूप्रदेशे शुची युक्ते पश्चाच्चित्यादिलक्षणम् ॥
 तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसन्मुखे ।
 आज्यपूर्णां श्रुचं दद्यात् दक्षिणाग्रं नसि श्रुवम् ॥
 पादयोरथवा प्राचीमरणिं शिरसीतराम् ।
 पार्श्वयोः सूर्पचमसी सव्यदक्षिणयोः क्रमात् ॥

(१) ख. न्वः ।

(२) घ. निर्वहेयुः ।

मुषलेन सह न्युजमन्तरुर्वीरदूखलम् ।

क्षार्त्तं ? विलीकमचैवमनश्चनयनो विभीः ॥

अपसव्येन कृत्वैतत् वाग्यतः पितृदिक्षुखः ।

अथाग्निं सर्वजान्वक्तो दद्यादक्षिणतः शनैः ॥

अस्मात्त्वमभिजातोऽसि त्वत्तोऽयं जायतां पुनः ।

असौ^१ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यजुरीर्यन् ॥

एवं गृहपतिर्दग्धः सर्वं तरति दुष्कृतम् ।

यच्चैनं दाहयेद्विद्वान्^२ प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् ॥

एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपात्रांश्चुषविभूषितः ।

लोकानन्यानतिक्रम्य परम्ब्रह्मैव विन्दति ॥

सायं होमादि प्रातर्होमान्तं नैकं^३ कर्म तत्र सायंहोमे कृते यदि गृहपतिरासन्नमरणो भवति तदा तस्मिन्नेव काले प्रक्रान्ता-परिसमापनदोषपरिहारार्थमपक्वैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यः ।

अपक्व कृते च प्रातर्होमे यदि दैवात् गृहपतेर्जीवनं भवति तदा प्रातःकाले पुनः प्रातर्होमो न कर्त्तव्यः । वा शब्दः सिद्धान्तवत्त्वस्थापनार्थः । तुल्यश्रुतित्वान्नेतरैः स धर्मः स्यादित्यादिवत् ।

प्रकृते च दुर्बलत्वे पुनर्दुर्बलगृहणमतिशयार्थं तेन मृतं स्नापयित्वा शब्देन वाससा सर्वेशरीरमाच्छाद्यास्त्रीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत् ।

(१) क क पुस्तकैहये हृदयं ।

(२) च सोऽपि ।

(३) घ- विमान् ।

(४) च -मेकं ।

ततो घृतेनाभ्यञ्ज्य पुनः स्नापयित्वा पूर्ववस्त्रं त्याजयित्वा वासोऽन्तरं नवं प्रक्षालितं वाऽस्फुटितमशीर्षं वा परिधाय उत्तरीयवस्त्रं यज्ञसूत्रञ्च दत्त्वा चन्दनेन सर्वाङ्गाण्युपलिप्य पुष्पैर्विभूषयेत् ।

चन्दनग्रहणमगुरु कर्पूराद्युपलक्षणार्थम् । ततो मुखेषु मुख-सम्बन्धिषु कर्णछिद्रद्वय-नासिकाछिद्रद्वय चक्षुश्छिद्रद्वय-मुखाम्बुकेषु सप्तछिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकाः प्रक्षिपेत् ।

ततो वस्त्रान्तरेण पिधाय सुतभ्रातृप्रभृतयो ये ये यथा सन्निहितास्ते ते हरेयुः ।

तत्र च प्रथमं प्रेतो नेतव्यः । तत्र एको ब्राह्मणोऽग्निं गृहीत्वा गच्छेत् । ततोऽन्यो ब्राह्मणो ग्रामस्थात्यादिकृतमन्नं गृहीत्वा गच्छेत् ।

तस्यान्नस्यार्धमर्धवर्त्मनि एवमेव त्यजेत् । तत आदह्यतेऽस्मिन्नित्यादहनं श्मशानं तप्राप्तः पुत्रादिरग्निदाता आप्नवन् कृत्वा ग्रामं जान्वाच्य भूमिनीत्वा दक्षिणामुख उपविष्टस्त्रिलसहित-मपरमन्नार्धं पिण्डदानेति कर्त्तव्यतया उल्लूजेदित्यनुषङ्गः ।

पिण्डदानेति कर्त्तव्यता च—ईदृशीभूमिगंगमयेनोपलिप्या कुशमूलेन दक्षिणाय रेखाकरणम् रेखाभ्युक्ष्णं नामगोत्राभ्यां रेखायामवनेजनम् । कुशास्तरणं नाम-गोत्राभ्यामवनेजनस्थाने पिण्डदानं नाम-गोत्राभ्यामर्धं पिण्डोपरि पुनरवनेजनम् ।

यथाशक्ति तुष्णीं गन्ध्यादिदानम् । आङ्पूर्व्यादक्षतः क्षाप्रत्यये व्यपि आच्येतिरूपम् ।

ततोऽग्निदाता प्राङ्गवनं कृत्वा चितायोग्यायां समायां शुचौ-
भूमौ लक्षणं कुर्यात् । लक्षणञ्चाग्निसंस्थापनार्थं पञ्चभूसंस्कार
उच्यते ।

तत्र प्रथममेव करशोधनम् । ततो गोमयेनोपलेपनं ततः
स्वगृह्योक्तरैखाकरणम् । रेखामार्जने रेखाभ्युक्षणम् ।

ततोऽग्निदाता प्राङ्गवनं कृत्वा लक्षणोपरि महद्द्वारचयं
कुर्यात् । ततो दारुचयोपरि वस्त्रद्वयसहितमेव दक्षिणाशिरस-
मुत्तानं शवमारोपयेत् ।

ततो घृतपूर्णं शुचं मुखे दद्यात् ततो घृतपूर्णं शुवं दक्षिणाश्र-
नासिकायां दद्यात् । ततोऽधरारणिं प्रागृणां पादयोर्दद्यात् ।
ततो उत्तरारणिं प्रागग्रामेव शिरसि दद्यात् । वामपार्श्वे सूर्पं
दक्षिणपार्श्वे चमसं सुषलमुदूखलश्चात्रन्तुवीलिकश्च उरुद्वयमध्ये
दद्यात् ।

एवं पात्रन्यासं कृत्वा सव्यजान्वक्तः—अस्मात्त्वमभिजातो-
ऽसीत्यनेन मन्त्रेण शिरसि दक्षिणतोऽग्निं शनैर्दद्यात् ।

अञ्जु व्यक्ति-क्षरण गतिष्वित्यस्य निष्ठायामक्त इति रूपम् ।
सव्यं जानु अक्तभूमिगतं यस्य स सव्यजान्वक्तः ।

एतच्च पात्रान्यासाद्यग्निदानपर्यन्तं कर्माऽनश्नुनयनो निर्भयश्च
कुर्यात् ।

यमः,—

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे तथा कृते ।

वर्षाद्यभिहते चाम्नौ ततः पृच्छामि याज्ञिकाः ॥

शेषं लब्ध्वाह्निदग्धेन^१ निर्दग्धं तत्र कारयेत् ।

शेषालाभे तथा कुर्यात् दग्धशेषस्य वा पुनः ।

अप्सु प्रास्यन्ति तं शेषमाग्नेय्यस्ताः स्मृताः पुनः ॥

वर्षादीत्यादिशब्देन वात्याया ग्रहणं विस्तरतरकमोलस्य च ।

भो याज्ञिकाः पृच्छामि किं क्रियतामित्यध्याहारेण संख्यन्तः । उत्तरं यद्यरण्योः शेषो लभ्यते तदा तेनैवार्धदग्धेन शेषेण मन्यनं कृत्वा अग्निमुत्पाद्य दग्धशेषं यजमानं निःशेषं दहेदित्याकृत्यैव पूरणम् ।

यदि पुनररणिशेषो न लभ्यते तदा दग्धशेषस्य यजमानस्य यथानन्तरं वक्ष्यामस्तथा कुर्यात् ।

तदेवोच्यते—अप्सु प्रास्यन्तीति प्रक्षिपन्ति अप्सु क्षेपण इति धात्वनुसारात् प्रास्यन्तीति । पञ्चमलकारोऽयं विध्यर्थः ।

पुनःशब्दो यस्मादर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । ता आप आग्नेय्यः अग्निसम्बन्धिन्योऽग्नेः कारणभूता इत्यर्थः । कारणे च कार्यस्विद्यते एवेत्यग्नावेव प्रक्षेपः कृतो भवतीति हेतुमन्निगद-
स्यार्थः ।

वशिष्टः,—

आहिताग्निश्चेत् प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शव-
वच्छौचमिति गोतमः ।

आहिताग्निरग्निहोत्री पुनः संस्कारं कृत्विति शरीरस्यास्याच्च

प्रथममलाभे पलाशपत्रैः पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा दाहे कृते यदि शरीरमस्त्रीनि वा लभ्यन्ते तदा पुनः संस्कारं कृत्वा तस्मादेव संस्कारात् प्रभृति शवाशौचम् । गोतमग्रहणं पूजार्थम् ।

आदिपुराणे,—

आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते संति कलेवरम् ।

निधेयं नाग्निभिर्यावत् तदीयेरपि दह्यते ॥

तावच्च दक्षिणाग्रैश्च कुशैरास्तीर्थं वेदिकाम् ।

अधोमुखीन्तु समिधं धारयित्वा विधानविद् ॥

परकीयेण वस्त्रेण दुग्ध्वा तद्वाच्च तद्गृहे ।

गोक्षीरेणाथ तेनैव जुह्यादग्निहोत्रकम्^१ ॥

पश्चादग्नीन् समारोप्य यज्ञभाण्डानि तान्यपि ।

उपयच्छेत विप्राय ततो दृशदमेव हि ।

मथित्वाऽग्निप्रणयनं कृत्वा तं कुणपं दहेत् ॥

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजस्तथा ॥

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ।

इति हृन्दोगपरिशिष्टोक्तविधिमाश्रित्य स्वभार्यायामग्निं निक्षिप्य कार्थ्यवशादग्निहोत्री देशान्तरगतो यदि म्रियते तदा, यावता कालेन स्वदेशमानीय श्रौतैः^२ स्वाग्निभिर्दग्धुं शक्यते तावन्तं कालं शरीरं निधेयं रक्षणीयम् । नाग्न्यन्तरेण दग्धव्यमिति यावत् ।

(१) क अग्निहोत्रकम् ।

(२) घ आर्त्ताग्निभिर्य ।

तच्छरीरानयनकालाभ्यन्तरे तस्याग्निषु ऋत्विगादिभिर्यथाऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् तद्दर्शयति तावच्च दक्षिणाग्रैरित्यादि—

वेदिका अग्निप्रणयनभूमिः—सा जीवत्यग्निहोत्रे तु उत्तराग्रैः कुशैरास्तीर्यते तस्मिंश्च मृतेऽग्निहोत्रे दक्षिणाग्रैः कुशैरास्तरणीया ।

तथा जीवदग्निहोत्रिणि यस्य स्ववत्सेन धेनुर्दुह्यते मृताग्निहोत्रिणो गृहे तु तस्यैव धेनुः परकीयवत्सेन दोग्धव्या ।

पश्चाद्दक्षिणाग्रकुशास्तीर्णायां वेदिकायां दक्षिण-गार्हपत्या-हवनीयांक्षीनप्यग्नीनारोप्य हुत्वा' अधस्तादधोमुखीं समिधं धारयित्वा तेनैव परकीयवत्सक्ततदोहनिष्पन्नेन गोःक्षीरेणाग्निहोत्रं जुह्यात् ।

ईदृशश्चाग्निहोत्रहोमं यावद्भिर्दिनैः शरीरमानेतुं शक्यते तावन्ति दिनानि कुर्यात् ।

अनीते शरीरे यज्ञपात्राणि विप्राय देयानि ततो यज्ञसम्बन्धिनीं दृषदं शिलां लोद्रेण विलोच्य अनन्तरमग्निकुण्डात्' वस्त्राणामग्नीनां प्रणयनमुद्धरणं कृत्वा तच्छव दहेत् ।

अत्र मृताग्निहोत्रानुष्ठाने विशेषमाह—

कात्यायनः—

प्रोषितश्चेत् प्रेयात् प्राचीनावीतिनैवान्यां दुग्धा दक्षिणतोऽधिश्चयणोद्वासने । तत'एव 'गृहमधस्तात् समिधं धारयन्

(१) क व ऊ जुहां ।

(२) क व ऊ हुवनं ।

(३) क अग्निहोत्रहस्तानां ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा पिष्टवत् पर्यस्येत् । शरीरांश्चाक्ष्ण्य
कृष्णाजिने पुरुषविधिं विधाय कर्णादिभिराष्टाद्यान्धेनाभिघार्थं
पूर्ववद्दाहः । शरीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि पञ्चाशद्वन्तानां
कृष्णाजिने पूर्ववत् ।

अन्यामिति अन्यवस्त्रेण प्रक्षालितामित्यर्थः । अथवा अन्य-
धेनुमेव अन्यवस्त्रेण तद्देगुदोहाशक्तौ व्यवस्थितविकल्पः । जीव-
दग्निहोत्रे उपवीतेन दोहोऽग्निवतोऽग्नेरुत्तरेऽधिश्रयणमुद्गासनञ्च ।
होमीयसमस्तपदार्थस्थापनञ्च ।

अत्र तु विशेषः—

दोहे प्राचीनावीतमधिश्रयणमुद्गासनञ्च दक्षिणतो जुह्वा-
मधस्तात् समिधुद्धारणञ्च पिष्टवत् पर्यस्येदिति ।

पर्यस्येत् प्रक्षिपेत् जुह्वयादित्यर्थः । पिष्टवत् यथा पिष्टव्यः
आहं दीयते तद्वन्निषामुखेन प्राचीनावीतिना पिष्टतीर्थेन
तथैवेत्यर्थः ।

पुरुषविधिं विधयेति—स्वगृहमृतस्याग्निहोत्रिणः पुरुषस्य
कृष्णाजिनस्थापने यो विधिरुक्तास्तं कृत्वेत्यर्थः ।

पूर्ववद्विति—स्वगृहमृतस्याग्निहोत्रिणो यथा दाह उक्त-
स्तथैवेत्यर्थः । शरीरनाशे शरीराप्राप्तौ त्रीणि षष्टिशतानि षष्ठ्य-
धिकानि त्रीणि शतानीत्यर्थः ।

वन्त्युनामिति वन्त्युक्तानां पद्माणां ग्रहणम् ।

आदिपुराणे—पत्रग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वात् पूर्व्ववदित्युक्तार्थम् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

विदेशमरणेऽस्थीनि भाङ्गत्वाभ्युक्ष्य^(१) सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्व्वपत् ॥

अस्थामलामे पाष्णीणि शकलान्युक्तयाऽ^(२)वेष्टता ।

दाहयेदस्थिसुष्ठानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥

महापातकसंयुक्तो देवात् स्यादग्निमान् यदि ।

पुत्रादिः पालयेदग्नीन् युक्त आदोषसंज्ञयात् ॥

प्रायश्चित्तकं कुर्याद्भ्यः कुर्व्वन् वा स्त्रियते यदि ।

गृह्णन् निर्वापयेच्छ्रौतमुदस्येत् सपरिच्छेदम् ॥

शसयेदुभयं वाऽङ्गिरङ्गोऽग्निरभवद्यतः ।

पात्राणि दद्यात् विप्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ॥

अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता ।

अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या^(३) न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥

अग्निनैव दहेद्वाय्यां स्वतन्त्रा पतिता न चेत् ।

तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगन्तिके ॥

पर्ये पलाशस्तङ्गवानि पाष्णीनि शकलानि पात्राणि अस्थि-
सङ्क्रा पथ्यधिकं शतत्रयम् । युक्त उद्युक्तः, गृह्णन् स्मार्त्ताग्निं श्रौत-
माहवनीयादिकं उदस्येत् स्थानान्तरं नीत्वा त्यजेत् ।

(१) ख ग अभ्युक्ष्य ।

(२) ख ग वेष्टा ।

(३) क च अनुपयोज्य ।

सूर्य-चमसारणि सुषलादिकाः समस्तयज्ञसामग्रीपरिच्छदः ।
व्यवस्थिता अव्यभिचारिणी अव्यभिचारित्वेऽपि 'स्नातन्त्र-पतितत्व-
वर्जिता । पतिशुश्रूषामग्निशुश्रूषाश्च त्यक्त्वा अवस्थानं स्नातन्त्रं
पतितत्वं सुवर्णस्थेयादिकारित्वम् ।

दाह्येदित्यत्रैवाग्निप्राप्तेरग्निनेति पृथगभिधानं श्रौत-
स्नान्ताग्निग्रहणार्थम् । एवकारो लौकिकाग्निव्यवच्छेदार्थः ।
पृथगिति यथा पुरुषस्य सुखादिषु श्रुगादिन्यासः । नैवं स्त्रियाः ।
अन्तिके समीपे चितायामेवेत्यर्थः ।

आश्रलायनगृहपरिशिष्टम्—

अस्थिनाशे पलाशवृक्षानां द्वीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिनिधिं
कृत्वा ।

अशीत्यङ्गन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् ।

उरसि त्रिंशतं दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥

बाहुभ्यां च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।

हृदादशङ्गं हृषणयोरष्टाङ्गं शिश्न एव च ॥

उरुभ्यान्तु शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥

जर्णासूत्रेण संवेद्य यवपिष्टेन लेपयेत् ।

संस्कृत्य विधिनाग्निभिरुद्वहारां^१ ततो हरेत् ॥

(१) ऊ स्नातन्त्र पतिवर्जिता ।

(२) क उद्वहारां ।

पुरुषप्रतिनिधिं क्षत्वेत्यनेन पलाशपत्रव्यतिरिक्तद्रव्येषु प्रति-
निधिक्रियां दर्शयति तच्च द्रव्यं शरपत्रासीति वक्ष्यामः ।

‘यान्नवल्काः—

पुनश्चेदुपलभ्येरंस्तदस्थौनि कदाचन ।

तदभावे पलाशस्य सन्भवे हि पुनः क्रिया ॥

हि यस्मात्तदभावेऽस्यामप्राप्तौ पलाशस्य दाहक्रिया । पुन-
रस्थिसन्भवे पुनरस्थिदाहक्रिया विहिता तस्माद्यदि पुनरस्थौनि
प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

आदिपुराणे—

आहिताग्न्योश्च दम्पत्योर्यस्वादी म्रियते भुवि ।

तस्य देहः सपिण्डैश्च दग्धव्य स्त्रिभिरग्निभिः ॥

पञ्चान्मृतस्य देहसु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्नेर्देहसु दाह्यो गृह्याग्निना हिजैः ॥

तदलाभात् पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ठ्या शरपत्रैर्विधानतः ॥

देष्टितव्यस्तथा यत्नात् कणसारस्य चर्म्मणा ।

जर्णामूत्रेण वद्धा तु (वा) प्रलेप्तव्यस्तथा ययैः ॥

सुपिष्टैर्जुष'संमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ॥

(१) क व ऊ' पुस्तकद्वये यत्रपार्श्वः ।

(२) च दाहस्तु कर्त्तव्यः ।

(३) च जल- ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वर्वाभ्यवेः ।

एवं पर्यनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

एवं कृते न्यतभ्राज्या यद्यागच्छेत् पुमान् क्वचित् ।

कुर्यादथायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकम् ॥

अथ पर्यनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति ॥

गतेष्वग्निषु तद्देहाद्ययूष्मं लभते क्वचित् ॥

तदहं दग्धकाष्ठानि तानि निर्मथ्य तन्दहेत् ।

यद्यहं दग्धकाष्ठान्तु तदीयञ्च न लभ्यते ॥

तदा तदस्त्रिखण्डन्तु निक्षेप्तव्यं महाजले ।

दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो नग्नः कस्याश्चिदापदि ॥

केनापि वस्त्रखण्डेन द्वादितव्यः प्रयत्नतः ।

यत्र तत्र भवेदुःखी यदि नग्नस्तु दह्यते ॥

निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किञ्चित्पुनर्जित्ततः ।

गच्छेत् प्रदक्षिणाः सप्त समिद्धिः सप्तभिः सह ॥

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेषोऽसुकोपरि ।

क्रव्यान्नाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः ।

नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी ॥

आहिताग्नौर्दम्पत्योर्मध्ये यदि पुमानग्रे स्त्रियते तदाऽसा-
वग्निनयेण दग्धव्यः । पश्चात्कृता भार्या लौकिकान्गी दग्धव्या ।

यदि तु भार्याऽपि म्रियते तदाऽसावग्नित्रयेण दग्धव्या । ततो
यद्यकृते पुनराधाने पुमान् म्रियते तदा लौकिकाग्निनेव दग्धव्यः
पुनराधाने कृतेऽग्नित्रयेणैव ।

अनाहिताग्निः केवलस्मार्त्ताग्नियुक्तः । शरपत्रैर्विधानत
इत्यनेन शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्त-
विधानात् पलाशपत्राणि शिरःप्रभृतिषु देयानीति दर्शयति ।

पलाशपत्रकृतदाहेन च त्रिरात्रमशौचम् ।

एवञ्च ततः प्रभृति सूतकमिति कृन्दोगपरिशिष्टमपि त्रिरात्रा-
शौचपरमेव ।

निःशेषस्तु न दग्धव्य इत्यनेन किञ्चिदवशिष्टे शवदाहेऽवशिष्टं
शरीरशेषं ज्वलहातमध्ये निक्षिप्य बर्हक्यादिकृताङ्गारदाहन्वायेन
मृद्धिराच्छाद्यागन्तव्यमिति दर्शयति ।

प्रदक्षिणाः सप्त पङ्क्तौर्गच्छेदिति पूरयित्वा व्याख्येयम् ।
सप्तपदानीति यावत् । सप्तभिः समिद्धिरिति लिखित्यमात्र-
प्रचैतोवचनदर्शनात् प्रादेशपरिमाणाभिरिति बोद्धव्यम् ।

आसाञ्च समिधां विनियोगः प्रचैतोवचन एव वक्ष्यते ।
प्रदक्षिणञ्च सप्तपदानि गत्वा ढणकाष्ठादि ज्वलदुष्णुकोपरि
कुठारेण सप्त प्रहारा देयाः क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रेण ।

सप्तवारानेव च मन्त्रोच्चारणं, ज्वलक्षुल्लिकास्थितश्चाग्नि-
चिताख्यश्च क्रव्यादोऽतस्तुमपश्यन्निः कानार्थं नदीं गन्तव्या ।

प्रचेताः,—

नग्नदेहं दहेच्चैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ।

तथा,—

दग्ध्वा श्वन्तस्तस्त्वेवं प्रादेशाः काष्ठिकास्तथा ।

सप्त प्रदक्षिणाः कृत्वा एकैकान्तु विनिक्षिपेत् ॥

किञ्चिद्देयं परित्यजेदित्यनेन श्वसम्बन्धि किञ्चिद्दक्षमेकदेशं वा श्मशानवासिचाण्डालाद्यर्थं त्यजेदिति दर्शयति । दाहानन्तरं स्नानादिकम् ।

अथोदकादिदानम् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

अथानवेक्ष्यमेत्यापः सर्व्व एव श्वसृशः ।

स्नात्वा सचेलमाचम्य द्युरस्योदकं जले ॥

गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलांसु पृथक् पृथक् ॥

अनवेक्ष्यं चितान्यवेक्षणम् यथा न भवति तथा अप एव गत्वित्यर्थः । आदिशब्देन प्रेतपदोच्चारणं दर्शयति । तर्पयामीत्यनेन गोत्रादिपदानां द्वितीयान्तत्वं दर्शयति । उत्तरमित्यनेन तर्पयामिपदातिष्ठितं किञ्चिन्न वाच्यमिति दर्शयति ।

तेनामुकगोत्रं प्रेतममुकशर्माणं तर्पयामीति ह्यन्दीगानां प्रयोगः । सकृदित्यनेन एकवारमवश्यं देयं त्रिर्दाने तु फलातिरेक इति दर्शयति ।

आश्वलायनः,—

संव्यावृतो ब्रजन्यनवेक्ष्यमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुत्सृज्य एकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य नामगोत्रे गृहीत्वा उत्तीर्थान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेवानापीक्षोदक्दशानि विसृज्यासते ।

सव्यमावर्त्तन्ते इति संव्यावृतः सव्य एव शवस्पृशः । यत्रोदकमवहमित्यनेन नद्या सत्रदेशे स्रोतो नास्ति तत्र स्नानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति ।

उत्सृज्येत्यनेन सामर्थ्यात्सकृन्निमज्जेति दर्शयति नामगोत्रे गृहीत्वेति जलाञ्जलिमुत्सृज्येत्यनेन सम्बध्यते ।

अन्यानि परिधयेत्यनेन स्नानवस्त्राणि त्यक्तव्यानीति दर्शितं तत्र विशेषमाह ।

आ सभन्तात्कारेण पीडनमकृत्वा किन्तु सकृदेव पीडनं कृत्वा उदक्दशानि स्नानवस्त्राणि परित्यज्य उपवेशनं कुर्वीरन्निति । यस्तु रोगातुरत्वात् स्नानासमर्थः सः—

आतुरे स्नानसम्यक्ते' दशकृत्वस्त्वनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेत् क्षिप्रं ततः शृध्येद् स आतुरः ॥

इति यमवचनात् पुरुषान्तरं दशवारान् स्नापयित्वा दशवारा-
नेवात्मनः स्पर्शं कारयेत् ।

पैठीनसिः,—

मृतं मनसा ध्यायन् दक्षिणामुखस्त्रीमुदकाञ्जलीन् 'निक्षि-
पेत् । श्रावप्रभृत्येकादशाहे विरमेत् ।

शङ्खलिखितौ—

प्रेतस्य बान्धवा यथाह्वयमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेरन् । अपः
प्रसिञ्चेरन् सकृत् प्रदक्षिणाभिमुखाः । राजन्यवैश्यावप्यपसव्यं
वासोयज्ञोपवीते कृत्वा असावेतत्ते इति ।

नोद्धर्षयेरन्नित्यनेनास्मिन् स्नाने मृत्पापकर्षणं न कर्त्तव्यमिति
दर्शयति ।

अपसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वेत्यनेन क्षत्रियवैश्ययोस्तत्तरीय-
वासो दर्शयति । ब्राह्मणानामेकवस्त्रत्वस्य पारस्करेणोक्तत्वात् ।
असावेतत्ते इति सम्बोधनेन प्रेततर्पणं दर्शयति । एतच्च यजु-
र्वेदिनां पारस्कारदर्शनात् ।

आदिपुराणे,—

अग्निं वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितैस्ततः ।

कर्त्तव्यन्तु सचेलन्तु स्नानं सर्व्वमलापहम् ॥

ततः पाषाणद्वये तु सर्व्वदेयं तिलोदकम् ।

एकेभैकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ॥

रात्रे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च ।
 त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥
 अपसव्यं क्वचित् कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतकी ।
 दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयस्तस्यास्त्रलित्रयम् ॥
 वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा क्वचित् ।
 अमुकामुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्वित्त्वं पठन् ॥

तेनैवाच्छादितैरपि तेनैव प्रक्षालितवस्त्रेणाच्छादितैः स्नान-
कर्तृभिरित्यर्थः ।

एवञ्च गात्रस्थं वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय स्नातव्यम् ।
सचेलमित्यनेन यावच्चेलं देहे विद्यते तावत् प्रक्षालितव्यमिति
विवक्षितम् । न तु यावच्चेलयुक्तेनैव स्नातव्यम् एकवस्त्रस्नानस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, सर्व्वमलापहमिति सपिण्डादिभरणजन्यसर्व्व-
पापापहमित्यर्थः ।

क्वचिद्देशविशेषे एकेन पुरुषेण विप्राय दश जलास्त्रलयो
देयाः । क्षत्रियाय द्वादश वैश्याय पञ्चदश शूद्राय त्रिंशत् ।

पाषाणपृष्ठे ह्युदकदानं देशविशेषधर्म एव । वामाङ्गुष्ठ-
प्रवाहेणेति—वामहस्तपितृतीर्थेन पितृतर्पणसूत्रेदिनां आश्व-
लायनगृह्णे वामहस्तेनार्घ्यदानदर्शनात् । इति देशविशेषव्यव-
स्थितमभिधाय दक्षिणामुखैरित्यादिना सर्व्वसाधारणमुक्तम् ।

प्रेतस्तृप्यत्विति च प्रयोगः शास्त्रिभेदव्यवस्थितः ।

प्रचेताः,—

दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्य उदमुखाः प्राङ्मुखा वा राजन्य-
वैश्ययोस्त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति ।

बौधायनः,—

मरणे यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्थं सकृन्निमज्ज्योन्मज्ज्य तत् प्रेतार्थमुदकमुत्सृज्य अत-
एवोत्तीर्थ्याचामन्ति ।

यथाबालं पुरस्कृत्येत्यस्य उत्तीर्थ्येत्यनेन सम्बन्धः । यथा—
ब्रह्ममवतरणस्योक्तत्वात् । अपसलान्यपसव्यानीत्यर्थः । अतएवेति
अस्मादेवोदकादुत्तीर्थ्येत्यर्थः ।

हारीतः—

असौ तृप्यतामिति उदकाञ्जलिं 'नियमयति ।

एवञ्चासम्बन्धि'प्रथमाप्रयोगे तृप्यतु तृप्यतां-पदयोर्विकल्पः ।

पारस्कारः—

संप्रयुक्तं मैथुनं याचेरुदकं करिष्यामीति कुरुध्वं मा चैवं
पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । कुरुध्वमेवेतरस्मिन् सर्वज्ञातयो भावयन्ति
आसप्तमात् पुरुषाद्दशमाद्वा समानग्रामवासे यावत् सम्बन्धमनु-
स्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सञ्चस्यानामिकया अप आलोष्य
अपनः शोशुचद्वमिति दक्षिणाभिमुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं
सकृदासिञ्चति असावेतत्त इति ।

मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं तत्सम्बन्धि मैथुनं श्यालकादिकं

(१) ऊ व निनवन्ति ।

(२) व असम्बन्धि ।

संप्रयुक्तं सम्यक्प्रयोगकुशलं उत्तरदानाभिज्ञमिति यावत् ।
याचेरन् प्रार्थयेरन्नित्यर्थः ।

किं याचेरन् उदकं करिष्याम् इत्यर्थः । ततः कुरुध्वं मा चैवं
पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति प्रार्थितेन श्यालका-
दिना अभिहिते सर्वे ज्ञातयः स्नानादिक्रियां भावयन्ति ।

सप्तमपुरुषपर्यन्तसपिण्डेषु भिन्नग्रामवासिष्वपि । यस्य तु
पितृ-पितामह-प्रपितामहास्तयः पुरुषा जीवन्ति स दशमपुरुष-
पर्यन्तम् । दशमपुरुषादूर्ध्वमपि यद्येकग्रामनिवासिनो भवन्ति
एककुलजाता वयमिति स्मरणञ्च भवति तदापीयं स्नानादिक्रिया-
कर्त्तव्येति ।

यथा स्नानं कर्त्तव्यन्तदाह—एकवस्त्रा इत्यादिना अपनः
श्रीशुचदधमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया जलमालो-
च्यैकवस्त्रैर्दक्षिणामुखैः स्नानं कर्त्तव्यम् ।

असावेतत्त इत्यनेनामुकगोत्रं प्रेत असुकदेवश्चैतत्ते
तिलोदकं दृष्यस्वेति यजुर्वेदिनां प्रयोगो दर्शितः ।

शङ्खलिखितौ,—

उदकक्रिया कामं श्वशुरमातुलयोः शिष्ये सहाध्यायिनि
राजनि च ।

काममित्यभिधानात् पुत्रादिसङ्गावे नावश्यमियमुदकक्रिया
यदि तु स्नेह्या क्रियते तदा तेषामुपकारातिशयः स्त्रीयथाभ्युदय
इति दर्शयति ।

याज्ञवल्करः—

सप्तमाहशमाद्वाऽधो ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनः शोशुचदघमनेन पिष्टदिमुखाः ॥

एतन्मातामहाचार्यप्रक्षानाञ्चोदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रक्षान-स्वस्त्रीयंश्चशुरर्लिजाम् ॥

सक्तत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यबाः ।

सप्तमदिवसादधः प्रथमद्वितीयसप्तमदिने मिलिता ज्ञातयो-
ऽभ्युपयन्ति ज्ञानं कुर्युरित्यर्थः ।

तच्च ज्ञानं अपन इति मन्त्रेण दक्षिणाभिसुखाः कुर्युः ।
दशमादधो नवमदिने प्रथमद्वितीयसप्तमनवमेष्विति गोतम-
स्मरणात् । वाकारश्च प्रथमद्वितीयसप्तमेष्ववश्यं ज्ञातिभिर्मिलित्वा
ज्ञातव्यम् ।

नवमे तु प्रेतोपकारातिशय इति दर्शयति । उदकक्रिया
उदकेन क्रिया ज्ञानं तर्पणञ्च ।

कामोदकदाने पुनः प्रक्षानग्रहणं कृतपाणिग्रहणप्रक्षार्थम् ।
प्रथमं प्रक्षानग्रहणं वाग्दानोत्तरकालं यावत् पाणिग्रहणं न क्रियते
तत्पर्यन्तं सञ्जित् प्रसेकस्त्ववश्यकर्त्तव्यतार्थः । त्रिःसेके तूपकाराति-
रेकात् फलातिरेकः ।

अथ शोकापनोदनम् ।

याज्ञवल्क्यः—

क्षतोदकान् समुत्तीर्णान् शृदुशाहलसंस्थितान् ।
 स्नातानपनुदेयुः^(१) स्नानितिहासैः पुरातनैः ॥
 मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
 करोति यः स सम्भूदो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
 गन्धौ वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
 फेणप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
 पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना ॥
 सर्वे^(२) क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥
 श्लेष्माशु बान्धवैर्मृतं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यञ्च क्रिया कार्या विधानतः ॥

श्रीरामायणे—

शोचमानासु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति गतं स्वर्गमश्रुपातेन राघव ॥

(१) ख ग. अपवदेयुः ।

(२) ख पुस्तके सर्वे इत्यादि श्लोकः पतितः ।

(३) क हि यत्नतः ।

श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।
 'भूरियुक्नो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥
 स पुनर्वन्धुवर्गस्य शोकवाग्धेन राघव ।
 कृत्स्ने वै क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गान्निपातितः ॥
 अतिशोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतद्युतः ।
 शपेत्त्वा मन्थुनाविष्टस्तस्मादुत्तिष्ठ मांशुचः ॥

तथा—

संयोगोऽमिमतो येषां वियोगः कथमप्रियः ।
 संयोगो हि वियोगेन ग्रस्त एवाभिजायते ॥

महाभारते—

यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तद्वत् भूतसमागमः ॥

विष्णुः—

आक्रम्य सर्वं कालेन परलोकाय नीयते ।
 कर्मपथदनो जन्तुस्तत्र का परिवेदना ॥

कर्मपथदन इति कर्मं सुकृत-दुष्कृतरूपं पञ्च परलोक-
 गमनवर्त्मनि अदनं भक्षणं यस्य सम्बलमिति यावत् स कर्म-
 पथदनः । एतच्च सर्व्वमवश्यं श्रोतव्यम् । ऋषिभिर्नियमेन
 विहितत्वात् ।

(१) क ऊ च भूरियुक्नः ।

(२) प्र पुस्तके विष्णुपदं नास्ति ।

(३) क ख पुस्तके हने यस्तु तत् ।

अथ प्रवेशनादि ।

याज्ञवल्क्यः—

इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥

आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्वनि पदं शनैः ॥

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंसर्गिणामपि ।

इति शब्देन पूर्वोक्तं शोकापनोदनं परासृज्यते । गृहद्वारि
पादप्रक्षालणं कृत्वा निम्बपत्रत्रयं दन्तैः खण्डयित्वा आचमनं
कार्यं ततो लिखिष्यमाणमन्त्रैरग्न्यादिस्पर्शः कार्यः । पाषाणेषु
लिखिष्यमाणमन्त्रेष्वेव पादन्यासः कार्यः ।

एतच्च निम्बपत्रखण्डनादि कर्मासपिण्डैरपि कुलान्तरजातैः
प्रेतस्पर्शे सति कार्यम् ।

शङ्खं लिखितौ—

उत्तीर्य प्रेतसृष्टानि वामांस्तुत्सृज्येतराणि परिधाय गृहद्वारे
तस्मै प्रेताय पिण्डं दत्वा पश्चात् दूर्वाप्रवालान् गोमयमग्निं जलं
हृषभञ्चालभ्य प्रविशन्तो हृत गौरसर्षपैर्मूर्धनमङ्गानि चालभेरन् ।

शस्त्रपाणयो यथोक्तकालनियमाः प्रेतायावश्यकान्त्रयकालं

(१) ख ड संस्पर्गिणामपि ।

(२) ख अजं ।

कुर्युः । भूमौ माखं पिण्डं पानीयं उपलेपनानि वा दद्युः ।
तच्छालमनध्यायो गोत्रतः पर्युपासनञ्च ।

गोत्रतः पर्युपासनमित्यनेन सन्निहितैः सपिण्डादिभिः
'परिवृत्य स्नातव्यमिति दर्शयति ।

वैजवाप्यः—

शमीमालभन्ते शमी पापं शमयत्विति अश्मानमामभन्तेऽश्वेव
स्थिरो भूयासं अग्निर्नः शर्म यच्छत्विति । ह्योगित्यन्तरा गामज-
घोपस्यशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वा वा गृहं प्राप्य एकान्नमलवणमेकां
रात्रिं भुञ्जीरन् त्रिरात्रञ्च कर्मापरमणम् ।

अन्तरा गामजञ्चेति—वृषभ ऋगयोर्मध्ये स्थित्वा ह्योगिति
मन्त्रेण हावपि संस्पृष्टव्यौ । गृहं प्राप्य यद्युपवासः कर्तुं न
शक्यते । तदा क्रीत्वा लब्ध्वा वा अलवणमेकवारं दिवान्नं भोक्त-
व्यम् । त्रिरात्रं कर्मापरमणमिति अङ्गसम्बाहन-तैलाभ्यङ्ग-मार्ज-
नादिकर्मात्यागो दिनत्रयम् ।

पारस्करः —

प्रेतसंस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुः—आनक्षत्रदर्शनाद्वात्री
चेत्तदादित्यस्य ।

आदित्यस्यादित्यदर्शनादित्यर्थः ।

हारीतः—

न प्रेतस्पर्शिते ग्रामं प्रविशेयुरांनक्षत्रदर्शनात् रात्री चेदादि-
त्यस्य ब्राह्मणमुभयताञ्चेति ।

यदि नक्षत्रादित्योदयकालप्रतीक्षणे कार्यविरोधो भवति
तदा ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा प्रवेष्टव्यमिति दर्शयति ।

विष्णुपुराणे,—

प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ।

कटकर्म ततः कुर्युर्भूमौ स्तस्तरशायिनः ॥

कटकर्म शवसम्बन्धि कर्म प्रवेशकाले गृहद्वारि अग्निस्पर्शा-
दिकं कुर्युरित्यर्थः । भूमौ स्तस्तरशायिनो भवेयुरिति वाक्यशेषः ।
भूमावित्यनेन पीठखट्वाद्युपरि स्तस्तरारोपणं न कार्यमिति
दर्शयति । बहुवचनं सर्वसपिण्डानामेवायं धर्म इति दर्शयति ।

आश्वलायनः—

ज्येष्ठपुरःसराः कनिष्ठजघन्या निःसृत्य कनिष्ठपुरःसराः
ज्येष्ठजघन्याः प्रविशेयुः । प्राप्य सद अश्मानमग्निं गोमयमक्षतं
तैलं माषमप उपसृशन्ति नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेयुः त्रिरात्र-
मक्षारलवणाशनाः स्युर्द्वादशरात्रं वा महागुरुषु ।

सदो गृहम् । एतस्यां रात्र्यामन्नं न पचेयुरित्यनेनाक्ष-
पाकनिषेधादेवोपवासः सूचितः । उपवासाशक्तौ त्वसपिण्डगृहात्
पक्वान्नं लब्ध्वा भोक्तव्यम् । शक्तलाजादि वा क्रीत्वा भक्षणीयम् ।

द्वादशरात्रं वेति वा शब्दो व्यर्वास्थतविकल्पार्थः । मातरि
पितरि च द्वादशरात्रमक्षारलवणाशनां सपिण्डान्तरं त्रिरात्रम् ।

बौधायनः,—

अक्षारलवणाग्निं दशाहं कटमुपासीरन् ।

मातृपित्रोरेव मरणेऽशक्तस्यापि दशाहमचारसमाधान-
मावश्यकम् । कटं शवं शवधर्ममुपासीरन्नित्यर्थः ।

• वशिष्ठः,—

अघस्रस्तरे ब्रह्मनश्नन् आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन (वा)
वर्त्तेरन् ।

सपिण्डमरणे दिनत्रयमसृश्रत्वात् पापमुत्पद्यते इति दर्शि-
तम् । एवंविधे च पापे पीठादिषु नोपवेष्टव्यं किन्तु स्रस्तरे
तेनावसम्बन्धेनाभिधानात् अघस्रस्तरे इत्युच्यते तत्र दिनत्रय-
मुपवेष्टव्यं श्रयितव्यञ्च ब्रह्मनश्नन् इत्यनेनैतद्दर्शितम् ।

यद्दिनत्रयं पापातिशयात् स्वीयमन्नमप्यष्टुचि न भक्षणमर्हति
तेन चिरात्रोपवासशक्ताः सपिण्डा •दिनत्रयं न भुञ्जीरन् ।
अशक्तास्ते क्रीत्वा लब्ध्वा वा अन्नं भुञ्जीरन् न तु पूर्वावस्थितं
तण्डुलादिकम् ।

मनुः,—

अक्षारलवणाद्वाः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते ब्रह्म ।

मांसाशनञ्च नाग्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥

क्षारलवणं सैन्धवसाभ्रव्यतिरिक्तम् । निर्मज्जेयुश्च ते ब्रह्म-
मिति तृतीय-सप्तम-नवमदिवसेषु मिलित्वा ज्ञानं कर्त्तव्यम् ।

• प्रथम-सप्तम-नवम दिवसेषूदकक्रिया ।

इति गोतमुदर्शनात् ।

प्रथमदिनिऽत्यन्तप्रसिद्धत्वान्ननुना ज्ञानं नीकम् ।

मांसाशनञ्च नाश्रीयुरिति सर्व्वे सपिण्डा यावदशौचं ताव
अत्यमांसादिकं न भक्षयेयुः ।

मांसं न भक्षयेयुराप्रदानादिति गीतमवचनात् ।
अशौचान्तश्चाहे च मांसदानं विहितं शरीरंश्च पृथगिति
स्त्रिया नापि पुरुषान्तरेण सह एकशय्यायां शयितव्यम् ।

क्षिताविति पीठखट्वादिषु शयनोपवेशननिषेधः ।

ब्रह्मसतिः,—

अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाद्याः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥

दीना इति दिनत्रयमपि न भोक्तव्यं येन कृशदेहत्वं भवति
मलिना इति दिनत्रयं गात्रेभ्यो मलोल्लारणं न कर्त्तव्यम्
भोगवर्जिता इति वृत्त्यदर्शन-गीतश्रवण-सुगन्धितैलाद्युपभोगा
दिकं न कर्त्तव्यम् ।

अङ्गिराः,—

ब्रह्मचर्य्यं क्षितौ वासो वर्ज्यं मांसाशनञ्च तैः ।

तैरिति सर्व्वेः सपिण्डैर्बहुवचननिर्देशात् ब्रह्मचर्य्यमिति
मैथुनं न कर्त्तव्यमिति ।

हारीतः—

कार्णावसपाणयोऽधःशायिनोऽध उपवेशिन एकं पिण्ड
मुदकाञ्चलिञ्च निरस्य पाणिषु मृण्मयेषु पत्रपुटेषु वाऽश्रीरन् ।

कार्णायसं कुरिका-दात्र-कटारिकादि लौहद्रव्यं तद्दिनत्रय
हस्ते स्थापयितव्यम् ।

पाणिष्विति प्रतिपासमेवान्यद्वस्तेन दत्तमेव भोक्तव्यं पर्ण-
पुटेष्विति दोलापुत्तलिकादिषु । एतेन्यसु तावत् तैजसभाजनं
कदलीपत्रादिष्वपि भोजनं नास्तीति दर्शयति । अङ्गाशौच-
पर्यन्तमेतत् ।

विष्णुपुराणे,—

ग्रथासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥

तथा,—

दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव ।

दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ।

दिनानि तानि चेच्छातः कर्त्तव्यं विप्रभोजनम् ॥

यावदशौचं मैथुननिषेधात् सन्नियोगशिष्टत्वादाभिषवर्जनं
मपि यावदशौचमेव प्रतीयते ।

दिवा च अमांसं भोक्तव्यमिति चकारेण व्यक्तमेवानुदिनं
यावदशौचममांसभक्षणमित्युक्तम् । यावदशौचमेव रात्रौ न
भोक्तव्यं दिनानि तानीत्यन्तसंयोगे द्वितीयया यावदशौच-
व्यापित्वं प्रतीयते ।

यावदशौचमेव शक्तेन ब्राह्मणभोजनदानं कर्त्तव्यम् ।

(१) ग पत्तलिकादिषु ।

(२) ग अङ्गास्थिसञ्चयनात् ।

(३) ग च आसिषासंक्षेपं ।

(४) ग विप्रे ।

इच्छातो विप्रभोजनमिति यदि प्रेतोपकारेच्छा भवति तदा विप्र-
भोजनं कर्त्तव्यं, अकरणे प्रत्यवायाभावः ।

विप्रभोजनं विशेषयति मरीचिः—

प्रथमेऽङ्गि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं मेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

अनेन विप्रभोजनं ज्ञातिभोजनमिति विशेषितम् । प्रेतेषु
दुर्लभमित्यनेनात्यन्तप्रेतोपकार इति प्रदर्शितम् । अयञ्च प्रथम-
तृतीय-सप्तम-नवमेषु ज्ञातिभोजनोपदेशो यावदशीचं ज्ञाति-
भोजनदानाग्रहविषयः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसम्बाहनञ्च यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यश्चाश्रन्ति स्वबान्धवाः ॥

तैलाभ्यङ्गाङ्गसम्बाहनं बान्धवानां चतुर्थदिवसात् प्रभृति ।

आदिपुराणे,—

अशीचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् ।

महाभारते,—

तिलान् ददत पानीयं दीपान् ददत जागृत ।

ज्ञातिभिः सह मोदस्वमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

तिलपानीयदीपानां दानं पिण्डे कर्त्तव्यम् । जागरणञ्च
यावदशीचम् ।

अथ सपिण्डीदकादिदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृन्मये ॥

मृताह्वात् प्रभृति दिनत्रयं यावत् अवृश्यं देयमन्नं पूरक-
पिण्डरूपं न तु दिनत्रयमेवेत्यवधारणं विवक्षितं विष्णुादिवचनेषु
दशाहं पूरकपिण्डदानविधानात् । तेनासृश्वत्वयोगिदिनत्रयेऽपि
पूरकपिण्डदानादरार्थञ्च^(१) दिनत्रयग्रहणम् ।

पिण्डयज्ञावृता पिण्डपितृयज्ञैतिकर्त्तव्यतया, एतेन रेखा-
करणं दर्भास्तरणं प्राचीनावीतित्वं दक्षिणाभिसुखत्वं वामजानु-
पातनमवनेजनदानं पिण्डोपरि पुनरवनेजनञ्च दर्शितम् ।

अपहृता अत्र पितरो अमीमदन्त जर्ज्जं वहन्तीः—कन्दोगा-
नाम्, नमो वः पितरः, सदो वः पितरो यजुर्वेदिनां षडञ्जलि-
मन्वाः । एते सर्व्व एव न प्रयोक्तव्याः—मन्त्रनिषेधस्य मरीचिनो-
क्तत्वात् ।

मृन्मयपात्रे जलं कृत्वा पात्रान्तरे दुग्धं गव्यं कृत्वा आकाशे
शिक्यादावेकां रात्रिं स्थापनीयम् । तत्र यदि मृताहे दिवादाहः
समाप्यते तदा तस्यामेव रात्रौ स्थाप्यं नो चेदपरस्याम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

(१) च -विधानार्थञ्च ।

प्रेताय पिण्डदानं द्वादशाहं समाचरेत् ।

पाथेयन्तस्य तत् प्रोक्तं 'यतः प्रीतिकरं महत् ॥

यस्मात् प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहं नोयते ।

गृहं पुत्रं कलत्रञ्च द्वादशाहं स पश्यति ॥

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

सर्वपापोपशान्त्यर्थमध्वश्चमविनाशनम् ॥ इति च वचनम् ।

तत्र पयःशब्देन दशरात्रं क्षीरस्य^१ निधानमुक्तं साहचर्याज्जल-
स्यापि तदधिकप्रेतोपकारार्थम् ।

एतदुक्तमभवति एकरात्रमवश्यं क्षीरोदकनिधानम्, अकरणे
प्रत्यवायः । दशरात्रनिधानेऽधिकप्रेतोपकारो भवति नत्वकरणे
प्रत्यवायः । द्वादशपिण्डदानन्त्वेकादशाह-द्वादशाहश्चाद्वाहीभूत-
पिण्डद्वयदानेन सहेति बोद्धव्यम् स्मृत्यन्तरेण दशपिण्डदानस्य
नियतत्वात् ।

पिण्ड-जल-क्षीरदानेषु विशेषमाह—

पारस्करः—

प्रेताय^२ पिण्डं दत्त्वाऽवनेजनदान-प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं
मृशये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदधुः प्रेतात्रं स्नाहीति
पिव चेदं क्षीरमिति ।

दानशब्देन^३ पिण्डदानमुक्तम् बहुवचनात्, तेनावनेजन-
पिण्डदान पुनरवनेजनेषु^४ नामग्राहं नाम गृहीत्वा पिण्डं दत्त्वा

(१), अ प्रतप्राय- ।

(२) य क्षीरस्नाकाशे ।

पिण्डानुष्ठानं समाप्य विहायसि क्षीरोदके निदध्युरित्यर्थः । अत्र
प्रेतायेति ग्रहणं याज्ञवल्केयं च प्रेतपदेनोद्देश्यत्वप्रापनार्थम् ।

तेनामुकगोत्रं प्रेतामुकदेवग्रन्थं न वने निक्षेपेति प्रयोगः । पिण्ड-
दाने तु षष्ठ्यन्तेन वक्ष्यामः ।

विष्णुः,—

यावदशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डस्तेकञ्च दद्युः ।

उदकं तर्पणरूपं पिण्डदाने च मृत्युपाने कृत्वोदकाञ्जलि-
दानम् । एतच्चादिपुराणे व्यक्तीभविष्यति ।

अङ्गिराः,—

भूमौ पिण्डप्रदानञ्च कर्षून् कृत्वा विधानतः ।

गन्धमात्यैः समभ्यर्च्य ततो भोजनमिष्यते ॥

भूमौ कर्षून् कृत्वेत्यस्य कर्षूमध्ये पिण्डदानमित्यर्थः । कर्षू-
शब्देन साम्निकर्त्तव्यान्वष्टकादिकर्म्मज्ञभूतः प्रादेशदीर्घश्चतुरङ्गुल-
विस्तारश्चतुरङ्गुलनिम्नः खात उच्यते । एतच्च कर्षू-विधानं
केषाञ्चित् शास्त्रिणाम् ।

प्रचेताः,—

गृहद्वारे तस्मै प्रेताय पिण्डं निर्व्याप्य भूमौ मात्स्यं पानीयञ्चो-
पलिप्तायां दद्युः ।

उपलिप्तायां भूमौ मात्स्यं पानीयमित्यनेन पिण्डसमीपे

(१) * च मृच्छपुराणे ।

(२) ख-च पुस्तकद्वये निर्वपेयुः ।

मास्यपानीयदानं दर्शयति पानीयञ्च सृक्षयपात्रकृतोदकाञ्जलि-
रूपमुक्तमेव ।

पिण्डेति कर्त्तव्यतामाह आदिपुराणे,—

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायाञ्च समाहितः ।

यत्नान्नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

सृक्षयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः ।

लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥

ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्ज्वालयेद्दिशि ।

तण्डुलप्रसूतो तत्र प्रक्षाल्य द्विः पचेत् स्वयम् ॥

सपवित्रैः स्तिलैर्मिश्रां केशकीटविर्वर्जिताम् ।

हारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरसृत्तिकाम् ॥

तत्पृष्ठे प्रस्तरद्दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् ।

ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरेद् गोत्रनामनी ॥

तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सञ्चितं तप्तमेव हि ।

दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥

फल मूल-गुड-क्षीर तिलमिश्रन्तु कुत्रचित् ।

अर्घ्यैः पाद्यैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।

ऊर्णातन्तुमयैः शुक्लैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा ।

तावत् तत्सम्बन्धस्तिष्ठेत् सर्व्यन्तोये क्षिपेत्ततः ॥
 दिवसे दिवसे पिण्डो देय एवं क्रमेण तु ।
 सद्यःशौचेऽपि दातव्याः, सर्व्येऽपि युगपत्तथा ॥
 ब्राह्मण्ये प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।
 द्वितीयेऽहनि चत्वारः तृतीये पञ्च चैव हि ॥
 एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ।
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीञ्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्ताणि तिलादिभिः ॥
 जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां कचिदेव हि ।
 देशधर्मान् पुरष्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपत्यपि ॥
 देयस्तु दशमः पिण्डो रात्रां वै द्वादशेऽहनि ।
 वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।
 शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासपूर्णेऽङ्गि दीयते ॥

प्रथमेऽहनि यो दद्यादिति सम्बन्धी असम्बन्धी वा पुरुषो वा
 स्त्री-वेत्युक्तम्, अन्नं पिण्डमन्येषु नवसु स एवेत्येवकीरेण प्रथम-
 पिण्डदातैव दशमपिण्डदानेऽधिकारोक्तिं दर्शयति ।

तेन यदा पुत्रादेरसन्निधावन्त्येन प्रथमपिण्डो दत्तस्तदा
 दशाहमध्ये पुत्रादेरागमनेऽपि दाशाहिकपिण्डदानं पुत्रादिना न

कार्यम् किन्तु प्रथमपिण्डदात्रा कार्यम् । पुत्रादिसु दाशाहिक-
पिण्डव्यतिरिक्तं सर्व्वं कुर्यात् ।

लगुडं गृहीत्वेति अग्रगामिपुरुषान्तरहस्तेन लगुडं गृही-
त्वेत्यर्थः ।

तोयार्थेन ततो गच्छेत् गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहीतलगुडं यत्नात् सर्व्वदुष्टनिवारणम् ॥

इति गोविन्दराजलिखितब्रह्मप्रचेतोवचनात् । तेन लगुडहस्तं
पुरुषमग्रे कृत्वा पिण्डार्थं मृत्प्रयभाण्डेन जलमानेतव्यम् । ततः
स्वगृहवासुन^१ ऐशान्यान्दिशग्निं प्रज्वाल्य तण्डुलप्रवृत्तिद्वयं द्विः
प्रक्षाल्य स्वयमेव तथा^२ पाकं कुर्यात् यथा मण्डगालनव्यति-
रेकेणान्तरुष्मपक्वं सुसिद्धमदग्धमकठिनमन्नमभवति ।

^१[ततो द्वारदेशे कुशतिलमिश्रां शुद्धां पीतां वा केशकौटशून्यां
मृदं प्रक्षिप्य पिण्डिका कार्या । यदि त्वत्पत्न्यपवित्रदेशोद्भवा
मृत्तिका तदा तिलकुशरहिता पिण्डिका कार्या] ततः
पिण्डिकोपरि दक्षिणाग्रां रेखां कृत्वा रेखोपरि शुचिदेशोद्भवान्
दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तरेत् ।

तत आस्तीर्णकुशोपरि गोत्रनामोच्चारणपूर्व्वकं सतिल-
जलेनावनेजनदानं कुर्यात् । ततस्त्रिल-वृत्त-मधु-दुग्धमिश्रं पिण्डं

(१) क ग वास्तुनि ।

(२) च पुस्तके [ ] चिह्नितांशः पतितः ।

तप्तमेव गृहीत्वा दक्षिणासुखोऽवनेजनस्थाने दद्यात् प्रेतायेति
चतुर्थ्या प्रेतपदोद्देश्यत्वं^(१) दर्शयति ।

क्वचित्तु देशे घृतमधुस्थाने फलमूलगुड़ोपादानं क्रियते ।
सर्वत्रैव देशे पिण्डदानानन्तरमूर्ध्नादिभिर्यथाशक्ति पिण्डार्चनं
कार्यं, यावच्च पिण्डाद्वाप्यमुत्तिष्ठति तावत्पिण्डं^(२) पश्यन्नवतिष्ठेत ।
सम्यग्वाप्यनित्यत्वात् सर्वोपकरणसहितं पिण्डं जप्तिं क्षिपेत् ।

सद्यःशीचे दशपिण्डा एकदिवसे देयाः । तत्रापि दशसु
पात्रेषु तण्डुलप्रसृतिद्वयं, पृथगेव दशधा पक्कव्यम् ।

एकपात्रे तु संख्यान्तरोपजनने सति द्वित्वसंख्या बाध्यते
त्रयश्चाशीचे योऽयं प्रकार उक्तः स वक्ष्यमाणपारस्करोक्तप्रकारेण
सह वैकल्पिकः ।

एकस्तोयाञ्जलिरित्यादिना दशाहपर्यन्तं प्रत्यहमेकैकस्रद्धा
पृथक् पृथक्पुष्पपात्रे गन्ध-पुष्प-तिलयुक्तैकैकस्तोयाञ्जलिः पिण्ड-
समीपे स्थापनीय इति दर्शयति ।

तिलादिभिरित्यादिशब्देन गन्धपुष्पयोर्यहणम् । जात्युक्ता-
शीचतुल्यांस्त्रित्यादिना पारस्कराद्युक्तानां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-
सम्बन्धिनानां द्वादश पञ्चदश-त्रिंशत्पिण्डानां दानं देशविशिषे व्यव-
स्थितमिति दर्शयति । देयसु दशम इत्यादि सुगमम् ।

(१) ख प्रेतपदे निर्द्देश्यत्वं । च -पदेन उद्देश्यतां ।

(२) ग पश्यन्नेव तिष्ठेत् ।

(३) च -एकत्र पात्रे...बाध्यते ।

मरीचिः,—

प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यान्मन्त्रदर्भविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा सुस्नातः सुसमाहितः ॥

बहिरिति बहिर्द्वार इत्यर्थः । चरुशब्दोऽनवस्त्रावितमण्डान्त-
रुष्मपक्वविशदसिद्धौदनवाची । तेनादिपुराणे पचेदिति सामान्येन
यद्यप्युक्तस्तथापि चरुं पचेदिति बोद्धव्यम् । सुस्नात इति सुशब्देन
सशिरस्कस्नानं दर्शयति ।

तेनाशिरस्कस्नानं जलाद्रिवाससा गात्रमार्जनं कृत्वा पिण्ड-
दानं प्रतिषिध्यते सुसमाहित इत्यनेन अद्वातिशयं कार्यान्तरा-
नाक्षिप्तचित्तत्वञ्च दर्शयति ।

विष्णुः—

प्रेतस्योदकनिर्व्वपणं कृत्वा पिण्डमेकं कुशेषु दद्युः ।

मरीचिना पिण्डदानं कुशवर्जितमुक्तं विष्णुना कुशेषूक्तम् ।

तत्र व्यवस्थामाह हारीतः—

— क्लृप्तचूडा ये बाला ये च गर्भाद्दिनिःसृताः ।

सृता ये चाप्यसंस्कारास्तेभ्यो भूमौ प्रदीयते ॥

अक्लृप्तचूडा इति चूडाकरणकालेऽपि देववशादकृतचूडा-
करणाः, अन्यथा गर्भाद्दिनिःसृता इति पृथग्यहणं न
प्राप्नोति अकृतचूडत्वेनैव ग्रहणात् गर्भाद्दिनिःसृता इत्यनन्तरमेव
गर्भाद्दिनिःसृताः षष्मासाभ्यन्तरेऽसृता इत्यर्थः ।

असंस्कारा उपनयनकालेऽप्युक्तोपनयनाः । अन्यथाऽकृत-

चूडलेनैवं संस्काराभावे सिद्धे असंस्कारा इति पुनर्ग्रहणं न प्राप्नोति । एतेषां कुशरहितायां भूमौ पिण्डदानमेतद्व्यति-
रिक्तानां कुशेषु ।

शुनः-पुच्छः—

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।
तिलमिश्रन्तु दध्नेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥
हारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।
तूष्णीं प्रसेकं पुष्पञ्च धूपं दीपं तथैव च ॥
शालिना शक्तुभिर्व्यापि शाकैर्व्याप्यथ निर्व्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्याद्दृशाद्विकम् ॥

फल-मूल-दुग्ध-शाक-गुडैः सहितं पिण्डमित्यर्थः । तिलमिश्र-
न्त्विति तु शब्दोऽवधारणेऽवश्यं तिलमिश्रितमित्यर्थः । एवञ्च फल-
मूलादिसहितत्वे प्रेतोपकारातिशयः, असहितत्वे प्रत्यवायाभावः ।
ततश्च शक्तौ यथासम्भवं व्यस्त-समस्तफलादिदानम् ।

दक्षिणत इति हारदेशस्य दक्षिणपार्श्वमाश्रित्येत्यर्थः ।
देवतायतनेषु चेति प्रवासस्थस्य स्वगृहाभावे । यत्र तु स्वगृहं
नास्ति देवतायतनमपि न विद्यते तत्र जलसमीपे पिण्डदानं
कार्यम् ।

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलमथवा ।
सरितलं सकुशं दद्याद्दक्षिर्जलसमीपतः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

तृणैः प्रसेकमिति मृत्तयपात्रस्यजलाञ्जलिमित्यर्थः । शालि-
नेति—पाकासामर्थ्यं शालिशब्दवाच्यहैमन्तिकधान्यसम्भवतण्डुलेन
पिण्डदानं दर्शयति ।

शक्तुभिर्व्वेति—तण्डुलानाञ्चाभावे । उभयोरभावे शाकैरेव
केवलैः । एतेषां विशेषो यदि प्रथमदिने तण्डुलैः पिण्डो दत्तः,
तदा दशपिण्डास्तण्डुलैरेव देयाः । यदि शक्तुभिः शाकैर्व्वा
दत्तस्तदा तैरेव देया दशपिण्डाः ।

ऋष्यशृङ्गः—

न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ।

यस्य न ज्ञायते गोत्रं पिण्डं नाम्ना तु निर्व्वपेत् ॥

दशाह्निकग्रहणादेकादशाह्नादिग्राहेषु स्वधाप्रयोगोऽस्तीति
दर्शयति । भाषेतैत्यनेन पिण्डदाने वाक्यविशेषनियमं दर्शयति ।

अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मण एतत् पिण्डं पूरकमिति
प्रयोगो भवति । गोत्राज्ञाने नाममात्रेणैव पिण्डदानम् ।

शार्तातपः—

अशीचस्य च क्रासेऽपि (तु) पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

अशीचमध्ये इत्यर्थः ।

अशीचमध्ये कथं पिण्डदानमित्यत आह पारस्करः,—

प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समाहृतः ।

द्वितीये चतुर्दश्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

त्रींस्तु दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि चालयेत्तथा ।

एकोद्दिष्टञ्च कर्त्तव्यं श्राद्धकर्म ततः परम् ॥

अस्थिसञ्चयनन्त्येति समस्तचतुर्थाहकृत्योपलक्षणार्थम् । तेन द्वितीयदिवसे चतुर्थाहश्राद्धं स्पर्शश्च । वस्त्रादि चालयेदिति चौरादिसंमस्ताशौचान्तकृत्योपलक्षणार्थम् । एकोद्दिष्टमैकादशाहिकम् । ततः परं तृतीयदिनात्परं चतुर्थेऽङ्गीत्यर्थः । एवञ्चार्थात् द्वादशाहिकं पञ्चमेऽहनि प्रथमेऽहनि त्रयः पिण्डा इत्यादिरयं पक्ष आदिपुराणोक्तपक्षवैकल्पिक इत्युक्तमेव ।

पुनः प्रारम्भः—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्त्तिताः ।

प्रतेभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ॥

क्षत्रियादीनां द्वादशादिपिण्डान् देशविशेषव्यवस्थापितानुपन्यस्य दशैव त्विति तु शब्देन सर्व्वदेशधर्मत्वं निराकरोति ।

बृहत्प्रचेताः—

पिण्डः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाऽथ वा ।

सम्पूर्णं तु ततो मासे पिण्डशेषं समापयेत् ॥

शूद्रयेति ग्रहणात् अष्टौ नव वेतौच्छाविकल्पः शूद्राणामेव, क्षत्रिय-वैश्ययोस्तु नवभिर्दिनैर्नवपिण्डान् दत्त्वा दशम एव पिण्डोऽशौचान्तदिने देय इति दर्शयति ।

आज्ञलायनगृहपरिशिष्टम्—

नवआहं दशाहानि नवमिअन्तु षडृतून् ।
 अतःपरं पुराणञ्च त्रिविधं आहमुच्यते ॥
 यस्मिन् नवे पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे ।
 तदासुरं भवेच्छाहं वृषलं मन्त्रवर्जितम् ॥
 अनुदकमधूपूष गन्धमाख्यविवर्जितम् ।
 निनयेदश्मनि पूर्वं ततः आहं प्रकल्पयेत् ॥
 पश्चाच्च निनयेत्पण्डं तस्मिन्नेव यथाविधि ।
 असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ॥
 प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ।
 चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
 यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवआहमुच्यते ॥

इति यमवचने,—

“चतुर्थे पञ्चमे वाऽथ नवमैकादशे तथा” ।

इत्यादिपुराणवचने च दशाहमध्ये आहत्रयं दर्शितम् । तच्छाह-
 त्रयं नवआहं दशाहानीत्यनेनोक्तम् ।

एतच्च ऋग्वेदिना कर्त्तव्यं ऋग्वेदिगृह्यपरिशिष्टेनोक्तत्वात् ।
 एतच्च आहत्रयं साम्निना वैश्वदेवपूर्वकं कर्त्तव्यं पुराणआह-
 समभिव्याहाराद् । प्रथमवर्षोपरि आहं पुराणमुक्तं ततःपरं प्रति-
 संवत्सरआहमपि पुराणपदेन गृहीतम् ।

तत्र च साम्नेरेव सदैवतं तच्छाहम् । श्रुतो दशाहमध्ये आह-
 ऽपि साम्नेरेव सदैवतं आहं मन्त्रवर्जितं क्रियते तद्वृषलम्भवति

उपस्य चर्चस्य अलं वाधकं भवति तस्मात् समन्वकथाहं
कर्त्तव्यम् । चतुर्थं-पञ्चम-नवम-दिनेषु प्रथमं पूरकः पिण्डो देयः
ततः आहं कर्त्तव्यम् । अशुद्धकमिति मृत्तयपात्रस्योदकाञ्जलि-
रहितमित्यर्थः ।

एतच्च तोयाञ्जलिरहितत्वं गन्धादिवर्जितत्वञ्च ऋग्वेदिना-
मेव । अश्विन्यपि पिण्डदानमृग्वेदिनामेव पद्मादपि आह्वाङ्गभूत-
पिण्डदानमश्विन्येव तच्च यथाविधि गन्धादियुक्तमपीत्यर्थः ।

—.

अथ प्रेताधिकारिनिरूपणम् ।

कृत्स्नशृङ्गः,—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अपुत्रस्य च या पुत्री साऽपि पिण्डप्रदा भवेत् ॥

तस्य पिण्डान् दशैतान् वा एकाहेनैव निर्व्वपेत् ।

नद्यां समुद्रगामिन्यां तांश्च पिण्डान् विनिक्षिपेत् ॥

नान्यमिति प्रतिषेधात् अपुत्रायाः पद्मा अनूढाया अपि
दुहितुः पुत्रे विद्यमानेऽनधिकारः । अपुत्रस्य च या पुत्रीति
व्यक्तमेव पुत्राभावे दुहित्वधिकारं दर्शयति ।

यच्च,—

“दुहितुः पुत्रवत् कुर्यान्मृतापित्रोस्तु संस्क्रान्ता ।

“अशीचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः ॥

इति भरद्वाजनाम्ना वचनं पठन्ति तंजीविन्दराजैर्विश्वरूप-
कामधेनुकारेण लिखितमित्यमूलमेव प्रतिभाति । समूलत्वेऽपि
पुत्राभाव एव पुत्रतुल्यत्वं दर्शयति । भ्रातृ-भ्रातृजप्रभृतीनाम्
दुहितृसङ्गावेऽनधिकारज्ञापनार्थञ्च ।

संस्कृता इत्यनेन विवाहिताया विवाहेन पिढंगोत्राद्वि-
भूताया अपि दुहितुः पितुरपुत्रत्वेऽधिकारं दर्शयति ।

एवञ्चाविवाहितायाः आह्वकरणसमर्थायाः सुतरां सिद्धयति
पिढंगोत्रत्वादिति ।

यद्यपि—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।

दद्यात् पिण्डं जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी ॥

इति वचनमृषिनामशून्यमेव तन्निर्मूलमेव । समूलत्वेऽपि
देशान्तरस्थेऽत्यन्तबालकपुत्रेऽपुत्रपत्नीसम्भावे पुत्रिण्याः पुत्र्या जल-
मात्रं विधत्ते ।

अपुत्रायास्तु पिण्डआह्वाधिकारित्वं दर्शयति—

द्रुशैतान् वेति वाकार' आदिपुराणवचने वक्ष्यमाणत्रिरात्रा-
पेक्षया विकल्पार्थः । व्यवस्थितविकल्पस्यायं कृतचूडाकैरणाकन्या-
वाग्दानपर्यन्तमेकाहेन दश पिण्डान् दद्यात् । वाग्दानादुत्तर-
कालं त्रिरात्रेण । समुद्रगामिन्यामिति प्राशस्त्यातिशयार्थम् ।
समुद्रगामिन्यभावे नदीमात्रे, नद्यभावे जलमात्रे ।

प्रचेताः^१—

शुची भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः^२ ॥

भ्रातेत्यविशेषेणोपादानात् कनिष्ठभ्रातुरप्यधिकारं दर्शयति ।

तेनापुत्रस्य पत्नीदुहित्रभावे कनिष्ठभ्रातुरधिकारः । तदभावे पितुः ।

यच्च,—

न पुत्रस्य पितुः दद्यात् नानुजस्य तथाग्रजः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं—तच्च भ्रातृसंज्ञावे पितुः, कनिष्ठभ्रातृसंज्ञावे च ज्येष्ठभ्रातुरनधिकारं दर्शयति ।

पित्रभावे पितृव्यस्य सगोत्रत्वात् पितृव्याभावे पितामहस्य, पितामहस्याभावे मातुलस्य, मातुलाभावे मातामहस्य तदभावे गुरोः ।

गुरुभावे सगोत्राणां बान्धवानां सगोत्राश्च बान्धवाः सपिण्डसगोत्र समानोदकगोत्रजाः सन्निधितारतम्येनाधिकारिणः ।

पुत्राभावे प्रकृते शङ्कः,—

भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्से भार्या तथैव ।

श्वशुरादेः क्षुषा दद्यात्तदभावे द्विजीत्तमः ॥

अपुत्रायाः पत्न्याः दुहितृ-संपत्नीपुत्रयोरभावे-पतिर्दद्यात् ।

(१) क चिरबान्धवाः ।

(२) न पत्युः ।

(३) य श्वशुरादेः क्षुषा चेव ।

यत्तु,—

न जायायाः पतिर्दद्यात् अपुत्राया अपि कश्चित् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं तदुद्दिष्ट-सपत्नीपुत्रयोः सद्भावे भर्त्से
भार्या तथैव चेति व्याख्यातम् । अपुत्रायाः स्वश्रुतं स्नुषा, स्वश्रुतं
स्नुषायाः । स्वश्रुतं तु पौत्र-प्रपौत्राभावे स्नुषा मातृपितृकुलसम्ब-
न्धिनां व्यवहितानामप्यभावे द्विजोत्तमो ब्राह्मणो ब्राह्मणस्या-
सम्बन्धिनोऽपि दद्यात् न तु क्षत्रियादिरसम्बन्धी' ।

आदिपुराणे—

न कदाचित् सगोत्राय श्रावं कार्यमगोत्रजैः ।

असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः ॥

श्राद्धन्तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ।

नित्यं गुरुकुलस्थस्य गुरुः सन्नञ्चचारिणः ॥

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात्तत्पितृसत्क्रियाम् ॥

व्रथाणामश्रमाणाञ्च कुर्याद्दाशहिकां^१ क्रियाम् ।

यतः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्व्वपणं सदा ।

कृत्वा तत्पितृकं शौचं स्वजातिविहितञ्च यत् ॥

भ्रातृर्जाता स्वयञ्चक्रे तद्गार्ह्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतसक्रे यस्य नास्ति सद्गोदरः ॥

(१) ग व सप्तन्वी ।

(२) न - दाशहिकाम् ।

दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥
 जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषान्तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां 'गुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाञ्च सर्व्वेषां त्वपरिऽहनि ।
 आहं कार्य्यन्तु प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 राज्ञां मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्री वा तदशौचन्तु 'चीर्त्सा पञ्चात्करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षीभाइयाश्चोहात् कृत्वा तज्जातितामियात् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्र-विट् शूद्रयोऽनयः ॥
 स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कथञ्चन ।
 स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वन्ते ॥

सपिण्डसमानोदकाय सगोत्रायान्यगोत्रजैर्द्धारभूतेर्न कश्चिदुच्य-
 तव्यं आहर्मेकादशाहादिकमन्यगोत्रजो न प्रेरयितव्यो न वा
 स्वयमुपेक्षा कर्त्तव्या येनान्यगोत्रजोऽदृष्टार्थं कारुण्याद्वा प्रवर्त्तत
 इत्यर्थः ।

(१) व शुक्लः ।

(२) व तीक्ष्णः ।

व्रतं तत्तद्देवकदेशाध्यानाङ्ग-भूतमास-वर्षादिकाल-
समाप्यम् । व्रतस्यस्यापीत्यपिशब्दाद्ब्रह्मचर्यमाचक्षितस्य । सुतरां
दर्शयति । स गुरुर्यस्य गुरोर्गृहे तिष्ठतीत्यर्थः ।

ब्रह्मचारिणः सपिण्डे मातृ-पितृ पित्रव्यादौ सन्ततिशून्ये सृते
प्रेतक्रिया, कर्त्तव्यन्तराभाव इत्यर्थः । दयान्वितो गुरुर्मृतस्य ब्रह्म-
चारिणस्तत्पितृसत्क्रियां कुर्यात् ।

पितुः कर्त्तव्या सत्क्रिया पितृसत्क्रिया तस्य ब्रह्मचारिण-
उद्देश्यत्वेन सम्बन्धिनी पितृकर्त्तव्या सत्क्रिया तत्पितृसत्क्रिया ।

किमुक्तं भवति पितुरपि या कर्त्तव्या भवति सा पितृतुल्यस्य
गुरोर्युक्तेव कर्त्तुम् । [ब्रह्मचारिव्यतिरिक्त क्रियासङ्गावे (?) ब्रह्म-
चारिणोऽन्यक्रियाकरणे ब्रह्मचर्यलोपप्रसङ्गात् कर्त्तुं न युक्तम् ।

अस्य च सपिण्डः प्रेतक्रियाऽकरणात् भ्रष्टो भवति । अतो-
ऽहममुका वयमिति दयया युक्त इत्यर्थः ।] ब्रह्मचारिसपिण्डस्य
यावत्कालमशौचं स्वजातिविहितं तावत्कालमशौचमङ्गीकृत्याशौच-
विहितपिण्डादिदानं समाप्य शुद्धिकालविहितैकादशाहादिश्राद्धं
कुर्यादित्यर्थः ।

नित्यं सर्व्वदा न दशाहिकक्रियामात्रं किन्तु यदा यदा
मासिकाद्येकोद्दिष्टं भवति तदा कुर्यादित्यर्थः ।

यथा—

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्व्वपणं सदा ।

इत्यत्र सदाशब्दस्यार्थः ।

न ज्ञानेन—नित्यं गुरुकुलस्थस्येत्यस्य गतार्थता, अपि शिष्य-
मात्रग्रहणात् गोबलीवर्धन्यायेन ब्रह्मचारिव्याप्त्यर्थत्वात् । अतएवा-
स्यापि न गतार्थता वेद-वेदाङ्ग धर्मशास्त्रव्याख्याने यः शिष्य-
स्तदुपसंग्रहार्थत्वात् । स्वजातिविहितञ्च यदित्यनेन दशाहविहित-
पिण्डदानमुक्तम् ।

भार्या चेन्नास्तीत्युपलक्षणार्थं दुहिता च नास्तीत्यपि
बोद्धव्यम् ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

इति मनुवचनेन—

अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ।

तस्याः पित्रधनन्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥

इति बृहस्पतिवचनेन च—

भ्रातृसङ्गावेऽपुत्रधने दुहितृधिकारी दर्शितः ।

गोत्रचक्रध्यानुगः पिण्ड इति मनुवचनान्तरम्—तेन पुत्री-
दुहितोरभावं एव भ्रातृधिकारः ।

सहोदरग्रहणात् सपत्नभ्रातृसङ्गावेऽपि सहोदरभ्रातृपुत्राधि-
कारं दर्शयति । यत्र तु सहोदरो भ्राता ज्येष्ठोऽस्ति सोदरभ्रातृ-
पुत्रश्च तत्र सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारी युक्तः—

यथेकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः ॥

इति बृहस्पतिवचने पुत्रतुल्यकार्यकारित्वाभिधानात्—

नानुजस्य तथायज—इति निषेधाच्च ।

अङ्गानाममूढानां दुहितृणामशौचान्तदिनद्वितीयदिने पितृका-
दशाहश्राद्धं कुर्यात् । '[अशौचं चीर्त्सेत्यत्र तस्यैव 'आहस्य
प्रकृतत्वात् । अर्थादशौचमध्ये दशाहकृत्यं कार्यम्] ।

दत्ता वाग्दत्ताश्च पित्र्यदृष्ट्या दुहितरस्त्रिरात्राशौच-
भागिन्यः । तेन चतुर्थेऽहनि कुर्यात् ।

दश पिण्डानेकाहनेवेति ऋथ्यशृङ्गवचनं 'वाग्दानात् पूर्वं
बोद्धव्यम् ।

दत्तानां भर्तृगृहावस्थाने च अहनि चापरे इत्यशौच-
दिनादपरदिने इत्यर्थः । द्वितीयेऽहनीत्यपि अशौचान्तदिनादेव
द्वितीये ।

जामातुः श्वशुरस्य भित्तस्य नैरन्तर्येण चिरकालमत्यन्तमनु-
वर्त्तमानस्नेहातिशयस्य तत्पुत्रस्य च श्रोत्रियस्य सहवासिनो गुरोश्च
यत्र तत्र स्थितस्य भागिनेयपुत्रस्यार्थाङ्गाग्निनेयस्य च यस्य याव-
दशौचं तस्मादपरदिने तदेव प्रकृतश्राद्धं कार्यम् ।

प्रथमे इत्युशौचान्तदिने इत्यर्थः । जलेन क्रिया जलक्रिया
तर्पणं पिण्डदानञ्च तां स्नानपूर्वमशौचमध्ये कृत्वेत्यर्थः ।

(१) ख पुङ्गवे [ ] चिह्नितः पठितः ।

(२) 'ख वाग्दानपर्यन्तं ।

राज्ञो ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाजातस्य नृपतेः सपिण्डे ब्राह्मणे-
ऽपत्यपत्नीरहिते सृते पुरोहितेन , तदशौचमङ्गीकृत्याशौच-
कर्त्तव्यम् सर्वं समाप्याशौचान्तद्वितीयदिने तदेव प्रकृतश्चाहं
'कुर्वीत । क्षत्रियादौ तु नृपतेः सपिण्डे सृते मन्त्री' क्षत्रियादि-
जातीयस्तथैव कुर्यात् ।

ब्राह्मणपुत्राः क्षत्रियादयो ब्राह्मणाय • कर्त्तुमधिकारिणः स
ब्राह्मणपिता न तादृशेभ्यः क्षत्रियादिभ्यः पुत्रेभ्य इत्यर्थः ।

अथास्थिसञ्चयनम् ।

विष्णुः—

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाश्वसि प्रक्षेपः ।

यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्लोकमधितिष्ठति^१ ॥

कात्यायनः—

सञ्चयनञ्चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा—पलाश-
वृन्तेनास्थीनि परिवृत्याङ्गुष्ठ कनिष्ठाभ्यामादाय पलाशपत्रपुटे
प्रास्यति शम्यवकाः कर्द्दमञ्च श्मशानेऽङ्गास्थीनि सर्वसुरभि-
मिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां कर्षू • खात्वा कुशानास्थीर्ध्वं वस्त्रावकृतञ्च
हारिद्रं—वागिति • निर्वपत्यस्मिन्—एतद्वाजसनेयमित्यनेन ध्यात्वा

(१) य सपिण्डमन्त्री ।

(२) य स्वर्गलोके बह्वीयते ।

मनसाऽनाज्ञेन वाचा ब्राह्मण्या च यथा विद्यया बुधिव्यामन्त्रताया-
मपां रसेन निर्वपास्यसाविति श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भेषु
सञ्चयनं निधानञ्च तूष्णीम् ।

चतुर्थ्यामिति चतुर्थदिवसे इत्यर्थः । अयुग्मान् भोजयित्वेत्यनेन
आज्ञं दर्शयति यदामश्वाहमिति प्रसिद्धम् । एतत् प्रथमं कार्यं
ततोऽस्थिसञ्चयः ।

प्रास्यति प्रक्षिपति ततोऽस्थीनि सर्व्वसुरभिमियाणि कृत्वा
शमीपत्रं—भवकाः कण्टकशैवालं कर्द्दमञ्चाश्चुपरि प्रास्यती-
त्यनुपपन्नः ।

अङ्गेति—शम्यवकाकर्द्दमैरस्थीनि म्रक्षयित्वेत्यर्थः । श्मशाने
कर्षूँ खात्वेत्यर्थः । इयञ्च कर्षूँदूरनिम्ना दूरदीर्घा च कार्या
अस्थिस्थापनार्थत्वात् । ततः कर्षूमध्ये कुशानास्तीर्य्य आस्तीर्य्य-
कुशोपरि हारिद्रं हरिद्राम्बन्धितं वस्त्रावकृतं वस्त्रैकदेशमास्तरेत् ।

ततो वागित्यादिमन्त्रेण एतदित्यादिना च-असावित्यन्तेन
मन्त्रेणास्मिन्नास्तीर्य्य हरिद्रारन्ध्रितवस्त्रैकदेशोपरि तान्यस्थीनि
निर्वपति निःशेषाणि स्थापयेदित्यर्थः ।

अस्मिन्नेव स्थाने श्मशानं कर्त्तुमिच्छतोऽन्यान् नैरानवगम्य
कुम्भेषु सञ्चयनं कुर्यात् न पलाशपत्रपुटे, श्मशानान्तराशङ्कारहिते
च स्थानान्तरे कर्षूँ कृत्वा लिखितमन्त्रद्वयव्यतिरेकेण पूर्व्वोक्तं
सर्व्वं कृत्वा निधानं स्थापनं कुर्यात् ।

एतदुक्तं भवति—यदि पुनः शवान्तरदाहशङ्का बास्ति तदा
प्रथमोक्तः प्रकार एव ।

कृन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थ्नां सञ्चयनं भवेत् ।
यस्तत्र विधिरादिष्टः ऋषिभिः सोऽधुनोच्यते ॥
स्नानान्तं पूर्व्ववत् कृत्वा गव्येन पयसः ततः ।
सिद्धेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ॥
शमी-पलाशशशाङ्काभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भस्मनः ।
आज्येनाभ्युक्ष्य गव्येन सेचयेद्गन्धवारिणा ॥
मृत्पात्रपुटके कृत्वा सूत्रेण परिवेष्ट्य च ।
अभ्रंशिन्यां शुची भूमौ निखुनेदक्षिणामुखः ॥
पूरयित्वाऽवटं पङ्कं पिण्डं शैवालसंयुतम् ।
दत्त्वोपरि समं शेषं कुर्यात् पुण्याहकर्मणा ॥
एष एवागृहीतान्नेः प्रेतस्य विधिरिच्यते ।
स्त्रीणामिवग्निदानं स्यादथातोऽनुक्तमुच्यते ॥

ब्रह्माग्नीचे त्वपरिच्युरगृहीतान्नेः आर्चाग्निनाऽपि रक्षितस्य
स्त्रीणामिवेत्यग्निप्रदानमन्त्रो न प्रयोज्य इत्यर्थः ।

यथा तत्रैव

अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ।

आश्वलायनः—

सञ्चयनपूर्वं दशम्याः कृत्वा पक्षस्यांशयुजांस्त्रिकनक्षत्रेऽलक्षणे
कुम्भीं पुमांसमलक्षणायां स्थात्वा स्त्रियमयुजो मिथुनाः प्रवयसः

क्षीरोदकेन शमीलतयाऽपसव्यं परिव्रजन्तः^१ प्रोक्षन्तीति^२ शीतिके
शीतिकावतीत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामेकैकमस्यसंक्रादयन्तोऽवदध्युः--
पादौ पूर्वं शिर उत्तरं सुसञ्चितं सञ्चित्य पवनेन सम्पूय यत्रैव-
मापो नाभिस्यन्देरन् अन्यावर्षाभ्यस्तत्र गच्छेत्^३वदध्युः । उपसर्पं
मातरं भूमिमेतामिति चतस्रं उत्तरया पांशूनवकिरेत । अव-
कीर्योत्तरया तुभ्रामीति कपालेन पिधायानवेक्षं प्रत्यावृत्त्याप
उपसृष्ट्य आहमस्मै दध्युः । गुरुणाभिमतोऽन्यतो वा अवचीय-
माणात् ।

दशम्या रात्रेरुर्ध्वं दशाहोत्तरकालं यः कृष्णपक्षः प्राप्यते
तस्याश्वयुजासु^४ अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्-द्वतीया-पञ्चमी-
प्रभृतिषु एकनक्षत्रे एकतारके नक्षत्रेऽश्विन्यादिनक्षत्रेषु बह्वन्य-
नेकनक्षत्राणि आर्द्रा-चित्रा-स्वात्य एकतारकाः ।

अलक्षणे भग्नकर्णे^५ वोढ इति प्रसिद्धे अलक्षणायां स्यात्स्यां
मिथुनं पुरुषद्वयं^६ बहुवचनात् त्रयो मिथुनाः षट्पुरुषा इत्यर्थः ।

पञ्च वा मिथुना दश पुरुषाः प्रवयसः प्रकष्टवयसः शमीवृक्ष-
शाखाफलवता क्षीरमिश्रोदकेन प्रवयसो मिथुना अस्थीनि

(१) 'क्ष शमीशाखायाम् । च शमीशाखा ।

(२) च परिव्राजकाः प्रोक्षेयुः । ग परिव्रजन् ।

(३) त अयुग्मासु ।

(४) च भग्नकर्णे । च भुजकर्णे ।

(५) च ग स्त्रीपुरुषम् ।

प्रोक्षयेयुरिति सम्बन्धः । अपसव्यं वामावर्त्तेन परिव्रजन्तः परिक्रामन्त इत्यर्थः ।

परिव्रजन् प्रोक्षतीति यदि पाठस्तदा सुपां सुपो भवन्तीति तिङां तिङो भवन्तीति बहुवचनस्थले एकवचनम् ।

परिव्रजन्तः प्रोक्षन्तीति पाठः साधुरेव । एकैकमस्त्रिखण्ड-मङ्गुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा शीतिके शीतिकावतीत्यादिमन्त्रेण पुंसः कुम्भेऽलक्षणे प्रवयसो मिथुना अवदंध्युर्निःक्षिपेयुः ।

स्त्रियास्तु स्याद्यामलक्षणायां असंक्रादयन्त इति तथा प्रक्षेप्तव्यं यथाऽस्त्रिखण्डान्तरेण सङ्घर्षाच्छब्दो न भवति ।

पादौ पूर्वमिति ग्रथमं पादसम्बन्धस्थि सञ्चेतव्यम् ततः शिरःसम्बन्धस्थीत्यर्थः । सुसञ्चितं यथा प्रचलनं न भवतीत्यर्थः ।

पूयतेऽनेनेति पवनं घृतचौरादि तेन सम्पूय स्रक्षयित्वेत्यर्थः ।

यत्र प्रदेशे वर्षाकालीनजलप्रवाहव्यतिरिक्ता आपो नद्यादि-सम्बन्धिन्यो नाभिस्त्रन्देरन् नाभिस्त्रावयन्ति^१ नाकर्षयन्तीति यावत् तत्र गत्तं कृत्वा अवदध्युः प्रोक्षयेयुरित्यर्थः । उपसर्पमातरं भूमिमेतामित्याद्यास्तस्मै ऋच उच्चार्य गत्तं अवदध्युरिति सम्बन्धः ।

अस्मादृक्चतुष्टयादुत्तरया ऋचा गत्तं पांशून् क्षिपेत् तद-नन्तरमेव उत्तरया तुभ्रामीत्यादिक्रिया ऋचा कपालेन भग्नघटैक-

(१) ऋ च परिव्रजन्ति परिक्रामन्तीत्यर्थः ।

(२) च नाभिस्त्रिखण्डानि ।

देशेन पिधाय ठक्कयित्वा अथानवेच्छास्थि निधाय स्थानदेशं
यथा न भवति तथा आगत्य अपः स्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः ।

आहं त्वस्थिसञ्चयननिमित्तम् । यदि तु दशाहानन्तरं शुक्ल-
पक्षो भवति कृष्णपक्षो वा अयुग्मतिथिरकनक्षत्रयोगो नास्ति तदा
गुरुणीपदिष्टा अनुमताः सन्त अवक्षीयमाणात् कृष्णपक्षादन्यतः
शुक्लपक्षेऽपि कुर्युः । इदञ्चास्थिसञ्चयनसृज्वेदिनाम् । हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तं सामवेदिनाम् । कात्यायनोक्तं यज्ञवेदिनाम् ।

सम्बन्तः,—

प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

‘[अस्थिसञ्चयनं कार्यं निजैस्तद्भोजैर्मृते ॥

यथाविहितकालपर्यन्तं रक्षणाशक्तौ प्रथमेऽह्नि तृतीये वा
कार्यं चतुर्थाह्नये देवकराजकवशादकरणे सप्तमे नवमे वा] ।

आदिपुराणे,—

स्नात्वा चिरात् कुर्वन्ति प्रेतायोदकतर्पणम् ।

श्मशानदेवतायागसत्तुर्थे दिवसे ततः ॥

भवन्ति पूजिता यस्मात्तत्रस्थाः शङ्करादयः ।

स्नातैः सुधौतवस्त्रैश्च श्मशानस्य समीपगैः ॥

स्वजातिविहितैर्द्रव्यै र्यथाशक्त्या समाहितैः ।

सृग्मर्येषु च भाण्डेषु कल्येषु चरुकेषु च ॥

(१) च पुस्तके [ ] चिह्नितांशः पतितः ।

(२) न द्विजैः ।

(३) च नक्षत्राद्य ।

'सुपक्वैर्मन्त्रभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।
 फलैर्मूलैर्वनोत्पैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥
 कैश्चिदर्घ्यं प्रदातव्यं कैश्चित् पुष्पैश्च शोभनम् ।
 धूपी दीपस्तथा माण्यं कैश्चिद्देयं त्वरान्वितैः ॥
 तच्च पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्ततः ।
 कैश्चिद्देयानि सर्व्याणि यानि यान्याहृतानि च ॥
 निवेदयेति वक्तव्यं तैः सर्वैरनङ्गुतैः ।
 नमः क्रव्यादंमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्व्वदा ॥
 येऽस्मिन् श्मशाने देवाः स्युर्मगवन्तः सनातनाः ।
 तेऽस्मत्सकाशाद्गुह्यन्तु बलिमष्टाङ्गमजयम् ॥
 प्रेतस्यास्य शुभाश्लोकान् प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् ।
 अस्माकमायुरारोग्यं सुखञ्च १ददतां वरम् ॥
 एवं दत्त्वा बलीन् सर्व्वान् क्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतैः ।
 विसर्ज्जनञ्च देवानां कर्त्तव्यन्तु समाहितैः ॥
 ततो यज्ञीयवृक्षाणां १ शाखामादाय वाग्यतः ।
 अपसव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ॥
 प्रेतस्त्रास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद्भवानि च ।
 पञ्चगव्येन सुस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्ट्य च ॥

(१) नञ् अपक्वैः ।

(२) क म ईदताञ्चयम् ।

(३) च—वक्षीयवृक्षोत्पत्तिम् ।

प्रक्षिप्य मृगये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे ।
 अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे 'संस्थापयन्त्यपि ॥
 तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दीहिदो वा सहोदरः ॥
 गृहीत्वाऽस्थीनि तद्गन्धं नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत् ।
 तदन्नमन्त्यजादीनां दद्यादश्वसि वा क्षिपेत् ॥
 ततः सम्भार्जनं भूमेः कर्त्तव्यं गोमयाम्बुभिः ।
 पूजा च पुष्पधूपार्घ्यैर्बलिभिः पूर्व्ववत् क्रमात्^१ ॥
 भूमेराच्छादनार्थं तु तृक्षः पुष्करकोऽथवा ।
 पट्टको वा प्रकर्त्तव्यस्तत्र सर्व्वैः स्वबन्धुभिः ॥
 ततः सचेलस्नानन्तु कर्त्तव्यमैर्विधानतः ।

तथा—

क्वचित् तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ॥
 पञ्चमे वैश्यजातेषु शूद्रस्य दशमेऽहनि ।
 अस्यां तु सञ्चयः प्रेते क्रियते देशगौरवात् ॥
 जीवतुमपि वर्णानां संस्मरणं चाऽप्ययं क्रमः ।
 चतुर्थे ब्राह्मणानान्तु पञ्चमेऽहनि भूभृताम् ॥
 नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात् परे ।
 कर्त्तव्यन्तु नरैः आहं देशकालाविरोधतः ॥

(१) मूलपुस्तके संस्थापयन्त्यपि ।

(२) क कर्त्ता ।

'सपिण्डाश्च सजातीयास्तथाऽन्येऽपि दुभुक्षिताः ।

दीनानाथान्धकृपणास्तत्रानमपि भुञ्जते ॥

. तथा —

त्रयहाशीचे द्वितीयेऽङ्गि कर्त्तव्यस्वस्थिसन्धयः ।

सद्यःश्रीचे तत्क्षणन्तु कर्त्तव्य इति निश्चयः ॥'

तथा —

अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां.

नयन्ति गङ्गामपि^१ ये कदाचित् ।

सद्भावकस्यापि^२ दयाभिभूताः

तेषान्तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥

कुलद्वयश्चाप्यथ वर्जयित्वा

मातापितृर्जन्मभूम्याञ्चितश्च ।

अस्थीनि चान्यस्य^३ 'नरो वहंस

भाग्यक्षयं लभते दुष्कृतश्च'^४ ॥

भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थं

कुलद्वये चापि यदां विपन्नः ।

(१) क ग पुस्तकद्वये सपिण्डानाम् ।

(२) घ उपभुञ्जते ।

• (३) इ गङ्गामपि ।

(४) क ग सद्भावकस्यापि ।

(५) क ग वहंस्ययं ।

(६) ग ताश्चाक्षयं लभते दुष्कृतश्च ।

तदा तदा तस्य तस्मात् भक्त्या
 भावेन चास्थौनि विनिःक्षिपेच्च ॥
 ज्ञात्वा ततः पञ्चगव्येन सिञ्चा
 हिरण्यमध्वाण्यतिलैश्च योज्यम् ।
 ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
 पश्चान् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ।
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ॥
 उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं
 स दक्षिणां^१ विप्रवराय दद्यात् ।
 एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य
 स्वर्गे गतिः^२ स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥
 *सर्व्वेण गाङ्गेन जलेन सम्यक्
 मृत्युर्व्वतेनाप्यथ भावदुष्टः ।
 आजन्मनः ज्ञानपरोऽपि नित्यं
 न शुध्यतीत्येव वयं वदामः ॥

तथा—

मातुः कुलं पितृकुलं वर्ज्जयित्वा नराधमः ।
 अस्थौन्यन्यकुलीत्यस्य जीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ।

(१) मूर्ध्ने दक्षिणां ।

(२) य. न. पुस्तकद्वये स्थितिः ।

* य. य. चिह्नितलोको नास्ति ।

अशान्तिदेवतायागोऽयं प्रेतोपकारार्थः कर्त्तुं चायुदादिफल-
सिद्धिकरः प्रेतोपकारातिशयकरणादेवातो नायमावश्यकः ।

शक्तस्तु अस्माभक्त्यादियुक्तः कुर्यात् । मृन्मयभाण्डेषु पाका-
धारेषु चरुकेषु स्थालीषु मृन्मयीष्वेव भोदनपाकार्थास्तु सुप्रकीरिति
सम्बन्धः ।

सुशब्दाददग्धत्वं सम्यक्सिद्धत्वं च दर्शयति । भक्ष्यं लण्डुक-
मोदकादि भोज्यमोदनादि । कैश्चित् कैश्चिदित्यसङ्गदभि-
धानात् समुदायकर्त्तृकतां दर्शयति ! [अकृतानि यवधान्यतिल-
माषप्रभृतौनि पृथक् पृथक् पात्रकृतानि बह्विनि यानि यानीति
व्रीष्टां दर्शयति] सर्वमष्टविधमपि बलैरङ्गं समुदायस्तेनैकेन
निवेदयेत्युक्त्यन्येन—

ॐ नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति मन्त्रेण दातव्यम् ।
सर्वदेत्यनेनाष्टस्वङ्गेषु सर्वेष्वेव प्रत्येकं निवेदयेत्यभिधानं दर्शयति ।

अनहङ्गतैरिति—तस्मै समुदायगतेन केनाप्यात्मगौरवाभिमानात्
मयाप्येतद्वक्तव्यमित्यहङ्कारो न कर्त्तव्य इति दर्शयति ।

अष्टाङ्गानि च—भक्ष्य-भोज्यं पायसं पानका एकमङ्गम् ।
फल-मूलेति ० द्वितीयम् । अर्घ्यं तृतीयम् । अमुक्तोऽपि गन्धः
क्षौद्रचर्याश्चतुर्थमङ्गम् । पुष्पं माल्यञ्च पञ्चमम् । धूपः षष्ठम् ।
दीपः सप्तमम् । यवधान्यादिपूर्णाणि पात्राण्यष्टमम् ।

अत्र न पाठक्रमेणावृष्टानं किन्तु प्रसिद्धेनार्घ्यादिक्रमेणार्घ्यं
निवेदयेत् ।

एतदर्थं ॐ नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति च प्रयोगः ।
 एवं गन्धस्य पुष्पमाल्यगोर्धूपस्य दीपस्य भोज्य-भक्ष्य-पायस पान-
 कानां यवादिपूर्णपात्राणां फल-मूलयोश्च ।

एवमष्टाङ्गानि दत्वा—

येऽस्मिन् श्मशाने इत्यादि ददतां वरमित्यन्तं पठनीयम् ।

ततो बलीनां क्षीराभ्युक्षणपूर्वकं क्रव्यादमुख्या देवाः स्वस्थानं
 गच्छन्तु तेभ्यो नम इति विसर्जनम् । वस्त्रमुत्तरासङ्गं साह-
 चर्याद्यन्नोपवीतमपसव्यं कृत्वा क्रमादिति प्रथमं शिरोऽस्थीनि
 ततो हृदयादीनां गृह्णीयादित्यर्थः ।

१[क्षीमवस्त्रं क्षुमाऽतसीति प्रसिद्धा यन्त्यपीत्यत्र यन्तीति इन
 गतावित्यस्य गच्छन्तीत्यर्थः, अपिशब्दो बहुतरन्वेवादिपुराणवचनेषु
 निश्चयार्थः ।

अनेकार्थत्वादव्ययानां तत्स्थानादित्यनेनोत्तरकालीनां प्रति-
 पत्तिमुक्त्वा गृहीत्वेत्यादिना तत्कालीनामाह ।

पुष्करक इष्टकादिकृतसंस्थानविशेषः पट्टको दार्ढ्यवयव-
 विशेषः । ८

प्रथमं भूमिरिति शब्दो बलिदानभूमिविषयः, द्वितीयः
 शवदाहस्थानगोचरः । देशगौरवादिति देशधर्मानुष्ठानादरार्थं
 मुनिभिरुक्तत्वादित्यर्थः ।

एतेन देशविशेषव्यवस्थितत्वं दर्शितम् । जीवतामित्यादि
 सर्व्वदेशविषयम् ।] आहमस्मिन्सञ्चयननिमित्तम् ।

देशविरोधः सन्निहिततरतस्करव्याघ्रादिभिः कृतः। काल-
विरोधो विद्युदविरतवृष्ट्यादिभिः कृतः। अथवा विहितदेश-
कालातिक्रमो न कार्य इत्यर्थः ।

पूर्वजो ज्येष्ठो भ्राता एतच्च मातुः पितुः पूर्वजस्य प्राधान्याय
ग्रहणम् । पितृबन्धुकुल-मातृबन्धुकुलं-स्वकुलजातानां सर्वेषामेवो-
त्तरत्र ग्रहणात् । सद्भावकस्य भावशुद्धस्य • अन्यकुलजातस्यापि
कृपातिशयाच्चम्बुद्वयानयने पुण्यातिशयार्थमिदमुक्तम् ।

दृष्टसमीहया तु प्रायश्चित्तं वक्ष्यते—यत्र यत्र तीर्थं भागीरथी-
त्यनेन प्रसिद्धेष्वपि तीर्थेषु गङ्गासम्बन्धिवैव प्रयाग-वाराणसी-कन-
खलप्रभृतिष्वस्यां प्रक्षेपे पुण्यातिशयो. न. तु कुरुक्षेत्रादिष्विति
दर्शयति ।

स्नात्वा तत इत्यादिना प्रक्षेपविधिं दर्शयति—हिरण्यं सुवर्ण-
कणा आच्यं घृतं कृतताम्रिकादिपात्रसंस्थानयोर्मृत्तिकापिण्डयो-
र्युग्ममुपर्थ्यधोभावस्थितं मृत्पिण्डपुटकन्तमध्ये कृत्वेत्यर्थः ।

प्रेतगणोपगूढा दिक् दक्षिणा “ॐ नमो धर्माय” इति
गङ्गाजले प्रवेशमन्त्रः । स मे प्रीतो भवतु, इत्यस्थिप्रक्षेपमन्त्रः ।

दक्षिणादानं शक्त्यनुरूपं पणपुराणादेरल्पस्यापि सुवर्णरजता-
देर्दानं प्रेतपुरस्थितस्य यमपुर्यां नरकं गतस्यापीत्यर्थः ।

अथाशौचान्तकृत्यम् ।

हारीतः,—

दशमेऽह्नयरण्यं गत्वा कृतश्मश्रुकर्माणः सृष्टान्युत्सृज्य तिल-
कल्कावष्टृष्टा गौरसर्षपैः शिरःस्नाताः आहृतवस्त्राः शुक्लवाससो
वा अश्माविष्टा गोहिरण्यादीन्यालभ्य प्रविशेरन् शान्तिं कृत्वा
श्लोभूत एकानुद्दिष्टं प्रदाय स्वस्थयनादिधर्मार्थान् प्रवर्त्तेरन् ।

अरण्यं ग्रामाद्वहिरित्यर्थः । कृतश्मश्रुकर्माण इति बहु-
वचनात् सर्वेषामेव सपिण्डानां क्षौरं दर्शयति । सृष्टानि
अशौचकाले धृतानि वासांसीत्यर्थः । पिष्टास्तिलास्तिलकल्का-
स्तौर्गान्नघर्षणं पिष्टैः श्लेतसर्षपैः शिरः प्रक्षेप्तव्यम् ।

ततः स्नातव्यं नूतनवस्त्राभावे रजकधीतं प्रक्षालितं वासो
धार्यम् । अरिष्टो निम्बः^१ श्लोभूते एकादशाह्ने शान्त्युदकं पैठी-
नस्युक्तप्रकारेण कृत्वा । एकानुद्दिष्टं एकोद्दिष्टम् ।

मनुः,—

विप्रः शुद्धप्रत्यपः^२ सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥

^१कृतक्रियः समाप्तदशाहकृत्यः अपः सृष्ट्वेति जलस्यर्गमात्रार्थमेव ।

न तु—संवत्सरे व्यतीते, तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ।

इतिवर्त्तु र्क्षीनार्थम् ।

(१) य अरिष्टं निम्बपत्रम् ।

(२) ख पुध्येदपः ।

(३) क ग पुस्तके कृतक्रिय इति पठितम् ।

वाह्नादिस्यर्शसाहचर्यात् प्रतोदः पाँचनीति प्रसिद्धः ।
रश्मिर्योत्रं यष्टिर्वेणुदण्डिका ।

देवलः,—

अथाहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुच्याद्विप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥

मङ्गलं शान्त्युदकं गोहिरण्यादिसर्गश्च ।

अनेन वचनेन शान्त्युदक-गवदिसर्ग-ब्राह्मणस्वस्तिवाचने-
र्विनाऽग्रीचनिवृत्तिर्नास्तीति दर्शयति ।

पैठीनसिः,—

श्रो भूतेऽग्निमुपसमाधाय शान्त्युदकं कुर्यात् ।

शक्रोदेवीरिति सूक्तेन प्रथमम् । द्वाभ्यां द्वितीयम् शक्रोदेवी-
रम्नयो न इति शन्न इन्द्राग्नी-तदस्तु मित्रावरुणा इति तृतीयम् ।
शम्भा वातेन्द्रजीव यस्मात् कोषात् पृथिवी शान्तिरिति चतुर्भि-
श्चतुर्थम् । उभयत्र सर्व्वत्र सावित्रीं शान्तिं कुर्यात् । तृतीये
शर्कराञ्च कुलत्थञ्च सव्येनाचम्य निष्ठीवेत् विवेस्वानिन्द्रमित्युक्तम् ।
दशरात्रे केश-श्मश्रु-नख-लोमानि वापयित्वा आत्मनः शान्ति-
निमित्तं शान्त्युदकं कुर्यात् । अयुष्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अत्र श्लोको—

यदि कर्त्ता न विद्येत प्रेतसूतककर्म्मणि ।

दंशरात्रोपितः स्नात्वा कुर्याच्छान्त्युदकं स्वयम् ॥

यस्येह कर्त्ता शक्तश्चेत् त्रिरात्रं मारुताशनः ।

स्नात्वा चतुर्थदिवसे ततः शान्तिं समाप्नुयात् ॥

श्वोभूते दशमदिनादेकादशाहं इत्यर्थः । अग्निं प्रज्वालय
अग्निसमीपे शान्त्युदकं कार्यम् । चतुर्धा शान्तिकरणम् ।

तत्र शन्नोदेवीरित्यादिसूक्ते यावत् ऋचस्तावतीभिः सर्वाभि-
रेव प्रथमं शान्तिकरणम् । शन्नोदेवीरित्यन्वयो न इति ऋक्-
चतुष्कात्मकं ताभ्यां सूक्ताभ्यां द्वितीयं शान्तिकरणम् ।

शन्न इन्द्राग्नीत्यादि तदसु मित्रावरुणा इत्यन्ताभिः
षोडशभिरिति तृतीयशान्तिकरणम् ।

शम्ना वातेन्द्रजीव शस्मात् कोष्ठात् पृथिवी शान्तिरिति
चतुर्भिश्चतुर्थम् ।

सर्वत्र चतुर्थपि शान्तिकरणेषु उभयत्रेति आदावन्ते च
सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सहितुर्वरेण्यमित्यर्थः ।

तृतीये शान्त्युदके कर्त्तव्ये शर्करा-कुलत्वी वामहस्तेन भक्षयित्वा
निष्ठौवनं कार्यम् । शर्करा गाङ्गटी ।

विवस्वानिन्द्रमिति त्वन्नोभयङ्गणोतु तथा इन्द्रं वरुणमिति
ऋक्त्रयं पाठ्यत्वेनोक्तम् ।

एतच्च दशमदिवसे केशादिमुण्डनं कृत्वा पठनीयमित्यर्थः ।
रोमशब्दो रहस्यरोमग्रहणार्थः ।

एकादशाहं यच्चतुर्धा शान्तिकरणसूक्तं तदात्मन एवाशीच-
दिवसोत्पन्नपापशान्त्यर्थं न तु प्रेतोपकारार्थम् । दशरात्रोषितोऽति-
क्रान्ते दशरात्र एकादशाह इत्यर्थः ।

यस्य च मृतकाशीचवतः शान्त्युदककर्त्ता [ऋत्विगादि-
र्नास्ति-स स्वयं कुर्यात्] अथ ऋत्विगादिरस्ति स ऋत्विगादिः
द्विरात्रोपवाससमर्थो भवति तदाष्टमनवम-दशमदिनेषु वाता-
हारो भूत्वा एकादशाहं शान्तिं कुर्यात् अशक्तस्त्रिरात्रं
हविष्यं भुञ्जीत ।

आदिपुराणे,—

यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात् पञ्चिमन्वहः ।

स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतस्थले च वाससी ॥

अन्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति^१ सः ।

भस्मशु-लोमनखानाञ्च यत्थाज्यं तज्जहात्यपि ॥

गौरसर्पपक्ष्मेन तिलतैलीन संयुतः ।

शिरःस्नानं पुनः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥

वासोयुग्मं नवं शुक्लमुत्रणं शुद्धमेव वा ।

गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ।

स्थद्धा सङ्कीर्त्तयित्वा च पथाच्छुद्धो भवेन्नरः ॥

प्रेतस्थले इति यद्वस्त्रयुग्मं गृहीत्वा प्रेतक्रिया कर्तव्यार्थः ।

भस्मशुदीनां मध्ये यत्थाज्यं त्यागसर्वं सर्वदा त्यज्यते इत्यर्थः ।

(१) क खं ग पुल्लके [ ] चिह्नितांशुः परितः ।

(२) च करोत्यपि ।

एतेन 'वच्चः' कक्षादिलोन्नामत्यागः । तिलतैलसंयुतः शिरस्त्र-
भ्यक्त इत्यर्थः ।

तिलतैलेन शिरोऽभ्यक्ष्य श्वेतस्रग्ध्रपृक्कक्षेन शिरो. लिप्त्वा पुन-
स्तोत्रेण स्नानं कुर्यादित्यर्थः ।

एवं नवशुक्लवस्त्राभावे 'रजकनिर्णितं' पुनर्मृत्तोयप्रक्षालितं
छिद्रशून्यं वासो विभृदादित्यर्थः ।

मङ्गलानि—आदर्श-शुक्ति-गोरोचना-ष्टतप्रभृतीनि शुभानि
दोषरहितानि ।

मत्स्यपुराणे—

सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्कि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कुर्वीत देया च कपिला शुभा ॥

द्विजदम्पती भूषयित्वा काञ्चनं प्रेतप्रतिष्ठातिरूपं पुरुषं फल-
वस्त्रयुक्तं शय्यायामारोप्य भूषितदम्पतिद्विजाय तां शय्यां दद्यात् ।
कपिला पुण्यातिशयहेतुः । अभावे अन्याऽपि धेनुर्देया, वृषवत्स-
तरोणामलङ्कारं वाससी गाञ्चाचार्याय दद्यादिति क्रन्दोग-
परिशिष्टदर्शनात् ।

एतच्च शय्यादानं वृषोत्सर्गश्च शक्तेनाशौचान्ताद्वितीयाद्वि

मलमाद्येऽप्यवश्यं कर्त्तव्यम् । मत्स्यपुराणे एकादशाह्निशतुल्य-
तया अभिधानात् ।

यत्तु पञ्चपुराणे,—

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।

इत्येवमन्तं मत्स्यपुराणतुल्यमभिधायधिकं शय्यादानविधानमुक्तम्
तत् पार्व्वतीयानामेव कामरूपादिवासिनं ब्राह्मणादीनामव-
श्यानुष्ठेयमिति तत्रैवोक्तम् ।

तद्यथा,—

उपवेश्य च शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत् ।

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् ॥

अस्थि ललाटजं गृह्ण 'सूक्ष्मं कृत्वा सबन्धकम्' ।

पायसैर्द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ॥

एष एष विधिर्दृष्टः पार्व्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ।

तेन दुष्टा तु सा^१ शय्या न आद्या द्विजसत्तमैः ॥

गृहीतायान्तु शय्यायां पुनः संस्कारमर्हति ।

वेदे चैव पुराणे च शय्यां सर्व्वत्र गर्हिता ।

ग्रहीतारस्तु जायन्ते सर्व्वे नरकभांगिणः ॥

दधिदुग्धान्वितं मधुपर्कं रजतपात्रे कृत्वा दद्यात् । ततो
यदुद्देशेन शय्यादानं तस्य ललाटसम्बन्धिं ज्ञात्वा गृहीत्वा

(१) क सूक्ष्मम् ।

(२) च सबन्धकम् ।

(३) न दुष्टा शय्या ।

हीरकसहितमत्यन्तचूर्णं कृत्वा पायसे प्रक्षिप्य तत् पायसं द्विज-
दम्पतये भोजयेत् ।

इदञ्च सहोरकललाटास्थिचूर्णसहितपायसभोजनं मधुपर्क-
दानसहितं शय्यादानञ्च मत्स्यपुराणादधिकमेव ।

अतएव 'नानाभरणभूषितमिति पुनरप्युक्तम् पार्व्वतीय-
धर्मत्वेनासार्व्वत्रिकत्वादेव कामधेनुकृता न लिखितम् ।

अतएव पार्व्वतीयैर्विधिर्दृष्ट इत्यभिधानादन्यदेशीयानां
विधानान्तरं सूचितम् । तच्च मत्स्यपुराणोक्तमेव ।

अतो मत्स्यपुराणीकशय्याप्रतिग्रहो न निषिद्धः ।

अतएव पद्मपुराणीकशय्याविधानान्तरे तेनेति तच्छब्दे-
नास्थिचूर्णसहितपायसभोजनपूरामर्शाच्छ्वशय्याग्रहणस्य त्वशुद्ध-
त्वसुक्तम् ।

वेदे चैव पुराणे चेत्यत्रापि प्रकृतत्वादियमेव शय्या निषिद्धा ।

अथोदकाद्यनर्हाः ।

याज्ञवल्करः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युदकं पतिता न च ।

पाषण्डमाश्रिताः स्तेना न ब्राह्म्या न विकर्मिणः ।

गर्भभर्तृदुहस्यैव सुराप्यस्यैव योषितः ॥

आचार्य-पितृ-मातृ-गुरुपाध्यायव्यतिरिक्तानां प्रेतोदकाञ्जलि-
दानं तावद्ब्रह्मचारिणो न कुर्युः । आचार्यादीनाम् विशेषं
वक्ष्यामः ।

पाषण्डं वेदवाङ्मागमवाङ्मोक्तधर्मः । स्तेनाः सुवर्णव्यतिरिक्त-
द्रव्यान्तरस्य सातत्येनापहर्त्तारः । सुवर्णस्तेनस्य पतितग्रहणेनैव
गृहीतत्वात् । ब्राह्म्याः षोडशवर्षपर्यन्तं . यावदुक्ततोपनयना
अकृतप्रायश्चित्ताः । विकर्म्मिण आलस्यादशुद्धानतया च
स्वकर्म्मभानुष्ठायिनः ।

मनुः,—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

आचार्यं स्वसुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते ॥

तत्तद्देवैकदेशाध्यायनाङ्गभूतं व्रतमादिष्टं ब्रह्मचारिणो यस्य
अन्यो वा यस्यान्ध्रायणादिव्रतं करोति स आदिष्टी स चारुव्रतं
यावन्न समाप्यते तावदाचार्यादीनामपि पञ्चानां प्रेतोदकं
न कुर्यात् ।

यदा त्वाचार्यादीनां पञ्चानां दहनवहनकर्त्ताऽन्यो नास्ति
तदारुव्रतोऽप्येषां वहनादिकं कुर्यादेव व्रतलोभश्च न भवति ।

उपनयनपूर्व-कृत्स्नवेदशाखाध्यापयिता आचार्यः । वेदैक-

देशस्य वेदाङ्गानाञ्चाध्यापयिता उपाध्यायः । वेदस्य वेदाङ्गानाञ्च
व्याख्याता गुरुः ।

वसिष्ठः,—

ब्रह्मचारिणः श्वकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रो-
र्गुरोर्वा ।

श्वकर्म दहनगहनादि व्रतान्निवृत्तिर्ब्रतलोपो भवतीत्यर्थः ।
गुरुशब्देनाचार्योपाध्याययोर्ग्रहणम् ।

एतेनैतदुक्तं भवति आचार्यादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां दहन-
दहनादि सर्वथैव न कार्यं ब्रतलोपप्रसङ्गात् ।

मनुः—

वृथा सङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ॥

पापण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।

गर्भभर्तृदुहाञ्चैव सुरापीनाञ्च योषिताम् ॥

हीनवर्णेनोक्तृष्टस्त्रीषु जाता वृथासङ्करजाताः सर्वधर्मानु-
ष्ठानप्रतिषेधात् । उक्तृष्टवर्णेन तु अपक्वष्टस्त्रीषु जाता न वृथा
सङ्करजाताः । स्वमांढ्रजातिविहितधर्मानुष्ठानस्यानुज्ञातत्वात् ।

आत्मत्यागिनः—उद्वन्धनविषभक्षणादिना बुद्धिपूर्वकसम्प्रा-
दितमरणाः स्वधर्मानुष्ठायिनो वा आत्मत्यागिन आत्महिताना-
चरणात् । पापण्डमाश्रिताः स्त्रियः पुरुषाश्च कामतश्चरन्त्यः-
अगणितपुरुषगामिभ्यः स्त्रियः सर्वेषां स्त्रितानां प्रेतोदकंदहना-
दिकं न कार्यमुदकक्रियाग्रहणस्योपलक्षणत्वात् ।

यमः,—

• वृथा सङ्करजाताश्च आश्रमान्तरिताश्च ये ।

दत्तानाञ्चैव कन्यानां निवर्त्तितोदकक्रिया ॥

आश्रमान्तरिताश्चतुर्थीश्रमिणः । दत्तानाञ्च कन्यानां भर्त्सपक्षे
कर्त्तन्तरसम्भवे उदकक्रियाया आवश्यकत्वमुक्तं पिष्टपक्षीयाणां
निषिध्यते । कर्त्तन्तराभावे त्वावश्यकत्वमुक्तमेव कर्त्तन्तरसम्भवेऽपि
स्नेहादुपकारबुद्ध्या वा करणमनिषिद्धम् ।*

पराशरः,—

विषोद्वन्धनशस्त्रेण चात्मानं योऽभिघातयेत् ।

मृतोऽमेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

विष्णुः,—

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजनाः ।

पतितस्य दासी मृताङ्गि पंदा घटमपवर्जयेत् ॥

* पतितस्य दासीत्यस्यार्थं आदिपुराणवचने व्यक्तो भविष्यति ।

आदिपुराणे,—

प्रमांदादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः^१ ।

मृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

चाण्डालैरथवा चौरैर्निहती यत्र कुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितश्च सः ॥

मृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवक्त्रिस्तिया जलैः^१ ।
 आदरात् परिहर्ष्यः कुर्वन् क्रीडां मृतश्च यः ॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धस्याप्यथ विद्युता ।
 निगृहीतस्तथा^२ राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारानुरक्ताश्च^३ द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च शङ्खीर्षैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चाण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 गरान्निविषदासैश्च परषण्डाः क्रूरबुधयः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वक्त्रिं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्ष-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुंशिल्यजीविनो येऽपि सूनालङ्कारकारिणः ।
 सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये वा ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आद्यादिकं क्वचित् ॥
 एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न संशयः ॥

(१) 'व' विषविद्युत्तज्ज्वाभिः ।

(२) 'च' खयम् ।

(३) 'च' परदारान्श्च गन्धारः ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्त्तुमिच्छति ।

स तु दासीं समाङ्गय सर्व्वगां वसवेतनाम् ॥

अश्वघटहस्तान् यद्वाहत्तं ब्रवीत्यपि ।

हे दासि गच्छ मूढ्येन तिलानानय सत्वरम् ॥

तोयपूर्णं घटस्त्रेभं सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥

कीर्त्तयेः पातितीं संभ्रां त्वं पिबेति वदेर्मुहुः ।

निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूढ्या करोति तत् ॥

एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ।

क्रियते पतितानन्तु गते संवत्सरे वाचित् ॥

देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपेषु बभूविः ।

मार्त्तण्डपादमूले वा ग्राहं हरिहरं स्मरन् ॥

प्रमादादनवधानाद्वा निभ्रष्टः शृङ्गिदंष्ट्रिणव्यादिहिंस्र-
सन्निधिगङ्गारहितः पुरुषो विधिचोदितो मरणकर्मप्रेरितः सन्
यदा पलायनसमयस्याभावादकस्मात् भूटित्येव शृङ्गादिभिर्निहतो
भवति तदा सर्व्वमेव दाहादिकं कर्त्तव्यम् ।

शृङ्गादिभिस्तु सह क्रीडां कुर्व्वन् यो हतः स आदरात्
यद्वात् परिहर्त्तव्यः न तस्य दाहादिकं कार्यमित्यर्थः ।

स्त्रिया सह क्रीडां परीहासं कुर्व्वन् तथैव दुष्ट्या अन्यप्रेरितया
वा हतः तत्प्रसक्तो वा केनचित् । जलैः क्रीडा बाहुभ्यां
सन्तरणादिकाः । व्यासः सर्पं वेन सह क्रीडा सर्पखेलकानां
प्रसिद्धे ।

विषक्रीडा भीषघादिदर्पात् कौतुकेन वा समीकृतभक्षष्ट-
पानं मधुगुहलाङ्गलिक्यादिविषभक्षणं वा ।

नागानां मसदुष्टहस्तिनां विप्रियं कटारोहणादिकं
साहसात् विद्युत्पतनदेशमुपसर्पन् विदुता दग्धः । सङ्कीर्णैः
प्रतिलोमसङ्करजातैश्चाण्डालैः सह कलहे तैरेव हताः सन्तो
मृताः ।

असमानैरित्यादिनां चाण्डालादीनामन्योन्यकलहे तु मरणे
पतितत्वं नास्तीति दर्शयति—किन्तुत्कृष्टावामेव । गरं व्याधि-
जनकौषधं पाषण्डाः प्रसिद्धा एव वेदवाद्याः क्रूरबुद्धयो नित्यं
परापकारकरण एव धेषां बुद्धिरत्यन्ना । कुशिल्यजीविनः
सज्जातीया एव सन्तः—चर्मस्थयादिमयवस्तुनिर्माणावर्त्तनाः ।

सूना यत्र स्थाने सततं सापराधा भगुण्या ब्रह्मन्ते तदलङ्कार-
कारिणस्तदधिकृताः सज्जातीया एव ।

क्षीवप्राया नपुंसका इति—उत्तर्हृष्टपङ्काग नपुंसका नारदे-
नोक्ताः ।

तत्र कैचित् पुरुषकर्म्मकरणसमर्थाः । पुरुषकर्म्मकरणा-
समर्थस्तु क्षीवप्रायाः । ब्राह्मणविषयापराधकरणाविहताः ब्रह्म-
दण्डहताः । सर्वगां हृष्टत्वरादिसर्वजनसम्बर्हस्थानगामिनीमव-
रुद्धाव्यतिरिक्तामित्यर्थः ।

दत्तवतनामित्यनेन यद्यपि दासीत्वात् सर्वाङ्गाकारि-
ण्येव सा तथाप्येतत्क्रियाकारणार्थं तस्या वतनं देयमिति
दर्शयति ।

‘अष्टवट (एटे घट आड़ाप) इति प्रसिद्धः, यथाष्टतं नृतस्य
पतननिमित्तप्रकारम्, मूख्येनानयेति क्रीत्वानयेत्यर्थः ।

सतिलं क्रीणातीति तिलमिश्रं जलपूर्णम् । पातितीं संज्ञां
पतितस्य नाम कीर्त्तयेः—उच्चारय ।

एतदुक्तं भवति—भो प्रमुक्त इदमुच्छिष्टघटस्थं सतिलं जलं
पिबेति वारचयं ब्रूहीति वक्तव्यम् । लब्धमूख्येति—एवंविध-
क्रियाकरणार्थं लब्धवेतनेत्यर्थः ।

न चान्यथेति—एतद्व्यतिरिक्तं त्वमिहेतुन्तरं नास्तीत्यर्थः ।
देशधर्मप्रमाणत्वादित्यनेन देशविशेषव्यवस्थितमेव संवत्सरोपरि
पतितानां आह्वकरणमिति दर्शयति ।

हरिहरं स्मरन्निति सुपां सुपो भवन्तीति न्यायात् स्मरद्वि-
रित्यर्थः ।

छागलेयः,—

सर्पविग्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव आहमेषां न कारयेत् ॥

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हभयात्करैः ।

तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम् ॥

तुथा,—

(१) य उच्छिष्टघट इत्यधिकः शङ्कः ।

(२) क न -गर्हतया ।

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य ढट्प्रावह^(१)श्चैव तद्वेषः तदन्यथा ॥

सर्पादिहतानामेव तद्वचनोपात्तानामेव व्यासवचनोपात्ता-
नाञ्च चाण्डालादिहतानां नारायणबलिः कार्यो न खेतद्व्यति-
रिक्तानां पतितानाम् । तेषामादिपुराण—विष्णुपुराणाभ्यां घट-
तोयादिदानस्योक्तत्वात् । यथा च नारायणबलिः कार्यस्तथा
व्यासवचने व्यक्तं भविष्यति ।

व्यासः,—

इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

घातयन्ति स्वभ्रात्रान् चाण्डालादिहताञ्च ये ॥

तेषां पुत्राञ्च पौत्राञ्च दयया समभिप्लुताः ।

यथा श्रावं^(२) प्रकुर्वन्ति विष्णुना वै प्रतिष्ठितम् ॥

यथावत् संप्रवक्ष्यामि नमस्तस्य स्वयम्भुवे ।

एकादशीं समासाद्य शक्तपञ्चस्य वै तिथिम् ॥

विष्णुं समर्चयेद्देवं^(३) यमं वैवस्वतन्तथा ।

दश पिण्डान् दृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥

तिलमित्रान् प्रदद्याच्च संयतो दक्षिणामुखः ।

विष्णुं बुद्धौ^(४) समासाद्य नद्यन्वसि ततः क्षिपेत् ॥

(१) क ग यष्ट्रावहम् ।

(२) क ख मृतमन्त्रि ।

(३) क ख सर्वत्र देवेशम् ।

(४) क ख विष्णुबुद्ध्या ।

नामगोत्रयहस्तत्र पुष्पैरभ्यर्चनस्तथा ।
 दीप-धूपप्रदानञ्च भक्ष्यं भोज्यन्मुखापरम् ॥
 निमग्नयेच्च विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 विद्यातपःसम्पदांश्च कुलोत्पन्नान्^१ समाहितान् ॥
 अपरः^२ हनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने ससुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥
 उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृपुत्रमनुस्मरन् ।
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्द्रितः ॥
 आवाहनादि यत् पूर्वं देवपूर्वं तदाचरेत् ।
 तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रान् तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ॥
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिमुद्धितेन च ।
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च 'देवरूपमनुस्मरन् ॥
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यसाय परिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं सङ्कीर्णं मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वा वै पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाम्भिः समर्चयेत् ।
 एकां हृत्तमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥

(१) च नामगोत्रे ससुपुत्र ।

(२) च न कुलोत्पेतात् ।

(३) च देवपूर्वम् ।

गवाः 'धान्येन भूभ्या च प्रेतस्य मनसा स्मरन् ।
 ततस्त्रिलाभो विप्रश्च तिलैर्दभंसमन्वितैः ॥
 'क्षिपेयुर्गोत्रपूर्व्यं हि नाम बुद्धौ निवेश्य च ।
 बहिर्गत्वा तिलाभस्तु तस्मै दद्यात् समाहितः ।
 मित्र-भृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्बुद्धीत वास्यतः ॥
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिनां (ने) ।
 समुद्धरति तं 'क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥

इन्द्रियैरपरित्यक्ता इति—जराजर्जरितमयाऽचिकित्स्यव्याधि-
 गृहीतत्वात् ग्लानेन्द्रियग्रामा ये न भवन्ति ते यदि विषादिनो
 भवन्ति विषं भक्षयन्तीत्यर्थः—

उद्वन्मनोदरदारणादिना भ्रातृजनं घातयन्ति । चाण्डाला-
 दिभिः सह कलहं कुर्वन्तो वा चाण्डालादिहता भवन्ति । शृङ्गि-
 दंष्ट्रादिभिर्वा क्रीडां कुर्वन्तो शृङ्गिदंष्ट्रादिभिर्मार्यन्ते तदाऽयं
 वक्ष्यमाणो नारायणबलिः कार्यो न त्वन्यत् किञ्चिद्वाहादिकम् ।

इन्द्रियपरित्यक्तानान्तु—

वृद्धः 'शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

इत्यादिगार्ह्यवचने—

दुश्चिकित्सैर्महारोगैर्गृहीतस्तु पुमान् यदि ।

(१) च धान्येन ।

(२) च न क्षिपेद्यत् ।

(३) च विप्रम् ।

इत्यादिपुराणवचने चाकघातो विहित एवेति दर्शितं सद्यः-
शौचप्रकरणे ।

अतएव तेषां सर्वमेव दाहोदकआद्यादिकं कर्त्तव्यमेव न तु
नारायणबलिः ।

नाम-गोत्रग्रहमिति—प्रेतस्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं विष्णुं
बुद्धौ समासकं कृत्वा ध्यात्वेति यावत् गृध्रोक्तान् दश पिण्डान्
दद्यात् ।

ततो गन्ध-धूप-दीप-भक्ष्य-भोग्यदानं पिण्डसमीपे कुर्यात् ।
एतेनैतदुक्तं भवति—

एकादश्यां दशपिण्डदानमुपवासश्च सायंसमये ब्राह्मणा-
मन्त्रेण च द्वादश्यां मध्याह्नात्पूर्वं विष्णुपूजां कृत्वा मध्याह्ने आहं
कार्यम् ।

पितृपुत्रमिति—पिता च पुत्रश्च इति समाहारद्वन्द्वः
अत्र हि पितुः पितामहस्य च आहं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

अत्र पितामहः स्वपितुः पिता भवति स्वपिता च पिता-
महस्य पुत्रः तेन पितामहं पितरश्च स्मरन्वित्युक्तं भवति ।
ब्राह्मणवृत्तिः पूर्वं गृह्यादिभिः आहसस्वन्धि यदनुष्ठेयमुक्तं तद्देव-
पूर्वमाचरेदित्यर्थः ।

एतेन विश्वदेवआद्यायं ब्राह्मणं हयस्यामन्त्रं दर्शितं देवरूप-
मनुस्मरन्मिति यस्य देवस्य यः पिण्डो दीयते शक्त्यनुरूपं तस्य रूपं
ध्यात्वा देय इत्यर्थः ।

परिवारायेति—परिवारसहिताय धर्मायेत्यर्थः । नृत्तं सङ्गी-

र्त्तेति मृतस्य गोत्रनामनी बुद्धौ कर्त्तव्ये न तूच्चारणीये । त्रिण्योस्तु नामोच्चारणीयमेव । पूर्व्वं वदिति विष्णुं ध्यात्वेत्यर्थः ।

एकं हृदयमिति—भोजितेषु ब्राह्मणेषु मध्ये एकं सर्व्वज्येष्ठमित्यर्थः । प्रेतस्य मनसेत्यत्र स्मृत्यर्थे कर्मणि षष्ठी प्रेतं स्मरन्वित्यर्थः । ततः सर्व्व एव भोजिता विप्रास्तिलभिन्नमन्त्रस्तिलसहितमेव दर्भैः सह गृहीत्वा मृतस्य गोत्रनामनी बुद्धिस्थीकृत्य भूमौ क्षिपेयुः ।

ततः श्राद्धकर्त्ता गृह्णाद्गृहिर्निःसृत्य तिलोदकं प्रेताय दद्यात् । आत्मघातिन इत्यभिधानात् आत्मघातकमात्रस्येवेदं विधानं न तु महापातकादीनामिति दर्शयति ।

विष्णुः,—

गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानान्तर्धेव च ।

जह्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्व्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥

एतच्च देशविशेषव्यवस्थितमित्यादिपुराणवचन एवोक्तं न तु दास्या घटतोयदान नारायणबलिदानयोः प्रथमसंवत्सराभ्यन्तरनिषयत्वम् व्यक्त्वाप्यम् ।

देशधर्मप्रमाणत्वादित्यस्य चादिपुराणवचनस्य च गयाकूप-मार्त्तण्डपादपमूलैकतरदेशनियममात्रपरत्वमभ्युपगम्य जह्वं संवत्सरादित्यस्य सर्व्वदेशधर्मत्वं युक्तं न हि संवत्सरातिक्रमः पतितत्वमप्रनयति प्राणान्तिकादिप्रायश्चित्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

तेन संवत्सरोपरि श्रीर्हृदेष्टिककरणं कथं तत्तत्तच्छ्रुत्यापनेयं
‘पापं न नाशयेत् अतो देशविशेषव्यवस्थितत्वमेव युक्तम् ।

‘अतएवादिपुराणवचने क्वचिद्देशे क्रियते इति परम्परया प्राप्त-
मनुष्ठानमनुदितं मातुलकन्यापरिणयनादिवत् ।

यदपि विष्णुवचने कुर्यादित्युक्तं तदपि देशविशेषवासिसमस्त-
जनानुष्ठायमानानां परम्परया प्राप्तानामाभ्यासार्थां नृपतेर-
वारणीयत्वात् प्रजोद्देशेनित्यर्थं कर्त्तव्यताभ्यनुष्ठानम् ।

अतएव प्राच्यदक्षिणात्योदीच्यदेशव्यवस्थिताऽनाचारविशेषा-
नुदाहृत्य ब्रह्मसूत्रिनोक्तम् ।

अनेन कर्म्मणा नैते प्रायश्चित्तदयावद्भाः ।

विहिताकरणात् किन्तु प्रतिषिद्धनिषेवणात् ।

भक्ताच्छादं प्रदायैषां श्रेष्ठं गृह्णीत पार्थिवः ॥

इति यत् निषिद्धक्रियानिष्ठसिद्धेत् प्रायश्चित्त—दण्डौ तत्
परस्परप्राप्ता(ना)चारकरणे सति न कार्यौ तादृशस्यानाचारस्य
निवर्त्तने प्रजासंजोभप्रसङ्गात् ।

अतः सादृशमाचारमनुपाल्य स्वकुटुम्बभक्ताच्छादनादधिकं
सर्वस्वं नृपतिना ग्राह्यमित्युक्तम् ।

श्रीतमः—

येषु प्राणान्तिकं प्रोयश्चित्तं स मृतः शुद्धेरत् तस्मिन्नुदका-
दीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः ।

(१) कं न चनाचारप्रणाम् ।

(२) च तादृशस्यानाचारम् ।

प्राप्तान्तिक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानात् 'स्वयं कृतं स्व शृङ्खलात् सर्वं
प्रेतकार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अनेनैवाप्यशुद्धस्य न कार्यमित्युक्तम् । अतः कथमविशुद्धस्यै-
वात्मघातिनोऽपि संवत्सरोपरि क्रियते । इति ।

सुरापगातीरविहारपाटके^१

निवासिना भट्टनयार्धवेदिना ।

लताऽनिरुद्धेन सतामुरःस्थले

विराजतां हारलतेयमर्पिता ॥

इति चाम्पाहट्टीयमहोपाध्यायधर्मार्धध्वजश्रीमदनिरुद्ध-
विरचिताऽश्वैचव्यवस्था हरलता समाप्ता ।

ॐ रामः ।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

ॐ तत्सत् ।

(१) च तस्य ।

(२) च पट्टके ।

16029

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author..... Hara-Lata

Title . do. by Anandakrishna Khattar

Call No. 349.34
A 597-k.k.

Date, of Issue	Issued to	Date

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 349.34/A597-k.k.
Accession No. 16029